

TELEGDI BERNÁT

Berzsenyi Dániel

TANULMÁNY

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS**

**Tipográfia:
DOMJÁN ISTVÁN**

© Telegdi Bernát, 2009

Berzsenyi költészetében szakadatlanul folyik a küzdelem végtelenbe száguldani vágyó szenvedély és acélszorítású márványos forma közt. A harc minden egyes sorban

fellángol és befejeződik. A küzdelem magasabb szinten a versszakban folytatódik, hogy a költemény végével záruljon le. A költemény így a verssortól vagy akár az egyes verslábaktól kezdve egyetlen, szakadatlanul feltámadó, megtörő és újra kezdődő harc a két erő közt. Mint ahogyan a kristály minden egyes molekuláját ugyanaz az áthághatatlan törvény kényszeríti a kristály rendjébe, és mint ahogyan a mágnes minden egyes molekulájában szemben áll egymással északi és déli pólus, úgy Berzsenyinek minden egyes verssora külön harc, csüggedés és felemelkedés, és ezekből a szakadatlanul feltámadó harcokból, lehanyatlásokból és megbékélésekből tevődik össze a költemény és Berzsenyi egész költészete.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Előszó

„Berzsenyi alakját valami titokzatosság, idegenszerűség veszi körül. Senki sem tagadhatja, hogy olyan költeményeket írt, amelyeket csak a legnagyobb költői géniuszok alkothatnak. Igazi népszerűség azonban máig sem jutott osztályrészéül, és egyénisége alapján véve máig megfajtatlanul áll, nemcsak a nagyközönségtől, hanem talán a beavatottaktól is távol.”

Nem szokványos tanulmánykezdés ez, Telegdi Bernát Berzsenyiről szóló művének indítása.

Kezdjük azzal, hogy egyúttal önvallomás is. Mintha Telegdi Bernátot is valami titokzatosság venné körül.

A hétgyermekes enyingi ügyvéd fia 1899-ben született. Friss érettségijével Székesfehérvárott szociáletikát adott elő 1919-ben. Részben ennek, részben származásának következtében is a következő negyedszázadot – bár bölcsészdiplomáját megszerezte – házitanítóként, fordítóként vészelte át. 1945 után irodalomtanár lett, másfél évtizeden át a Madách Imre Gimnáziumban tanított. Az 1981-ben kiadott emlékkönyv csak annyit jegyez fel róla, hogy magyar–német szakos tanár volt. Irodalomtörténeti tanulmányairól nem esik szó.

Tudtak-e arról tanítványai, hogy Berzsenyiről, Vörösmartyról, Aranyról írt tanulmányokat? Hogy kéziratban hatalmas Ady-könyvet hagyott hátra?

Telegdi Bernát nem publikált, életében csak a Berzsenyitanulmány egy részlete jelent meg az Irodalomtörténeti Közleményekben. Baráti köréhez tartozott Szabolcsi Bence, Tóth Aladár, Fischer Annie, Ungár Imre. Ők vajon tudtak kéziratban maradt impozáns életművéről?

Öccse, Telegdi Zsigmond nemzetközi hírnévű nyelvész és iranológus volt, 1958-tól 1979-ig az ELTE-n az általános nyelvészeti tanszék tanszékvezetője, a nyelvtudomány kandidátusa, doktora, számos nyelvészeti folyóirat szerkesztőségi tagja.

Telegdi Bernát netán magának írta volna tanulmányait?

Kérdésekre nem kapok választ, ám a feleletnél jóval fontosabb az, hogy ezek a kéziratban maradt munkák maradandó értékű alkotások. Hadd tegyem hozzá azt is, és ezt nem a felfedezés öröme mondhatja velem, hogy Berzsenyiről hitelesebb, az övéhez hasonlítható, minden problémát elemző és megfejtő tanulmányt senki sem írt.

A középnemesi világlátású és középnemesi életet élő Berzsenyit, aki egy életen át szenvedett saját szellemi nagyságától, vívódott önmagával és küzdött saját maga ellen, miközben ezt a kétségek mardosta életet Héphaisztoszként halhatatlan versekké kalapálta, Telegdi Bernát olyan jól ismeri, mintha atyjafia lett volna. Szívből szereti, miközben valamennyi tévedését, csetlés-botlását, sőt osztályszemléletéből fakadó gyarlóságait is fejére olvassa. És megfejtí a rejtélyt: ez a küzdelem tette tökéletessé a görög formákban írt verseket. Noha Berzsenyi nem tudott görögül, görögöbbség volt, mint számos későbbi tudós pályatársa. A versforma önála belső lelki harcának szülötte.

Kit érdekel ma, hogy a Napóleonnál írt legnagyobb magyar verset a „lekötött kalóz”, a niklai Dani uraság visszakérte Kulcsár Istvántól, talán azért, mert a korabeli sajtó Habsburg-győzelmet ünneplő himnuszai nyugtalanították a niklai remetét, talán másféle belső kétség miatt? Az epigrammát Dani uraság visszakérte, ám Berzsenyi Dániel megírta.

Telegdi Bernát éppen arra világít rá mesteri intuícióval és hatalmas ismeretanyag birtokában, hogy az effajta kettősségek tették Berzsenyit egyedülálló óriássá.

Az irodalomtörténeti alaplumú – merjük annak nevezni ezt a megírása után évtizedekkel végre megjelenő munkát – néhol olyanná válik, mintha költő főhőséről a magát rejtegető szerző regényhőst boncolgató szépirodalmi művet írt volna teljes értékű pszichológiai elemzéssel. Berzsenyi segélyt kérő, emberi fájdalmát Telegdi Bernát lelke legmélyéig érti, elemzi, megfejtí.

Megtiszteltetés számomra, hogy könyvéhez előszót írhattam.

Az asztalfióknak szánt tanulmányt kiadásra legkedvesebb, méltó tanítványa, Kuthy Örs készítette elő.

Simor András

Berzsenyi alakját valami titokzatosság, idegenszerűség veszi körül. Senki sem tagadhatja, hogy olyan költeményeket írt, amelyeket csak a legnagyobb költői géniuszok alkothatnak. Igazi népszerűség azonban máig sem jutott osztályrészéül, és egyénisége alapján véve máig megfejtetlenül áll, nemcsak a nagyközönségtől, hanem talán a beavatottaktól is távol.

Már első olvasásra feltűnik, hogy közvetlen, valóságos, pillanatnyi énjét, érzékelhető életét költészetébe jóformán sohasem bocsátotta be. Petőfiről mondják, hogy életrajzát költeményeiből meg lehet írni. Ha valaki Berzsenyivel kapcsolatban hasonló feladatra vállalkoznék, ugyancsak zavarba jönne. Berzsenyi mélységes titokba burkolja mind közvetlen, valóságos élményeit, mind pedig egyéniségének azokat az oldalait, melyek ezekkel az élményekkel összeforrtak. Tulajdonképpen csak egyetlen olyan költeményt írt, ahol az olvasót bizalmas közelségbe engedi, ahol készakarva és

öntudatosan feltárja azt az embert, aki a hétköznapokban él, és aki a legmélyebb érzésekbe és gondolatokba éppen a hétköznap által emelkedik fel. Ez a *Levéltöredék barátánémhoz*. Szerelmesének írja, akitől messze vetette a sors, és akivel az életben többé találkozni nem remél. A költeményből egy mélységesen bánatos, nagyon fáradt és nagyon gyöngéd férfi végleges, megpecsételt lemondása zokog. Érti, hogy az élet nem adhat már neki boldogságot, és hogy minden reménye semmivé vált. Bevallja magának, hogy visszavonhatatlanul vereséget szenvedett. De nem azért írta a költeményt, hogy szerelmesének panaszkodják, és különösen nem azért, hogy szerelmet valljon. Azt akarja, hogy szerelme lássa, mégpedig olyannak lássa, amilyen ő a valóságban; ezáltal áthatoljon minden gáton, amelyet társadalmi formáság, hamis önérzet vagy vak kényszerűség két ember közé iktat, és szerelmesével összeforrasson. A költő nem tehet arról, hogy ez a kép rettenetesen szomorú. Lefesti szürete estvéli óráit, amikor már cselédjét nyugodni eresztette. Agg diófája alatt könyökére dülve kanóca pislogó lángjába mered, miközben távolról odaszűrődik hozzá a vígság lármája. Az álmok összezsapnak a feje fölött.

*Az őszibogárnak búsongó hangjai
Felköltik lelkemnek minden érzéseit,
S az emlékezetnek rendező szárnyai
Visszahozzák élttem eltűnt örömeit.*

De az álmok elszállnak, és visszazuhan rá a sivár és vigasztalan jelen.

*...Már elestvéledtem,
Béborult az élet vidám álorcája!*

A végleges, immár soha el nem oszló magányban két mulatótárs áll mellette:

*A szelíd szerelem hamvadó szikrája
S bús melancholiám szomorgó nótája.*

A változhatatlan és megpecsételt szomorúságot legtökéletesebben ez a két utolsó sor érzékelteti. A két mulatótárs nem asszony vagy gyerek, megfogható, körülhatárolt élmény, cél, remény vagy küzdelem. A lélekből szálltak fel és nem az életből, amely mindörökre bezárult előtte. A költő nem menekülést keres náluk, és a vele egyggyé forrt bánatra nagy szava nincs. Egyszerűen megállapítja a két mulatótársat a nagy éjszakában.

A Levéltöredéken kívül sohasem közeledik *öntudatosan* az olvasóhoz. Az olvasónak többé *készakarva* sohasem mutatja meg a maga hétköznapoz tartozó, húsból és vérből való alakját. Néha tudtán kívül egy pillanatra fellebben a fátyol, de amint ezt kijózanodva észreveszi, elkövet mindent, hogy a kíváncsi szemek elől megint elrejtőzzék. Az áruló verssorokat kitörölte, vagy úgy átalakította, hogy személyes jellegük elenyészett. Néhányszor a változtatást külső ok idézte elő, de a külső ok valószínűleg csak ürügyet szolgáltatott arra, hogy a belső parancsnak engedjen. Az ilyen változtatások közül néhánynak a története máig sincs felderítve.

Időrendben az első ilyen költemény *Az első szerelem*. A költő életében nem jelent meg, csak Döbrentei Gábor kiadásában, 1842-ben látott napvilágot. Merényi Oszkár valószínűleg helyes véleménye szerint 1800–08 közt keletkezhetett, és nemcsak a színhely, a zúgó Balaton déli vidékei, hanem sokkal inkább a költemény mély igazsága, a szerelem elragadtatásig emelkedő láza a bizonyosság, hogy itt Berzsenyi nem általában az első szerelemről, hanem saját első szerelméről énekel. Elég világos a *Barátimhoz* című vers átalakulása. Ez a Levéltöredéknél talán valamivel később keletkezett és ugyancsak

mélységesen szomorú. Berzsenyi itt egész életén végigtekint. Ifjúkoráról beszél, amely tervektől és álmoktól ragyogott. Amint az ifjúság elszállt, a család fátyol szétfoszlott, és a világ a maga mivoltában, vigasztalan pőreségében, bűneivel és aljasságával áll a kijózanodott tekintet előtt. A befejezésben megfelejtkezve magáról egészen közeli, valóságos részletekkel rajzolja önmagát, amint magányos és komor rejtekében meghúzódva, szenelője mellett bajuszát rágva, vigasztalanul mélyed sötét gondolataiba. Sötét lelkét csak az egyetérző karja és ácsorgó csemetéi nyitják, s visszapillant rá köde alkonyából a nevető múlt. Berzsenyi elvetette a két utolsó, csodálatos versszakot és egyetlen újat tett helyükbe, ugyancsak szépet, de személytelent és általánosat. A fátyol egy pillanatra fellebbent, de Berzsenyi sietve lebecsátotta. Ez alkalommal alaposnak látszó ürügyet hozhatott fel. 1814-ben megjelent az ortológusok gúnyirata, a *Mondolat*, amely éppen ezt a két versszakot pécézte ki. Azonkívül egy Petz nevű kritikus is kifogásolta. A változtatás tehát külső okokra hivatkozhatott, de Berzsenyi hozzátette: „Mert ezeket én is helytelennek éreztem.” Rejtélyes egy másik *Barátimhoz* című költemény története. Maga a költemény nehézkesen indul. Az első sorok azt állapítják meg, hogy a Fátum a költőkkel hadilábon áll. Az olvasó már azt hiszi, hogy valami szerényebb igényű és kissé józan költeményt kapott kézhez, de józanság és szárazság csakhamar eltűnik. A bevezetés meglehetősen elcsépelet bölcsessége a költő lelkében sebet tépett fel és anélkül, hogy akarná vagy észrevenné, egy reménytelen élet gyógyíthatatlan fájdalma véres szavakban zokog fel. A gonosz sors már nem árthat neki. Mint ahogyan a vad karib bajnok harsogja halottas énekét, ő éppen úgy, mosolyogva és énekre fakadva gúnyolja kínzóját, a kegyetlen Fátumot. Igaz, hogy a megújuló vereségek és csapások elriasztják közeléből barátait, és hogy lelke a fájdalomtól sivárrá dermedve olyan nyugodt, mint a néma koporsó, és nem rezzenti meg többé sem öröm, sem fájdalom. Az utolsó sorok azonban ezt a fásult közönyt meghazudtolják. Mintha az eddigi fájdalmak csupán előjelei lennének a még nagyobb, végső csapásnak. A költő szorongva kérdezi: vajon milyen szenvedéseket tartogat számára a sors. – Berzsenyi úgy látta, hogy ez alkalommal túl sokat árult el önmagából. A költeményt nem mutatta meg senkinek sem. Merényi csak a harmincas években találta meg a kéziratot és csak 1936-ban bocsátotta közre. Berzsenyi a nyilvánosság számára átírta a költeményt. A némileg lapos bevezető sorokat változatlanul hagyta, jeléül annak, hogy a költeménynek nem a halványabb részei bántották, nem művészi szempontból voltak kifogásai ellene. Viszont a gyönyörű befejezésből semmit sem vett át, hanem egy általános, semmitmondó fordulattal zárta le költeményét. Ebben az utóbbi formában adta ki Döbrentei 1842-ben.

A *Gróf Mailáth Jánoshoz* írt óda olyan gyökeres változásokon ment keresztül, hogy tulajdonképpen nem egy, hanem két költeménnyel állunk szemben. Az elsőt 1830-ban írta, amikor az ország Széchenyi nevétől visszhangzott. Majláth németre fordított magyar verseket – Berzsenyitől is – és Berzsenyit kora legnagyobb magyar költőjének tartotta. Berzsenyi neki mondja el, hogy fáradt és öreg és hogy halálát érzi közeledni. Lelkére köti, hogy folytassa azt, amit ő megkezdett; énekeljen a hazáról és a haza nagy fiairól. Énekeljen Széchenyiről, aki csak az imént aratott diadalt, legyőzve az akkori idők ünnepelet lovasát, Sándor Móric grófot. A költemény egy részében Berzsenyi saját magáról beszél, az öregedő költőről, aki már nem tud repülni, hanem óvatosan készül öregség és halál telére, és ha gondjaitól néha szabadul, szépre és jóra tanítgatja az embereket. Berzsenyi beküldte a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségébe a verset és egyidejűleg Széchenyihez is eljuttatta. Széchenyi néhány sort nem helyeselt. Úgy gondolta, hogy Sándor vereségének említése megsértené a hírneves lovast és magának a lóverseny intézményének ártana, amelynek elterjedését oly fontosnak tartotta. Félt, hogy a versnek ez a kifejezése: „a diadal fia”, nevetségessé teszi, mert nem illik hozzá. Végül nem helyeselte, hogy Berzsenyi a lóversennyel kapcsolatban az Olympust említi;

ő éppen azt akarta, hogy a magyarok a nagy szavak és merész álmok birodalmából szálljanak le a földre és fanyalodjanak rá a gazdasági munkára. Kifogásait finoman és kedvesen – Berzsenyit szerette és nagy költőnek tartotta – közölte vele. Berzsenyi keserű hangon válaszolt, és fájdmában még arról a szinte vallásos tiszteletről is megfeledkezett, amellyel egész életén át a főurakkal szemben viselkedett. A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségétől visszakérte költeményét és hozzáfogott Széchenyi kívánságának teljesítéséhez. De a három vitatott hely közül csak az egyiknél tudta Széchenyi kedvét tölteni: az Olympia szót valóban kihagyta. A szó egyébként megokolt volt, és mellőzése a költemény szépségét nem növelte. Az élettől búcsúzó költő álmot és elragadtatás révületébe merül, és ebben a lelkiállapotban hangzanak fel a szavak: „Istenfiakként nyitva Olympiát”. A javítás: „S ez nyit nekünk, ím, élisi pályatért”. Széchenyi aligha talált volna Elis és Olympia közt valami nagy különbséget. A másik két kényes hely azonban változatlan maradt, pedig a kézirat sok javítása és törlése szemléletesen bizonyítja, hogy Berzsenyi valóban minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a gróf kívánságának eleget tegyen. De miközben a verssel foglalkozott, olyan hibákat fedezett fel, amelyeknek Széchenyi aggályaihoz semmi közük sem volt, de amelyek eltüntetése minden figyelmét lekötötte. Végül Berzsenyi nem kijavította, hanem újraírta a költeményt. A két Majláth-ódának csak eleje és vége közös, míg az egész középső rész átalakult, az öregedő költő önvallomása pedig nyomtalanul elenyészett. Igaz, hogy Berzsenyi ez utóbbit talán esztétikai érvekkel is igazolhatta. Bármilyen szépek is ezek a versszakok, némileg betétként hatnak és a felépítést megzavarják; mintha a költő ez egyszer szükségét érezte volna annak, hogy elpanaszolja szomorú öregségét. Mindenesetre a második változatot sem Széchenyinek, sem a Tudományos Gyűjteménynek nem küldte el. Tehát Széchenyi kifogásait alapján véve ürügyül használta fel arra, hogy a személyes vonatkozásokat kiiktassa és az áruló nyomokat eltüntesse.

Egyéb személyes vonatkozást egész költészetében alig találunk, hacsak a *Búcsúzás Kemenes-Aljától* vagy *A füredi kúthoz* merőben külső életrajzi mozzanatait nem tekintjük ilyeneknek. De ezek az adatok magáról Berzsenyiről nem mondanak semmit sem.

A Levéltöredék meggyőzhette az olvasót, hogy Berzsenyi a maga közvetlen életétől nem azért szakadt el, mintha a valóságot nem látta volna tisztán és ábrázolásához nem lett volna ereje. Képzetele nem homályosan vagy elmosódva teremti újjá a valóságot. Berzsenyi a maga közvetlen életét nem *akarta* ábrázolni, személyes életéről nem *akart* tudni. A magyarázathoz inkább az a néhány előbb tárgyalt költemény visz közelebb, ahonnan Berzsenyi személyes életére, a húsból és vérből való Berzsenyire egy pillanatra fény derül. Ilyenkor minden egyes alkalommal egy mélyen szomorú, teljesen reménytelen ember áll előttünk.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogyan indul el Berzsenyi a közvetlen élet kifejezésének szándékával, hogyan szenved kísérlete vereséget, hogyan kísérli meg újra a közvetlen valósággal kibékülni, átélni, hogy szép és értékes azáltal, hogy ennek a valóságnak nagy haladó eszmeáramlatával, a felvilágosodással összeforr, hogyan szenved újra és újra vereséget és miután a felvilágosodás eszméit nem volt képes magáévá tenni, hogyan hanyatlik vissza egyre sivárabb magányba és egyre vigasztalanabb szomorúságba.

Berzsenyi szinte első pillanattól kezdve úgy jelenik meg előttünk, mint aki környezetével meghasonlott, és aki a körülötte lévő világgal ellenségesen áll szemben. Úgy látszik, három tényező határozta meg ifjúkori élményeit: az iskola, az édesapa és a szerelem. Mindhárom arról győzte meg, hogy közönséges, közvetlen élete nemcsak

ellenséges, hanem kicsinyes, hitvány és gyalázatos, tele méltatlan hercehurcákkal és ostoba megaláztatásokkal; nem alkalmas arra, hogy magasabb vágyait betölthesse, és keretei közt boldogság nem juthat osztályrészéül.

Középiskolai tanulmányait a soproni evangélikus líceumban végezte. Az iskola túlnyomórészt rossz hatást tett rá. A soproni pedagógusok gyöngébbek voltak annál, mintsem hogy olyan bonyolult feladattal, mint Berzsenyi nevelése, megbirkózhattak volna. A hatalmas fizikumú gyereket az iskola a fegyelem bilincseiért sem anyaggal, sem tanulási módszerrel nem kárpótolta és legfeljebb a latin nyelvet adta egész életre szóló értékes útravalóul. A szokványos teológiai, matematikai, természettudományi ismeretek nem kötötték le. Ezért maga kereste meg az anyagot, amelyet szépnek és értékesnek talált, és amelyről úgy érezte, hogy fejlődésében előreviszi. Amikor a szabályos iskolai anyagot kellett volna elsajátítania, akkor ő „Horatius-szal és Gessnerrel társalkodott”. Az ilyen tanulás nagy előnyök mellett jelentős károkkal sújtja azt, aki ráfanyalodott vagy csábításának engedett. Az ilyen ember készen kapott gondolatok és szavak hiányában egyedül, saját munkájával hódítja meg azokat a remekműveket, amelyeket megszeretett és lépésről lépésre érzelmeit, gondolatait, egész életét hívva segítségül, emeli öntudatába azt a nagyságot, amelyet első olvasásra megsejtett. Valóban Berzsenyi sohasem folyamodott általános szólamokhoz, felületes, köztudatban forgó jellemzésekhez vagy félúton megrekedt megállapításokhoz, amikor kedves embereihez, különösen Horatiushoz, közeledett. Közvetlenül, szemtől szembe viaskodott azzal, akinek titkát meg akarta fejteni. De az előnyökkel súlyos fogyatkozások állnak szemben. Minden tudomány bizonyos alapvető fogalmakon nyugszik, melyek meghatározott terminológiában öltenek testet. Alapvető fogalmak és terminusok századok alkotásai. Az egyes emberek általuk tömegek évszázados munkájával olvadnak össze és évszázadok tömegeiben találunk otthont. A gondolkodás módszerének és technikájának az emberi lélek fejlődésében hasonló a szerepe. A gyermek az iskolában a gondolkodás olyan technikáját sajátítja el, amely véletlen tapasztalatain, egész egyéni életén tülemelkedik, és amelyet a fogalomalkotásban szerszám és fegyver módjára használ. Legyen az iskola bármilyen gyöngye, alapvető fogalmakra és gondolkodásbeli fegyelmekre megtaníthat. Aki ezek elsajátítása nélkül foglalkozik tudományokkal, akarja öntudata rendjébe foglalni tapasztalatait vagy tépelődik élet és halál kérdéseiről, egyedül saját erejére van utalva, ez pedig a legnagyobb szellemnél is gyöngye. Az iskola gondolkodásbeli fegyelmét némileg pótolja a polgári általános műveltség. Ez finomabb, csiszoltabb, egyenletesebb gondolkodásra, simább, könnyebb, biztonságosabb fogalomalkotásra szoktat. De Berzsenyi mindvégig falusi ember maradt, a városi kultúra egyéniségén alig hagyott nyomot. Ilyen körülmények közt csak autodidakta lehetett az ilyen ember jellegzetes erényeivel és fogyatkozásaival. Öreg korában, szerencsétlenségére, a német esztétikával került érintkezésbe, annak nyakatekert és ködbevesző fufangjaival, olyan világgal, amelyhez neki semmi köze sem volt. Van valami megindító abban, ahogyan az öregedő költő a bonyolult megkülönböztetések közt gyámoltalanul botorkál.

Édesapjához való viszonya ugyancsak szerencsétlenül alakult. Tanulmányai utolsó évében, 1795-ben az iskolából megszökött, hogy katonának álljon, és tervéről csak nehezen mondott le. Iskola és édesapa egyformán hajtotta erre a lépésre. Apa és fiú, úgy látszik, régebben elhidegült egymástól. A fiú Sopronból nem ment haza, hanem édesanyja családjánál húzta meg magát, és az öreg Berzsenyi sógorától kérte vissza fiát. A sógor, Thulmon, iparkodott megbékíteni az öreg Berzsenyit.

„...Szegje meg neki, kedves sógor uram, az kenyeret és mivel már nem vessző, hogy hajtani lehetne, eressze útnak, mondja reá édes atyai áldását és velem együtt munkálkodjék házassága eránt. Thulmon megszerette a 19 éves ifjút. „...Egész levellemnek folyamatjából azt csak észre veheti, kedves sógor uram, hogy mellette

hazudozni nem akarok, de abban előttem főképpen magát dicséretessé tette, hogy nem kell nékie az rossz társaság, amely az ilyen ifjakat meg szokta vesztegetni...” Az egyszerű szavakban megjelenik a fiatal Berzsenyi, amint egész nap a gazdaságban dolgozik, szabad idejében olvas vagy Thulmonékkal beszélget, minden társaságtól visszavonulva. Végül is hazament és 1797-ig apja mellett gazdálkodott. Kazinczynak bevallotta, hogyan éltek egymás mellett. „...Én őt nem vádolom, sőt azt is vallom, hogy ő tanult, okos és igen jó ember, s minden hibája csak az volt, hogy engem nem ismert és az én szilajságomat nem mérsékelni, hanem zabolázni akarta. Ebből harc lett és örökös idegenség. Az ő háza nekem Munkács volt, melyet csakhamar el is hagytam és anyai jószágomon magamat meghúztam...” A szigorú apa feltétlen engedelmességet követelt. Elképzeltük, hogy a két hatalmas fizikumú és hirtelen haragú ember közt milyen csúnya jelenetek robbanhattak ki, és hogy az ifjú milyen keserves megaláztatásokat volt kénytelen eltűrni.

Végül a harmadik tényező: a szerelem, ugyancsak közremunkált abban, hogy Berzsenyi világa elsötétüljön, és hogy közvetlen, húsból és vérből való életét egyetlen lemondásnak tekintse magasabb álmokról és boldogságról. Szerelmi élményeiről nagyon keveset tudunk. Ismerjük annak a nőnek a nevét, aki a fiatal Berzsenyire döntő hatást tett: ez a nő valószínűleg Perlaky Judit volt. Nem kétséges, hogy ez a szerelem szerencsétlenül végződött. Egyetlen igazi szerelmes verse, amit említettem, a múltba tekint vissza és első szerelméről énekel. Berzsenyi elárulja, hogy a zúgó Balaton déli vidékén sejtett meg olyan boldogságot, amelynek ragyogása mellett minden vágy olyan törpének és minden beteljesülés olyan szegényesnek és nyomorúságosnak tűnt, hogy a költőnek nem volt kedve harcolni értük.

Ránk maradt fiataalkori költeményei nagy részét azután írta, hogy az iskolából megszökött, amikor elszánta magát, hogy édesapjával szakít és amikor szerelmében vergődött. Tehát döntő élmények követelték Berzsenyitől, hogy költészetté alakítsa és hogy belső világába beolvastva öntudatosan magáévá tegye őket. Berzsenyi legföljebb szerelméről ír. A többi viharak, összecsapásnak, fellángolásnak, csüggedésnek legkisebb nyomát sem találjuk. Édesapjához való viszonyára, a katonaelet tapasztalataira a legcsekélyebb célzást sem teszi. Túl sokat ne következtessünk ebből. Mindenekelőtt nem tudjuk, vajon Berzsenyi nem semmisítette-e meg azokat a költeményeit, amelyek ifjúkora nagy viharait tükrözték. Az is valószínű, hogy a puritán nevelésű nemesifjú még költeményben és még a legnagyobb titokban sem volt képes írásba foglalni, hogy fellázadt apja ellen, ha négyszemközt és hirtelen haragjában szembe is szállt vele. Azt is könnyen megérthetjük, hogy az ifjú a vereségek után a hétköznaptól, sürgésforgástól, a kis élet ravaszságaitól és durvaságaitól annyira undorodott, hogy küzdelem és felháborodás nélkül, magától értetődően elfordult tőlük, vagy inkább nem vett róluk tudomást és egészen önmagába mélyedt. Mégis, azt hiszem, az igazi Berzsenyi éppen ebben a hallgatásban árulta el magát: költeményeiben azáltal szólal meg belseje igazi hangja, hogy közvetlen élet és érzéki valóság alig tűnik fel bennük.

Berzsenyi költeményei is közvetlen élményekből fakadhattak, de ezek nyoma jóformán elsikkadt. Az élmények általános érzelmekké és reflexiókká alakultak, melyeknek a közvetlen valósághoz, a nyers élethez való kapcsolata szinte nyomtalanul elenyészett. Szerelmek, bánatok, csalódások, elkeseredések lángjából kihűlt, vértelen pernye maradt. Figyelmezteti a leányt, hogy az ifjúság hamar elszáll, és ezért most hallgassa meg. Esdeklő és bánkódó szerelem nagyon általános szólamai, naiv intelmek, hogy szerelme kövesse az erkölcs vezetését, a természet szembeállítását a „földi vak lármával”, a földhöz ragadt és a magasba szárnyaló lélek ellentéte, később az öröm, amely messziről csábítva int feléje, és amint közeledne hozzá, már messze szállt, a

halál után való egyesülés szerelmével, a költészet dicsérete – körülbelül ezek a tárgyai fiatalkori költészetének. Személyes élete részleteire a legcsekélyebb utalást sem találjuk. Sok nagy költő mély érzelmeket és jelentékeny gondolatokat az élet apró-cseprő mozzanatain keresztül ébreszt öntudatra. Erre a fiatal Berzsenyi teljességgel képtelen. Minthogy a közvetlen valóság – most még világnézettől függetlenül, csak a pillanatnyi élmények hatására – hitvány és rossz, ezért képtelen arra, hogy a magasabb világ általa jelenjék meg.

A költemények tartalma szinte légüres térben bontakozik ki. Berzsenyi sokat emlegeti a természetet, de határozott természeti környezetnek vagy sajátos természethangulatnak alig észlelhetjük nyomát. Nem próbálkozik meg azzal, hogy néhány jellegzetes vonással egyetlen meghatározott tájat állítson az olvasó elé. A későbbi költemények tanúsítják, hogy Berzsenyi képzelete egyáltalában nem volt elmosódó, és a természetet, a külső világot határozott körvonalakban tudta ábrázolni. De ez a képzelet az igazi egyéniségével ellenkező költői magatartásban és a nyers, fejletlen külső forma bilincsei közt nem ébredhetett öntudatra.

Az emberi környezet ábrázolása ugyancsak majdnem teljesen hiányzik. A szerelmen kívül ugyanis más emberi viszonylat nem kerül szóba. Az olvasó a legcsekélyebb fogalmat sem szerezheti afelől, milyen emberek közt él a költő, családban-e vagy magányosan, mi a foglalkozása, a költő milyen viszonyban áll vele. A távolabbi környezetről sem tudunk meg semmit sem. Berzsenyi nem említi, hol tölti életét. Az olvasó a természet, a hold, patak és erdő sűrű emlegetéséből sejtetheti, hogy falun lakik, de ismerősök, lakosok munkájukkal, foglalkozásukkal véletlenül sem tévednek be a költő magányos és halvány világába.

Maga a sokat emlegetett szerelem is vértelenül és elvontan jelenik meg. A fiatal költő magáról a leányról a legcsekélyebb jellemző vonást sem képes megadni. A szerelmi viszony költői hangjai a kézzelfogható valóságból csak nagyon kevés életet és vért szívtak magukba.

A költemények társadalmi szempontból ugyancsak légüres térben mozognak. Haza sorsa, politika, osztályérdek mintha a fiatal költő előtt ismeretlen lenne. Azok az érdekek, amelyek a létért való küzdelemben az emberek állásfoglalását meghatározzák, azok az érzelmek, amelyek az osztályérdek hatására cselekedeteiket vezérlik, semmiféle kifejezésre nem találnak. – De azért ne ítéljük elhamarkodottan. A *magyarokhoz* első fogalmazása, amely nem sokkal a fiatal versek után vagy az utolsó fiatal versekkel egy időben keletkezhetett, világosan bizonyítja, hogy az ifjú Berzsenyi mindezekről, legalábbis a maga társadalmi rétegének sorsáról, múltjáról és jövőjéről, a nemességről, amelyet nemzetével azonosított, sokat tépelődött. Az eddig birtokba vett durva és lapos forma azonban nem volt alkalmas arra, hogy haza és társadalom eszméi általuk ébredjenek verszene és szó valóságára.

Eddig azt láthattuk, hogy a fiatal költő, inkább a körülményektől hajtva vagy azoktól kényszerítve, mint öntudatosan – éppen ezért küzdelem nélkül és felületesen – követte belseje hangját. De ezekbe a költeményekbe olyan lényeges tulajdonságok is betolakodtak, amelyek onnan származtak, hogy nem olvasott jól önmagában, az igazi hang helyett a pillanat sugallatára hallgatott és ezáltal megtagadta önmagát. Mindenekelőtt ő, aki nem volt gyöngé, lágy, olvadékony és siránkozó természet, elengedte magát és nem állt ellen a panaszkodás gyönyörűségének. Küzdelem, drámaiság és szenvedély – az igazi Berzsenyi – helyett végett nem érő könnyörgés, epedés és siránkozás. De az ember csak úgy édeleghet gátlástalanul könnyeiben és úgy sajnálhatja nyugodt lelkiismerettel önmagát, ha méltóságról, nagyság öntudatáról lemond, vagy ha ezekről megfélejtkezik. Berzsenyi ebben a tekintetben is elfordult saját magától.

Természetes, hogy a hazug tartalom csak hazug formában valósulhatott meg. Minthogy Berzsenyi legyőzöttnek és tehetetlennek álcázta önmagát, a versben nem érvényesülhetett semmi olyan, ami az erő megjelenési formája. Itt nyomát sem találjuk annak az erőnek, amely a nyers, szétterülő, laza, ellenálló anyagot acélszorítással határokba kényszeríti. Itt Berzsenyi minden elkövet, hogy ne ébredjen annak a tudatára, hogy ő minden idők egyik legnagyobb versszobrása. A költemények nemcsak terjengősek és bőbeszédűek, hanem azok is *akarnak* lenni. Erre igazán alkalmas volt a kezdetleges magyaros versforma, legtöbbször az egymást váltó nyolc- és hétszótagos sorok egyhangú verkleje, amelyet a túlnyomórészt ragrímek, ha lehet, még egyhangúbbá tesznek.

De ezek a költemények, azt hiszem, mégis értékesebbek, mint ahogyan irodalomtörténet-írásunk általában tanítja. Egyik legjellemzőbb sajátosságuk a mélységes komolyság. A szó mindkét értelmében jellemzi a költeményeket, és értéküket nagyrészt ez a kettős komolyság teremti meg. Az első a kedély, a hangulat komolysága. Bizonyos fiatalos komolyság hatja át a költeményeket, a fiatalságé, amely saját gazdagságától szenved, amely szeretne túlradni és elborítani a világot, amely szeretné maradéktalanul odaadni magát, hogy megszabaduljon ettől a nyomasztó gazdagságtól, és mert erre nem képes, önmagába süllyed és bánatban emésződik. Berzsenyi a halvány és bőbeszédű sorokban is elegendő költői erővel rendelkezik ahhoz, hogy az olvasó ezt a lelkiállapotot megsejtse. Amikor egy valamivel későbbi versében arról ír, hogy a természet öröme int, de ő csak komoly szemet vet a hold ezüst képére, és szomorú dalt penget Hesperus intésére, akkor az olvasó valóban látja a komoly ifjút, aki a természet öröme hívó nyári pompájában egyedül marad szomorú. A szavak a szomorúságot jellegzetesen fiatalossá teszik és valami kedves, fiatalos duzzogást idéznek.

De abban az értelemben is komolyak a költemények, hogy könnyelműség, felelőtlenség nem akad bennük. Ha el is téved Berzsenyi, miközben lelke titkait betűzi, de a keresés halálosan komoly küzdelem, egyrészt magukkal az érzelmekkel és gondolatokkal, másrészt a kifejezéssel. Már itt nagyon élesen feltűnik az a tulajdonság, amely Berzsenyi költészetét, sőt egész írói működését mélyen jellemzi: a játékosság, a fölény, a mondanivaló vagy élmény és élet fölött való könnyed lebegés teljes hiánya. Berzsenyi képtelen akár a gondolat, akár a kifejezés tarka változatosságában, a tartalomról megfeledkezve, gyönyörködni. Egyedül a szavak zenéjéért, valami merész, kihegyezett gondolatért mélyebb énjéből sohasem áldozott fel semmit sem. A véleménye szerint legegyszerűsebb úton haladt célja felé. Soha nem akart mást, mint öntudatra emelni az érzelmet vagy gondolatot és mennél tisztábban, mennél kevesebb ceremóniával kifejezni. Legyen a kifejezés bármilyen nehézkes és ügyetlen, legalább szándékában az egész Berzsenyi áll mögötte.

Ezek a nehézkes és ügyetlen versek nem költőietlenek. Mindenekelőtt egy nagyon szép akad köztük: *A szerelem*, melyet Gyulai Pál joggal kedvelt, és amely, jellemző módon, a szerelemről általában énekel. Az *elválás reményé*-ben és különösen a *Vigasztalás*-bán a naiv és gyöngye kifejezésen is áthatol egy halvány szikrája annak a mánornak, ahová csak nagy költők emelkednek. A *Nelli* című elég naiv és bőbeszédű költeményben az élet pillanatnyi örömeiről ilyen szavakat találunk:

*Egy pillanat tüneménye
örömiünk;
Csömlátásunk szüleménye
Játszadóz veliünk.*

Berzsenyi később világosan látta, hogy fiatalkori versei az érettekről messze

elmaradnak. De nem volt hajlandó kötetéből elhagyni őket, és amikor bírálói csodálkoztak emiatt, gyöngé és mesterkéltséggel érvekké okolta meg ragaszkodását. Miért szerette őket? Részben bizonyára azért, mert ifjúsága emlékét őrizték, amikor még hitt abban, hogy boldog lehet. Életében ez egyszer megfeledezett élet és költészet fegyelméről, és követte a közvetlen és felszínes – az ő törvénye szerint felszínes – vágyat, hogy elengedje és gyöngének állítsa magát, hogy panaszkodjék és sírjon. Talán ebben a hangulatban volt igazán fiatal.

A fiatal versek sikertelensége, a maga elégtelensége és fájdalma arról győzte meg, hogy önmagának nem mondott igazat, amikor siránkozott, hogy a közvetlen élet boldogsága elkerüli. Hiszen már lelke mélyén tudta, hogy ez a közvetlen élet nem értékes, hanem hitvány ellenség, és hogy a közvetlen valóság szétfoszlik ujjai közt; vértelen és általános költeményei ezt világosan bebizonyították. Nem a fantázia volt gyöngé, és nem az érzéki valóság volt megfoghatatlan számára, hanem a *saját maga* közvetlen élete. Csak később látta be legbelsejének parancsát, hogy az érzéki világ képeinek segítségével a lelke mélyén száguldani és tombolni vágyó erőt kifejezze. Nem arra született, hogy álmait, lelke legmélyét közvetlen életével összekapcsolja, és ezt a kapcsolatot képpen és formában ábrázolja, hogy a közvetlen valóságon, a húsból és vérből való életben fedezze fel az igazi életet és ábrázolásában a költészetet. Egész fiatal élete arra tanította, hogy az élet ellenség. Az ő feladata nem az, hogy méltóságossá és naggyá tegye a törpe valóságot, hanem hogy elforduljon tőle és egy alapvetően más világba, a költészetbe vonuljon.

Berzsenyi fiatalkori költeményei, körülbelül 1797-ig, a politikai és társadalmi életre nem tesznek célzást. De ne gondoljuk, hogy ezekről nem tépelődött. 1797 előtt keletkezett *A magyarokhoz* első formája, amely arról tanúskodik, hogy Berzsenyi a maga társadalmi osztályának (amelyet önkénytelenül és naivul a nemzettel azonosított) múltjáról, jelenéről és sorsáról nagyon határozott, szinte szabatos felfogást dolgozott ki magának. Ez a felfogás pontosan egyezik a korabeli nemesi tömegek álláspontjával.

II. József halála után a Habsburgok egyelőre nem erőszakolták a nemesi kiváltságok eltörlését, a nemesség viszont ezért bőségesen kárpótolta a Habsburgokat. Amikor a francia forradalom teljes erejében kibontakozott, a francia polgárság a nemesi kiváltságokat és birtokokat felszámolta, a főnemességet megsemmisítette és a királyi párt vérpadra küldte, akkor a két marakodó fél, a Habsburg király és a nemesség a fenyegető rém árnyékában némi magakelletés és huzavona után kibékült. A Habsburgok biztosították a nemesi kiváltságokat, mindenekelőtt a legnagyobb kincset, az adómentességet, a nemesség viszont belenyugodott egy olyan vámrendszerbe, amely az országot az örökös tartományoknak gyarmat módjára kiszolgáltatta nemcsak iparát és kereskedelmét, hanem mezőgazdaságát is nyomorult tengődésre kárhóztatta. A két régi ellenfél most testvéri egyetértésben fojtott el minden törekvést és némított el minden hangot, amely csak távolról is a diadalmas polgárság forradalmára emlékeztetett. A nemesség gyanakvással, félelemmel, megvetéssel nézte a tőkés polgárság fejlődésének szerény nyomait, megbotránkozással emlegette a városi erkölcsök terjedését, az elpuhult ifjúságot, a nemesi erények hanyatlását, az átkos és a romlott felvilágosodást; ujjongva szemlélte a Martinovics-féle összeesküvés vérbe-fojtását és hálás volt a Habsburgoknak. Zavartalan nyugalomból visszatekintve, Bocskayt, Bethlent, Rákóczi is felforgatóknak tekintették, akik a jó vagy éppen szent király ellen felelőtlenül és botorul fellázadtak és a nemesi hazát lángba borították.

A magyarokhoz első kidolgozása, eltérés és kételkedés nélkül, ezt a gyűlölt felvilágosodástól rettegő és annak terjedését gyászoló szellemet követi. Berzsenyi véleménye szerint a nemesi nemzet éppen azért pusztul, mert ősi világnézetét

megtagadta és a felvilágosodás csábításának engedett. Nyelvről és kultúráról ez az első kidolgozás nem tesz említést.

A költeménynek az ifjúkori hangsúlyos és rímes versekhez való viszonyát irodalomtörténet-írásunk nem tisztázta véglegesen. Újabb kutatók azt bizonyították, hogy Berzsenyi körülbelül 1802-ig csak időmértékes versformákat használt, és a rímes versek 1802 után keletkeztek. Eszerint *A magyarokhoz* első változata korábbi lenne, mint a hangsúlyos rímes költemények legnagyobb része.

Ezt az állítást valószínűtlennek tartom. *A magyarokhoz* első változata sokkal szebb, mint korai hangsúlyos rímes költeményei. Technikája érett és biztos, a határozatlan és elmosódó hangsúlyos költeményekkel szemben. Ha nem is tagadható, hogy Berzsenyi egyéniségéhez a klasszikus formák jobban illettek, hogy költészete a klasszikus formák érintésére bontakozott ki, akkor sem tudjuk pusztán ezzel megmagyarázni a nagy különbséget, amely a költő kétféle verseit egymástól elválasztja. A klasszikus verssorok érett művészete annyira más, annyival magasabb rendű, mint a sok tekintetben dilettáns rímes versek laza és szétterülő, egyhangú folyója, hogy *A magyarokhoz* első változata is minden valószínűség szerint későbbi, mint az átjavított fiatalkori rímes versek legnagyobb része.

Az ellenkező állítás úgy merülhet fel, hogy egyes kutatók külső érvekhez és adatokhoz nagyon mereven ragaszkodtak, mindenekelőtt egyes kölcsönzések jelentőségét hibásan értelmezték. Legfőbb érvük ugyanis, hogy Berzsenyi a fiatal hangsúlyos versekben Kisfaludy Sándortól és Matthissontól olyan kifejezéseket vagy egész sorokat vett át, amelyeket 1802 előtt nem ismerhetett. De biztosan tudjuk, hogy Berzsenyi ezeket a költeményeket szakadatlanul csiszolgatta. Ámbár nagyon szerette őket és ragaszkodott hozzájuk, de fogatkozásait nagyon jól ismerte és távolról sem volt megelégedve. Mai szövegünkben semmi esetre sem őrzik változatlan hűséggel az eredetit. Az első fogalmazásról csak a külső forma, felépítés és hang adhat képet, az egyes kifejezésekből azonban a keletkezés időpontjára nem lehet következtetni. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy amint a költő saját tehetségének egyre jobban tudatára ébredt, annál gyakrabban választott költeménye tárgyául általános gondolatot, és egyre inkább lemond arról, hogy közelebbi élményre építse költeményét. Nem kétséges, hogy *A reggel*, *A szerelem* vagy *Az örömhöz* e korszak végéről származnak.

Biztos, hogy Berzsenyi sokat tanult és kísérletezett, amíg verstechnikája alapjait megvetette, mint ahogyan Vörösmarty is. De míg Vörösmarty fejlődését gyerekkorától kezdve a *Zalán futása*-ig ismerjük, addig Berzsenyi – irodalomtörténet és lélektan nagy kárára – az áruló nyomokat, a versgyakorlatokat és próbálkozásokat könnyörtelenül megsemmisítette. Úgy látszik, Berzsenyi útja a hangsúlyostól az időmértékes verselésig örökre titokban marad. Nem tehetünk egyebet, mint hogy felsoroljuk azokat a külső körülményeket, amelyek az új forma születését elősegítették.

Bizonyára nagy szerep jutott ebben Horatiusnak. Tudjuk, hogy Berzsenyi a nagy római költőt már Sopronban megszerette és ódái közül néhányat már diákkorában könyv nélkül megtanult. Az átmenetet valószínűleg megkönnyítette, hogy a mitológia tanulmányozásába egyre nagyobb buzgalommal és gyönyörűséggel mélyedt el. Amint 1797 felé közeledünk, a mitológiai vonatkozások egyre sűrűbben bukkannak elő. Cynthia, Daphne, Lethe, Tempe nevével lépten-nyomon találkozunk. Csak az öregedő Berzsenyi fejtette ki, hogy a görög-római mitológia egy magasabb rendű külön világ, amely arra van hivatva, hogy minden idők költészetében kiváltságos szerepet játsszék. 1832-ben írja: „Nincs és nem is lehet több valódi poétái mythológia, mint az egy görög, mely egyszersmind magyar is, mert a legfőbb költői vagy emberi szép minden nemzetet egyaránt illet, minden nemzetnek egyaránt legfőbb célja...” *A Poétái harmonistiká*-ban, ugyancsak 1832-ben, így ír: „...Amire pedig természet szerint

minden szépéző örökre csak azt fogja felelni, hogy a legszebb csak egy, és ez az egy a Hellenika. Ugyanazért mink is csak azt mondjuk, hogy e részben legfőbb föladás ránk nézve a Hellenika mosolygó képeit religiónk magas szellemével párosítani olyformán, hogy költészetünk szelleme keresztyén filozófiát leheljen ugyan, de annak képtárát és virágöltözetét a görög mythoszok formálják...” Az érzés bonyolult kifejezése és megokolása a későbbi évek terméke, de maga az érzés már most teljes erejével kibontakozott.

Berzsenyi a korabeli irodalmi élettől és bőséges ösztönzést kapott arra, hogy a görög-római versformákkal foglalkozzék. A görög-római versformák kérdése akkor az érdeklődés homlokterében állott. Baróti Szabó Dávid költői tevékenységével és a prozódiai pörrel megindult az a bonyolult és nehéz folyamat, melynek során a magyar költészet magához hasonította ezt az eddig alig próbált zengést. Ezekben az évtizedekben, azt hiszem, nem akad valamire való költő, aki a klasszikus versformákkal ne próbálkozott volna meg. Különösen Virág Benedek nagy tekintélye csábított követésre és tett példája Berzsenyire döntő hatást. Erről tanúskodik *Virág Benedekhez* írt költeménye is. Itt arról beszél, hogy bárhova tart mestere, mindenhová híven követi. Magától értetődik, hogy bőségesen felhasználta a képek, szókötések, kifejezések, mondatfűzések, verstani megoldások, hanghatások készletét, amely a magyar költők műveiben felhalmozódott.

Maga a költemény mind tartalomban, mind formában átmeneti alkotás. Ifjúkoráról tanúskodik, ahogyan a közéletben öntudatosan szerepet akar vállalni. Igaz, hogy a közélettel álmairól keresztül talál kapcsolatot. Nem gondolt arra, hogy államférfi legyen, sőt még hősnek sem képzelte magát, aki hadserege élén tiporja el a magyarok ellenségeit. Arról álmodozott, hogy mint költő mond ítéletet nemzetéről, és éppen a szigorú ítélet által öntudatra ébreszti és megmenti. Vátesznek álmodta magát, aki az öntudatlan közösség számára célokat jelöl meg. A célokat teljes mértékben a köznemesi gondolkodás határozta meg. A magyar nagyság a hősiesség és az egyszerű erkölcs alapjain épült fel. A költőnek az a hivatása, hogy ezeket a nemesi közösség számára ne engedje feledésbe merülni. Jellemző, hogy a fiatal költő mindenekelőtt az ifjúsághoz beszél, de nem mintegy kívülről, mint ahogy idősebb férfi ifjakhoz beszél, hanem mint ifjú, aki alapjában véve csak az ifjakat veszi észre és önkénytelenül is az ő csodálatukat és szeretetüket akarja meghódítani. A titokzatos rém, a nagy ellenség, a Felvilágosodás már előrevetíti árnyékát. Berzsenyi semmiféle pozitív vonást nem fedez fel benne; a magyarság, vagyis a nemesség megrontójának tartja. Igaz, hogy alig sejti lényegét és nevét sem ismeri; csak szimptomákat pillant meg: az ifjúság laza erkölceit és a kemény, férfias életmód lankadását. Most még nem találja meg mögöttük a jelenségek magvát, a terjedni kezdő városi életformát, a bonyolultabb szükségleteket, a finomabb és csiszoltabb magatartást, általában mindazt, ami ipar és kereskedelem fejlődésével együtt jár. Berzsenyi azonban, ha nem is értelmével tudja, de ösztönével, vérével, idegszálaival érzi a titokzatos ellenség győzelmét és a nemesi Magyarország kikerülhetetlen pusztulását, amelyet érthető módon a nemzet pusztulásával azonosított. De a magyar pusztulás mögött megjelenik a nagy, egyetemes pusztulás, mely elől a leghatalmasabb nemzetek sem menekülhetnek. A két elem összeütközése, az egyetemes pusztulás víziója és az ifjú naiv álma a nemzetet kábulatából felharsogó váteszről, az ifjúság ostorozójáról és az álom miatt akaratlanul érzett fiatalos boldogság, nem engedte, hogy a költemény befejezett egészé formálódjék. A költemény formájában is átmeneti alkotás. Az új formát és technikát, a klasszikus verselést ugyan már kiforrott művészettel alkalmazza, de nem vesz tudomást belseje legmélyebb parancsáról, elfordulni a közvetlen valóságtól, az élet felszínes arcától. Annál kevésbé veszi tudomásul ezt a parancsot, mert hatni akar erre a közvetlen valóságra. Ezért szó költeményébe nagyon eleven részleteket férfi és nő erkölcszelenségéről, különösen

pedig arról, hogyan felejtik a magyar ifjak az ősi hadi mesterséget.

*Fegyverre termett szép deli ifjúság
Kardforgatásban nem gyakoroltatik,
Nem tud nyeregben, nem tud ugró
Gyors paripán leragadva szökni...*

Ezek a részletek leíróvá tették, másrészt a közvetlen valósághoz közelítették a költeményt, és ezzel meghazudtolták lényegét, az ódái szenvedélyt és a hétköznapon túlemelkedő költői világot. Ezek a versszakok le is hullottak, amikor Kazinczy segítségével egyre tisztábban kibetűzte azt, ami lelkébe volt írva.

A fiatal Berzsenyi legmélyebb, legtitkosabb jellemvonását, fejlődése irányát segít megérteni az a körülmény, hogy *A magyarok* első kidolgozása többi fiataalkori versétől nagyon élesen elválik. Láttuk, hogy külső formája gyökeresen különbözik ezekétől: egyedül ez zeng klasszikus formában. De a forma különbsége külső jele annak, hogy tartalmuk is gyökeresen különbözik, hogy bennük két különböző világ jelenik meg. Berzsenyi érezte, hogy amikor közösségről és hazáról énekel, lelki világa egy csapásra átalakul, ihlet és mámor magasabb világa ragadja magával, olyan világ, amelyet csak távollról és homályosan sejtett, melyet megragadni és kifejezni eddig hasztalanul vágyódott. Azt hitte, hogy a két világ összetartozik. Nem ismerte el, hogy örvény tátong köztük. Nem mondott le arról, hogy meghódíthatja a külső valóságot, és hogy az egyszerű élet által is boldog lehet. Kenyérkeresés, az emberek közt való álorcás játék, hogy több pénzt és nagyobb birtokot szerezzen, mindezek hívságos volta, költészetéhez való méltatlansága már nem volt titok előtte. De a haza is a valósághoz tartozott, és ő a haza életében *cselekedni*, ifjú nemestársaira *hatni* akart. Olyan szerepet akart az emberek közt, a valóságos életben betölteni, amelyet ihlet és mámor nem hazudtol meg. De ezek a hiedelmek és remények nem áltathatták sokáig. Az ifjúságról ítélező és a nemzetet felharsogó vátesz álma naivnak bizonyult. Már maga a költemény megmutatta, hogy ez az álom nem a lélek legmélyéből fakadt, hiszen elrontotta a költemény egységét és a költő igazi látomásával és legbelső szavával, a múlandóság egyetemes hatalmával, nem forrt össze. Az élet csakhamar bebizonyította, hogy a két világot összebékíteni nem lehet.

Berzsenyi második korszaka körülbelül 1797-től 1808-ig, megnősülésétől a Kazinczyval való levelezés megindulásáig tartott, amennyiben az élet szakaszait elszigetelt események közé lehet szorítani. Még nem volt férfi, s már végleg eldöntötte, hogy ő az életben boldog nem lehet, jövője kötelességteljesítés és lemondás lesz. Arra nem gondolt, hogy a versírást abbahagyja, de mindent elkövetett, hogy a közönséges, hétköznapi életet a költészettől, a maga költői világától mennél élesebben elválassa. A közönséges életből először a boldogságot száműzte, azután eltávolított belőle minden magasabb célt és álmat és mindezt költői világába utalta. Egészen furcsa az a szilárdság és makacsság, ahogyan ezt a felosztást végrehajtotta, és ahogyan haláláig kíméletlenül és görcsösen ragaszkodott hozzá. Egyik oldalon kenyérkeresés, vagyongyűjtés, családalapítás, a másik oldalon haza és közösség nagy kérdései, nagyság és dicsőség ragyogó és komor álmai és a boldogság, a változhatatlanul, végleg és örökre elveszett boldogság.

Szerelem nélkül elvett egy tizennégy éves gazdag nemeslányt, aki épphogy írni és olvasni tudott, akivel háztartáson, gazdaságon, a gyermeknevelés egyszerű, fizikai munkával és testi szükségletekkel összefüggő feladatain kívül másról sohasem beszélt és nem is akart beszélni, akit férje igazán mély problémái nem érdekelhettek, hiszen

sejtelve sem lehetett róluk, és amennyiben volt, értelmetlenek és nevetségesek lehetek számára. De Berzsenyi nem is kísérelte meg, hogy feleségét elvezesse hozzájuk. Éjszaka írta verseit, amelyeket mindenki előtt eltitkolt és mosolyogva hallgatta felesége szemrehányásait, hogy miért pazarol annyi gyertyát. Szinte bántó nyíltsággal számol be házasságáról Kazinczynak: „...Ami feleségemet illeti, közepszerű mindenben. 14 esztendő korában vettem el, együgyűségben találtam és abból fel sem szabadítottam, mert e részben egy kevéssé napkeletiesen gondolkoztam, vagy igazabban szólván ezen kis barbaries famíliái nyavalám; testvérei kastélyokban és festett szobákban laknak, de ő énvelem két kis szobában megelégedik. Ha módi ruhák helyett jószágot szerzek, nem zúgolódik, hanem gyertyavesztegetésért nagy panasza van ellenem, de én azt Socratesként csak úgy hallom, mint a kocsizörgést ablakom alatt...” Ebben a magatartásban megerősítették a körülötte lévő példák, amelyek arról győzték meg, hogy nem ő az egyetlen, aki boldogtalanságot cipel magában és hogy úgy is lehet élni, hogy a boldogsággal sohasem találkozik. A klasszikus világ, ahová egyre jobban eltemetkezett és a középnemesi gondolkodásmód, amely az érzelmeknek nem tulajdonított fontosságot, nem sok érintkezési pontot kínált.

Berzsenyi egy kibontakozás előtt tönkrement élet egész fájdmát hordta magában. A kézzelfogható, húsból és vérből való élet kifejezéstelenül, kibékíthetetlenül fáj benne, mint valami mérges seb. Csak néha vetette le pizkos és csúf burkát ez az élet és vált költészetté. De az ilyen megvalósulni vágyó költemények közül csak egynek-egynek engedte meg, hogy megszülessen és az emberek elé jusson. Szerencsétlen élete fájdmára ráfogta, hogy költőietlen és hétköznapi, hogy legyen ürügye elhallgatni és elszenvedni mindazokat a szakadatlanul kízó, megoldhatatlan ellentmondásokat, melyek e magatartás hazugságából fakadtak.

A hétköznap egyébként ezekben az években barátságosan és derűsen vette körül és megkönnyítette, hogy igazi étellel, mámorral és ihlettel, csak néha találkozzék. Most jó volt a hétköznapban élni. Különösen e korszak első éveiben olyan nyugodt és kiegyensúlyozott élet jutott osztályrészüül, amilyent többé sohasem élvezett. A furcsa házasság megrázkódtatás nélküli nyugalmat biztosított számára. Meleg családi otthonáról, egészséges és szép gyermekeiről szívesen mesélt apjának és Kazinczynak. Édesapjának 1807. szeptember 19-én a következőket írta: „...Magunk egészségesek vagyunk; a Lidi már asztal- és ágyvető szobalányunk, a Farsci csupa vasék, a Toncsi pedig szakasztott mása. Szépek, deliek, minden kívánságaimat felülmúlták és az én mindennapi gyönyörűségeim...” Birtoka, vagyona szépen gyarapodott. A mezőgazdasági konjunktúrát ügyesen kihasználta. Nemcsak jó gazdának, hanem ügyes kereskedőnek is bizonyult és néhány év leforgása alatt meggazdagodott. 1810 novemberében következőképpen számol be édesapjának: „...Az én iparkodásomnak gyümölcsét lassanként megérni látom. Az idén, ha az ára mindennek így marad, húsz ezeret könnyen be veszek. Ez ősszel ismét két szőlőt vettem, melyek szőlőmmel egy contiguitásban vágynak, úgyhogy már most, a helybéli birtokomat kétannyira szaporítottam és mind egy tagba szedtem s úgy reménylem, hogy jó terméssel ezentúl ezer akó borom megteremhet. Ez az egyik szőlő Berzsenyi István úré volt, kitől én azt kicsikarni nem tudtam, hanem kéntelen valék Gombán 45 hold földet néki tíz esztendőkre ötezer forintért általadni. Ezért némelyek engem megítéltek, de én tudom, mit cselekedtem. Az én szőlőm már most egy közönséges falunak jövedelmét adja nékem, földem pedig annyi van, hogy én sohasem tudom felét is megszántani. Néhány nappal később Kazinczynak is eldicsekszik: „...Somogyi birtokomat kiváltván többet kaptam rébten és szántóföldben ezer holdnál s úgyszintén egy igen szép szőlőt, mely hat s hétszáz akó legjobb bort terem...”

A győzelmes hétköznap nyugalmat és biztonságot ad. A fiatalember kibontakozik csukott szemű álmaiból és észreveszi a természetet, amely körülveszi. Az általánosságok helyén megjelenik a Dunántúl. Berzsenyi egyáltalán nem volt leíró költő, és mennél idősebb lett, annál ellenszenvesebb volt neki az olyan hangulat, amelynek hatására az ember megsértődve és fájdalmában gyönyörködve a természetbe vonul. Nem beszélt sokat a természetről, mert egy volt vele és a természet szépségét magától értetődőnek tartotta. Az érett Berzsenyi egyedül csak a természetről nem írt költeményt. A természetről valamilyen más céllal kapcsolatban beszélt, vagy a természet képei önkéntelenül tévedtek tolla alá. Jellemző módon, amikor virágzó gazdaságát megalapozta, amikor a hétköznapban legotthonosabban érezte magát, akkor két költeményben, a *Magyarországban* és *A Balatonban* az áldott magyar, különösen a dunántúli föld gazdagságát emelte ki. A ritka képek nagyon kézzelfoghatóak; a Dunántúl egyes meghatározott tájait idézik a képzelet elé, és elemi erejű költészetüket nehéz léptű vaskosság teszi földivé. Ennek a vaskosságnak különös varázst ad, hogy át-meg átjárják a görög-római mitológia képei. Nehéz megmagyarázni, hogyan, de egyrészt a köznemesi vaskosság és a dunántúli tájak, másrészt a görög-római mitológia alakjai természetesen egységbe olvadnak és az olvasót gyönyörűséggel töltik el. A legtöbb kép tárgya a Balaton.

*Jer, nézd a Balatont, mikor a nap reggeli lángja
Tükrözetén reszket, s mikor a hold fénye alatt ég!
Nézd a kék hegyeket, mint állnak sorba körülte,
Mellyeken a nektár csorog és az öröm dala harsog.*

Első szerelme „a zúgó Balaton déli vidékein” adott neki örömet és fájdalmat. Tihany oldalán

*A Balaton habja locsogva küzd,
A bérc öbleiben a rengeteg vadon
Zöld pártája körülfüzte az ormokat...*

*Amint elvonult a vihar,
Szendergő suhogás váltja fel a morajt;
Nézd, a kék Badacsony lassú Favont leheli,
s nem küzd a Tihany ősz foka.*

A keszthelyi zöld parton emelkedik a csendes Helikon. A költő ide hívja Árion szüzeit:

*Itt leltek gyönyörű thessali berkeket,
Bércforrást, susogó völgyeket és homályt.
Gyakran múlatoz itt hínaras öblökön
Nereus sáskoszorús nymphaleányival;
Gyakran zengeti itt Árion énekét
A hold fénye alatt gerjedező vizen.*

Néha a Dunántúl más tájai is feltűnnek: a Bakony, amint a riadó mennykövek és szelek csattogva rázzák, a Kemenes fölött zúg Boreas, a búcsúzó költő előtt messze setétedik már a Ság teteje, és a Bakony erdeje elrejti szülőföldjét. Nincsenek sokan ezek a képek, de annyira igazak és költőiek, hogy Berzsenyi egész költészetét dunántúli tájjal veszik körül és Berzsenyit jellegzetesen dunántúli költővé teszik.

Említettem, hogy Berzsenyi hétköznapot és költészetet annyira szélsőségesen és mereven választott el egymástól, ahogyan csak a legvérbelibb romantika tehetné. De ő ezt az elválasztást nem okoskodással eszelte ki, hanem a XVIII. század utolsó éveiben úgy jött rá, mint belseje alaptörvényére, amelynek egyre kevésbé szegült ellene, és amelyhez egyre szigorúbban ragaszkodott. Azt már magától értetődőnek tartotta, hogy a közönséges élet kisebb mozzanataitól, az „alkalmak”-tól nem vezet számára út a költészethez. De Berzsenyi a maga sajátos költői világában is szigorú megkülönböztetéseket tett. Elválasztotta az egyéni élet költészetbe emelkedő mozzanatait, a szerelmet és az életre, halálra, sorsra vonatkozó általános nagy érzelmeket és gondolatokat közösségi élettől, nemzettől és hazától. Az egyéni élet legmagasabb formái ifjúkora végén vagy férfikora elején – az utóbbiak mellett – bizonytalannak, kevésbé fontosnak tűntek fel, legalábbis olyannak, amiről a beszéd egyre nehezebbjére esett, mert hiszen csak őt illették. Nagy szerelme emlékei egyre jobban elhalkultak, és ha megszólaltak, vagy azt muzsikáltak, hogy ők végérvényesen a múlthoz tartoznak, vagy arra kényszerítették, hogy újra átélje vereségét. Ez a kifejezésben úgy nyilvánult meg, hogy egyéni életének költészete a régi, hangsúlyos, magyaros versmértékben szólalt meg, míg a közösségi élet költeményei a klasszikus versformát öltötték magukra.

Haza és közösség az a híd lett volna, amely Berzsenyi számára a költészetet a valósággal összekapcsolja. A fiatal Berzsenyi, úgy látszik, a XIX. század első éveiben még arról álmodozott, hogy a közéletben szerepet vállal. 1809. március 12-én írja Kazinczynak, amikor ezek az álmok már megfakultak és egyre ritkábban merészkedtek a mindig józanabb öntudat elé: „...Hogy én, aki eredetemet Zrínyi, Nádasi és Gyulai vérből vettem, és jóbanyáimban Csebi Pogány Ilkót és ezüst medencékben mosdó Török Magdolnát látok, hogy én, mondom, egészen Diogenes nem lehetek, az igaz; sőt vágnak óráim, amelyekben a nagy ősi vér háborgat és azon hérioi lelkek hordómat ostromolják...”

Berzsenyi költeményeiből és Kazinczyhoz írt leveleiből világosan megállapíthatjuk, milyennek élte át azt a társadalmat, ahová be akart olvadni. Az is bizonyos, hogy a nemesi társadalomnak azzal a formájával nőtt össze, amely a XIX. század első éveiben körülvette. A külső világ abban az alakban tette rá a legmélyebb hatást, ahogyan ezekben az években megismerte. Világnézetének, politikai és társadalmi felfogásának alapját, ahogyan az a századvég kezdeményezései után kibontakozott, ezek az évek vetették meg. A későbbi tapasztalatok módosították, néhol bomlasztották ezt az alapot, és a költőt súlyos lelki küzdelmekbe sodorták, de alapvető változásokat nem idéztek elő.

Említettük, hogyan kötött békét fejedelem és nemesség a század vége felé. Nos, ezt a békét semmi sem zavarta meg. 1795 után megkezdődtek a francia háborúk, amelyek az ország gazdasági életét némileg fellendítették és különösen a nemességet jelentékeny haszonhoz juttatták. Állandóan több százezer főnyi Habsburg sereg állt fegyverben, melyet magyar gabona táplált. A háborúk a kontinens mezőgazdaságát visszavetették. A magyar gabona ilyen körülmények közt bőséges piacra talált, és a nemesség drága pénzért értékesíthette marháját. A haszon fejében nem hozott áldozatot: a magyar nemzet ugyan bőségesen hullatta véré, de ez a veszteség teljes egészében a jobbágyokra hárult. A nemesség szép csendes háborúért imádkozott.

Ezek a viszonyok határozták meg Berzsenyi költészetét. Öntudatlanul és öntudatosan is társadalmi osztályával azonosította magát. Elfogadta azokat a gondolatokat és átélte azokat az érzéseket, indulatokat, vágyakat és gyűlöleteket, amelyek az osztály érdekeit kifejezték. Mindenekelőtt teljesen magáévá tette a köznemesség feltétlen királyhűségét. A *magyarokhoz* első fogalmazása ízelítőt adott

ebből; a hang változatlanul tovább szól. Berzsenyi továbbra is elítéli a XVI. és XVII. század hőseit, akik a magyar függetlenséget a Habsburg-királyok önkényuralmi törekvései ellen védték. *A tizennyolcadik század* ádáz, pártot ütő hadakról beszél, és azt mondja, hogy a szent rokonvér a babonák tüze közt az égre kiált. Az ádáz, pártot ütő hadak természetesen Bocskay, Bethlen és a Rákócziak hadai. Még csúnyább, amikor a mitológia és a klasszikus ókor hőseit vonultatja fel, hogy a Habsburg-királynak mennél parádésabb kifejezésekkel hódoljon, amelyekhez a nemes önző alázatossága hajlong:

*Boldog népeidet Titusok őrzik,
Kik mindannyi atyák és kegyes istenek
S kiknek trónusokon Trézia lelke leng...*

Egy másik helyen:

*...Te Titusoddal hajdani őseid
Várába gyűltél...*

A példákat könnyen szaporíthatjuk. Az értelem itt lemond bíráló munkájáról, és az alázatosság minden komoly gondolkodást megakadályoz. A XVIII. század eltűnik, és olyan középkor levegője veszi körül az olvasót, amely azáltal tud győzni, hogy az ember megalázza önmagát és belenyugszik a maga lealacsonyításába.

Berzsenyi a köznemesi gondolkodásmódot követi akkor is, amikor a főnemességgel áll szemben. Ezekben az években fő- és köznemes érdekellentétei elhalványodtak. A köznemes a főnemes gazdasági versenyétől kevésbé szenvedett: a konjunktúra idején mindketten értékesíthették gabonájukat és marhájukat, így a köznemes keserűség nélkül elismerhette a főnemes vezető szerepét, amelyre hatalmas vagyona és birtoka kijelölte. Berzsenyi egészben véve itt sem a műveltebb és haladottabb köznemesek, hanem a köznemesi tömegek álláspontját tette magáévá. Vagy talán nem is beszélhetünk itt álláspontról, hanem olyan érzellemmel átítatott szemléleti módról, amely minden öntudatos gondolatnál, megfontolásnál, döntésnél mélyebben gyökerezett. Ez az átlagos köznemesi magatartás a kor mögött messze elmaradt – mint ahogyan az ország egész gazdasági és társadalmi struktúrája elmaradt és idejét múlta – és megőrizte a XVI. és XVII. század familiáris hagyományait, a feltétlen alázatosságot és a ragaszkodó hűséget, a szinte cselédi odaadást, a szegény rokonok áhítatát, akik gazdag rokonaikra büszkébbek, mint azok saját magukra. A példák sorozatát idézhetjük. Széchenyi Ferencet így szólítja meg:

*Astraeánk koszorús papja!
Polymniám Példás érdemidet merje-e zengeni?
Hív Múzsám adaját meg ne utáld, hazánk
Őszült Nestora, Széchenyi!*

*A törvény sivatag rejtekiben lakó
Elméd pharusi láng a szövevény között:
Kővár s szent menedék minden igaznak és
A bűnnek kegyes ostora.*

Amikor Prónay Sándor néhány barátságos szót intézett hozzá, félistenekhez hasonlítja magát s az ég özönében fürdik:

*Mosolygva nézi lelkesedett szemem
A bajnok ragyogó szobrait és halált,*

*Mióta tőled pályabért nyert
Oh haza bölcs fia! szűz Camoenám!*

Ez a feltétlen alázatosság nem az egyéné, hanem azé a társadalmi rétegé, melyhez Berzsenyi tartozott. Költészetében a familiáris szólal meg, aki az ország természetes, igazi urainak a főnemeseket tartja, és aki a nagy, dicső Magyarországot csak úgy tudja elképzelni, hogy a hatalmas és minden erénnyel ékeskedő főnemesek atyai vezetése alatt hűségesen dolgozik a hon javára a nemzet, vagyis a nemesség. A kettő Berzsenyi számára mindig ugyanazt jelentette. A nemzetnek ehhez a fogalmához a felvilágosodás gondolatain, lelki küzdelmeken és tépelődéseken át mindvégig ragaszkodott. Berzsenyi ezzel a felfogásával távolról sem állt egyedül. A jobbágyság még a jóindulatú és mélyebben gondolkodó nemesek számára is a nemzet határain kívül esett. Az átlag nemes magától értetődő vagyontárgyának tekintette jobbágját, és háziállatától annyiban különböztette meg, hogy rossz lelkiismerete miatt félt tőle, a lázadás állandó veszélye miatt gyűlölte és önmaga igazolására iparkodott megvetni.

De a feltétlen hűség és cselédi alázatosság, amint említettem, a társadalmi rétegé volt. Berzsenyi, az egyén, a maga önértetéről a legnagyobb úrral szemben sem feledkezett meg. Kimondhatatlanul boldog volt, ha főnemesek leereszkedtek hozzá, barátságosan érintkeztek vele vagy meglátogatták, és ő nyugodt lelkiismerettel elmondhatta, hogy nem kereste társaságukat. Szíve egész melegével ragaszkodott azokhoz a főurakhoz, akik megbecsülték. 1811-ben Kazinczynak és édesapjának majdnem azonos szavakkal dicsekszik el, hogy Festetich részéről milyen megtiszteltetés érte. Boldogságát azonban szégyelli és palástolja. Úgy tesz, mintha Festetich barátsága nem sokat jelentene számára, és elárulja, hogy akaratától függetlenül boldog és boldogsága miatt fél a gróffal való találkozástól. Kazinczynak ezeket írja: „...Minap Vas vármegyei utamban megállók Keszthelyen, a grófnál levő hatodfél ezer forintom érdekességének felvételére. Bosszúságomra, véletlen a gróffal összevetődtem, bosszúságomra, mondom, mert én mindenkor bosszankodom, mikor igen nagy urat látok, vagy ha nem bosszankodom is, legalább nem örülök, mert én csak vagy magammal, vagy magamhoz hasonlóval szeretek társalkodni. Azonban ez a jó gróf minden emberséget mutatott hozzám. Kertjének legritkább oltványival megajándékozott, s megparancsolta kertészének, hogy valamit kívánok, mindent adjon. Igen szívesen invitált magához, és különösen a georgikoni examenre megkért, hogy elmenjek. De minthogy azt veté hozzá, hogy akkor nekem valami jó svajcer tehennel is fog udvarolni, én nehezen fogok neki udvarolni. Kevély nem vagyok ugyan, de a szemtelenségtől supertitiose irtózom. Már most pedig vagy gorombának kell lennem, vagy szemtelennek...” De ha a főurak nem keresik fel, ő nem tesz feléjük egy lépést sem. Szemérmes büszkeségében szemtől szembe sohasem hízelgett nekik és sohasem gondolt arra, hogy általuk anyagi vagy társadalmi előnyökhöz jusson. Amikor Teleky Lászlóhoz és Prónay Sándorhoz ódát írt, nehezen szánta rá magát, hogy a verseket elküldje nekik. Görög Demeter, a trónörökös nevelője, sohasem olvasta azt az ódát, amelyet hozzá írt.

Berzsenyi az ipar és kereskedelem vagy az örökös tartományokhoz való viszony kérdéseiben ugyancsak a jóllakott és korlátolt nemesi tömegek álláspontját tette magáévá. Említettem, hogy a nemesek ezekben az években nem szenvedtek a Flabsburgok vámpolitikájától, jövedelmező üzleteket kötöttek a hadsereggel és az örökös tartományokkal. Ezért nem akarták tudomásul venni, hogy a nemzet gazdasági élete ki van szolgáltatva az örökös tartományok érdekeinek, függetlensége elveszett. Berzsenyi a nemesség osztályérdekeit érvekkel igyekszik igazolni. Szerinte az ország olyan gazdag, hogy ha gyárak is dolgoznának benne, az örökös tartományok a magyar gabonát nem lennének képesek megvásárolni. A nemesi tömegek önelégült

korlátoltsága Berzsenyi szavaiból gátlás nélkül harsog: „...A mi commerciumunkat és fabrikáinkat nem a constitutio nyomja, hanem a józan politika, mely a gazdag népnek bőségéből a fölöslegvalót elveszi, hogy azzal szűkölködő nemzettársainkat táplálja. Hogy tudná Ausztria a mi kimeríthetetlen terméseinket felcserélni vagy megvenni, ha nekünk minden fabrikáink volnának, ha mink tőle románoknál egyebet nem vennénk. Ez a politikai ok meg nem változhatik, ha mi mind svábokká leszünk is....”

Berzsenyi a természetet is a köznemes szemével nézi. A köznemes most a szó legszorosabb értelmében otthonának, személyes birtokának tekintette az országot és gyönyörködött abban a bőségben és gazdagságban, amely urának olyan életet biztosított, amilyen sehol senkinek sem jutott osztályrészül. Berzsenyi boldogan emlegeti Ceres koszorús homlokát és a bőség ragyogó kürtjét.

*Termékeny mezeid mennyei harmatok
Mossák s csűreidért Európa irigyed...*

Az Edent mutató sorhegyek oldalain Bacchus az isteni nektár legnemesebb vedreiből tölt poharat. A zöld halmokon olyan barmok legelnek, amelyeket boldog Arábia sem látott. A Kárpátok arany gyomra a kevély Perut felülmúlja és örökös kincseit önti. A *Balaton* gyönyörű soraiban felragyog a hajnal, amint a Nap reggeli lángjai a víz tükrén reszketnek és a habok a hold fénye alatt szinte égnek. De a szépség csak arra való, hogy bekeretezze a nemesi föld ezer hasznot hozó áldását.

A köznemes szinte vallásos tisztelettel vette körül azt az alkotmányt, amely kiváltságait biztosította, az ország urává tette és ezáltal nyugodt, gondtalan életét megalapozta. Berzsenyi itt is a köznemesi gondolkodáshoz csatlakozott. *Magyarország* című költeményében ezeket mondja:

*Törvényed s koronád Chérubim őr fedi,
Nem fertőzheti meg durva tirán keze:
Törvény, nem hatalom kényyé urakodik
Rajtad, s régi dicső nemzeti díszed áll.*

A *Balaton* a gazdag természet ragyogó képeit a következő szavakban emeli tetőpontra:

*És valamint boldog Helvetia népe örömmel
Szántja szabad földjét: itt is szabad a magyar és víg.
A gazdag palotát itt lakja királyi szabadság,
S a gunyhók lakosít szent törvény jobbkeze védi.*

A boldog köznemesség meg akarta állítani az idő kerekét, minden újítástól félt. Berzsenyi a köznemesi felfogás védelmében naivul ravasz érveket sorakoztatott fel. Szerinte az újításokat mindig az önkény és a szeszély hozta létre, és ahol a nép, vagyis a nemesség uralkodik és zsarnoknak, vagyis szilárd központi hatalomnak nincs kiszolgáltatva, ott az alkotmányban és a társadalmi élet irányításában változás nem következhetik be. Nem áttal mint követendő példára, a törökre hivatkozni, arra a török államra, amely rabszolgaságra épült, és amelynek elmaradottsága, züllöttsége és gyógyíthatatlan bomlása egész Európa köztudatába átment. De Berzsenyi irigyli a törököket, mert ők minden újítás előtt bezárják ajtajaikat. „... A török politika, mely a világ három részét elborította diadalmaival, nem nevetséges, az ő mozdíthatatlansága az erőnek bélyege, az ép test nem változó. Minden jelesebb népalkotók a régít szentté tették, az újítást pedig kitiltották. Ahol a Laune uralkodik, ott az újítás könnyű, de ahol a főhatalmat a kemény nép, ulemma janicsár basák megosztják, ott csaknem lehetetlen;

hogy a török politika nem változó, jele, hogy nem a despota kényétől függ és hogy a nép nem egészen szolgál...” Berzsenyi a „nép” szót ez alkalommal a szabad tömegekre, vagyis a nemesekre érti.

A *magyarokhoz* első fogalmazása bizonyítja, hogy a nemesi Magyarország ragyogó képe világszemléletének alapja volt. Ugyanakkor megszólaltak a kétkedés hangjai: hátha a ragyogó kép a valóságnak nem felel meg, hanem csak álmai szülötte. Pygmalion története kora ifjúságában rabul ejtette és a Majláth-óda koráig nem hagyta nyugodni. Szomorú értelmet hallott ki belőle. Pygmaliont nagy álmodónak, a képzelet áldozatának vagy hősének látta, aki saját teremtményét önfeledten öleli, de nem lehelhet beléje életet: a hideg márvány nem enged fel. Amint a szobrász felébred, vigasztalanul, véglegesen egyedül áll a valósággal szemben, amely a fényes álmot elszállta után törpén, siváran, fenyegetően mered rá. A nemesi Magyarország csak úgy nöhetett képzeletében széppé és hatalmassá, hogy az egyre erősödő tagadást egyre nagyobb fájdalmak és öncsalások árán elnémította, miközben a napról napra megisméltendő tépelődések egyre jobban elfárasztották és a nemesi Magyarország ragyogó álmoképét egyre jobban elhomályosították.

A történelmi események bőven gondoskodtak arról, hogy a kiábrándulás egyre jobban hatalmába kerítse. 1797-ben nemesi felkelés gyűlt össze. Berzsenyi ebből az alkalomból két költeményt is írt. Az egyikben a felkelő sereget, a másikban a sereg vezérét, Eszterházy herceget ünnepelte. A hadsereg azonban önhibáján kívül mosolyt keltően szétszéledt, anélkül, hogy a harcban részt vehetett volna. 1805-ben újabb nemesi felkelésre buzdított, amely éppen ilyen csúfos és siralmas véget ért. Mindjárt utána az ulmai ütközetről írhat, és megdöbbenve látja a haza fegyveres őreit rémült futásban, Bécs és Pozsony érckapuit vivatlanul kitárva. 1807-ben arról tépelődik, hogy egy nap lerontá Prussia trónusát. Hasztalan iparkodik megnyugtatni magát, hogy az ország Titusa gondoskodik róla, a haza állni tudó legyen a habok közt, és hogy nem sokaság, hanem lélek és szabad nép tesz csuda dolgokat.

A történelmi események mindenekelőtt arról győzték meg Berzsenyit, hogy a nemesi Magyarország a külső erőkkel szemben gyöngye, és hogy az ellenség támadásának aligha állhat ellen. Baljós sejtelmektől nem szabadulhat; hazáját is lesújtja az ellenállhatatlan végzet. A Habsburg-vereségek gondoskodtak arról, hogy *A magyarokhoz* állandóan időszerű legyen és lehetővé tették, hogy a költő nem csillapodó lázzal egyre tökéletesebbre mintázza. De a nemesi Magyarország ragyogó álmoképéről egyelőre nem mond le. *A felkölt nemességhez* olyan, mintha *A magyarokhoz* sötét kétségeit akarná elnémítani: a nemesi ifjúság mégsem süllyedt gyöngeségbe és bűnbe, rettentőbb hadi nép Mátyás alatt sem harcolt, Nubia párduca nem szült gyáva nyulat. A vezérek ebből a nagyszerű seregből is kiemelkednek és dicső őseik mögött nem maradnak el. A hős Eszterházy, Hunnia csillaga, zálog, hogy „...győzni fog a magyar / S Andrásnak ragyogó napja le nem menend.” De ilyenféle költeményein lehetetlen észre nem venni valami erőltetettséget és merevséget. Berzsenyi mind a nemesi tömegeket, mind a főnemesi vezéreket nagynak *akarja* látni; kétségeit *akarja* az ódák harsogásával lemennydörögni, és olyan világba *akarja* nemes társait felemelni, ahová kétségei és csalódásai nem érhetnek el.

A nemesi világ gyöngesége alkalmat adott arra, hogy az átkos felvilágosodás gondolatai észrevétlenül, akarata ellenére belopódzkodjanak hozzá és egyre nagyobb erővel szólaljanak meg. *A magyarokhoz* első fogalmazásában a feudális magyar világ eszményei – spártai férfikar és egyszerű erkölcsök – értékét nem közelítette meg más ideál; legfeljebb világi érvényüket, a köznapi életben való hatalmukat kezdte ki vállalatlanság, laza erkölcs, szóval a nevében meg nem nevezett felvilágosodás. A történelmi események arra készítették, hogy a régi eszmények elsőségéről tépelődni kezdjen. A

városi elpuhultságot, a rafinált bünt és szabadjukra engedett érzéki élvezeteket, szóval a felvilágosodást mindenekelőtt a franciák képviselték, azok a franciák, akik a császári seregeket összetörték, és akikkel szemben az olyan hatalmas jelzőkkel ünnepelt nemesi felkelés gyámoltalan, tehetetlen játékszerré silányult. De maga a költői hivatás is a felvilágosodás felé mutatott. A költői dicsőség ábrándja már eleve Kazinczyval forrt össze, Kis János nagy barátjával, az irodalmi élet fejedelmével, a Martinovics-féle összeesküvés börtönviselt résztvevőjével.

A nemzeti nyelv és kultúra kérdésében lelki küzdelmek és válságok nem voltak szükségesek ahhoz, hogy a felvilágosodás híveihez csatlakozzék. Berzsenyi korán felismerte, hogy nemzeti nyelvű kultúra, irodalom és tudomány nélkül nagy és virágzó Magyarország nem képzelhető el. Ebben a tekintetben a felvilágosodással egy véleményen lehetett. *A magyarokhoz* második kidolgozása, amely 1797-nél nem sokkal később keletkezhetett, már a nemzet hanyatlásának egyik okául azt hozta fel, hogy nyelvét megunta. Valamivel később, még 1800 előtt, az egyszerű erkölcs és spártai férfikar mellett megszólal az értelem, művészet és tudomány méltóságának gondolata. De a két eszmény nem kapcsolat nélkül, egymástól elválasztva vagy akár békés harmóniában jelenik meg. Szinte kivétel nélkül harcban állnak egymással, jeléül annak, hogy Berzsenyi a két eszményt ellentétesnek érezte és csak nehezen tudott dönteni köztük. A költemények minduntalan azt kérdezik: melyik az erősebb és melyik győzi le a másikat. Egyre növekvő öntudatossággal a köznemesi gondolkodás és a felvilágosodás racionalizmusa ütközik össze egymással. Berzsenyi egyelőre nem veszi észre, hogy gondolkodásába már behatolt a felvilágosodás, és nem gyanítja, hogy hatásától élete végéig nem szabadulhat, nemesi gondolkodás és felvilágosodás harcát önmaga belsejében megnyugtató módon sohasem döntheti el. Mindenesetre már 1800 előtt arra gondolt, hogy az értelem a spártai férfikar hősiességét legyőzi. Ez a legmélyebb tartalma annak a költeménynek, amelyet Berzsenyi 1797-ben *Herceg Eszterházy Mikóshoz* írt. Az első versszakok a hősiességet ünneplik. Ezért dicsőíti Berzsenyi a család hősiességét és emeli a család hőseinek sorába a herceget. A háború azonban elcsöndesedik, a béke és a kultúra foglalja el helyét. De a kultúra nemcsak felváltja, hanem le is győzi a háborút. Amint a bösz habok után megjelenik a nagyobb erő, a diadalmas értelem, úgy fokozódik a költemény lendülete. A tetőponton egyetlen versszakban szemtől szembe kerül egymással vérontás és kultúra, azért, hogy az utóbbi győzelme kétségtelen legyen.

*Szép a borostyán s győzödelemszékér.
Szép a vitéznek sebhelye homlokán
Félisten, akit nimbusával
A hatalom s tudomány ragyogtat.*

A kultúra nemcsak hatalmasabb, mint a spártai férfikar, hanem ez utóbbinak és vele a közösség és az állam nagyságának is feltétele és létrehozója: „...Bajnok, dicsőség, fényes ország / A tudomány gyönyörű gyümölcse...” A költemény a befejezésben éri el tetőpontját. Az olvasó a diadalmas hangok után nem vár további emelkedést, hiszen a harsogás már nem fokozódhat. A költő valóban nem erőlteti hangját. Ehelyett a költemény meleg és bensőséges panasszá lágyul, és ebben a csöndes és mély lírában száll a legmagasabbra. A herceg eltűnik és a szegény, elvadult magyarság jelenik meg. A magyarság eddig nem alapított tudományt. „...Hát nemzetednek mért fakad ily soká / A rég óhajtott laurus?” Az utolsó sorok a herceget szólítják fel kötelessége teljesítésére, de úgy, hogy egyszersmind nagyságba foglalják és egy magasabb világba emelik. De az előbbi sorok bensősége a hatalmas szavakban is továbbhangzik. A herceget kéri, hogy „...véreidet segéld! / Vidd a dicsőség templomához: / S ajtaja zára

lehull előtted.” Az Eszterházy-óda gondolatait szövi tovább a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*. Az ország hatalmas volt, amikor a két nagy király uralkodott. Sok messzi ország bölcsei, bajnoki jöttek megbámulni Mátyás Magyarországot. „Rémülve nézett a világ ránk / S nemzeteket tapodó erőnkre.” Mindkét fejedelem szerette a kultúrát: „... mindenkinek / Múza szelíd keze tört borostyánt.” Mátyás halála után a nemzet a legnagyobb magasból a mélybe zuhant, mert a kultúrától elfordult. „...A durvaságban veszni tért, s ment, / Két megutált cseh király kezében...” A további versszakok a következményeket vonják le. A tudomány a vitézségnél is erősebb, és csak az a nemzet lehet nagy és hatalmas, amely befogadja a tudományokat. Pallas és Apollo nemcsak az isteni bölcsesket nemzik, hanem az erősebb bajnoki lelkeket és a Mars pallosával bírni tudó fejedelmi embert is. A befejezés megkoronázza a szellemet és egyben tetőpontra emeli a költeményt. A tudomány nemcsak erősebb nyers erőnél és harsogó vitézségnél; nélküle minden magasabbrendű élet elsorvad, emberi nagyság nem születhetik, és a nemzetek szolgaságba süllyednek.

A nemesi Magyarország tehát súlyos fogyatkozásban szenved: a tudomány és művészet pártfogás és részvét nélkül tengődik. Berzsenyi korán meggyőződött arról, hogy ilyen körülmények közt a nemzet hanyatlásra, talán halálra van kárthatva. A *Magyarország* című költemény egyre fokozódó lendülettel sorolja fel mindazt, amivel természet és sors nemzetét megáldotta. Termékeny föld, legnemesebb bor, Árkádiához méltó zöld halmok, legjelesebb barmok, a hegyekben dús aranybányák arra képesítenék, hogy a népek versenyében az elsők közt haladjon. A sors kiváló fejedelmekről gondoskodott, a lakosok szabadságát pedig törvény és alkotmány védi. Ez a költemény is befejezésében emelkedik tetőpontjára és a tetőpontot ez is azáltal éri el, hogy a harsogás elhalkul. Rózsa és gyöngy szelíd fénye és édes zenéje leng és hullámszik az olvasó körül. A ragyogó bőség képeit Berzsenyi csak azért sorolta fel, hogy elmondhassa azt, ami a nemzet boldogságához hiányzik, és aggódó szeretettel rábeszélhesse nemzetét, hogy fogyatkozásain segítsen, ezáltal hanyatlástól és pusztulástól megmeneküljön s újra nagy és dicső legyen.

*Oh, bár vajha kies gyöngykoszorúd között
Még egy illatozó rózsza fakadna ki:
Szállnának le reád Graecia isteni
Kik hajdan lehozák Attila földre
A nagy mestereket s bölcs tudományokat.*

Most újra felharsan a zenekar. A csillagok, a Zenith és Nadir idézik a magyar nép győzelmes nagyságát. De ez a nagyság a tudomány és művészet nemesebb ragyogásában emelkedik fel.

*Akkor csillagokat hatna kevély fejed,
S elbámulna reád a Zenith és Nadir.*

A nemesi Magyarország ragyogó képe tehát már kibontakozásakor magában hordta a romlás csíráit. Berzsenyi diákkorában, soproni éveiben a nemes eszmények töretlenül ragyogtak a magyar világ fölött. Nagyságukhoz nem férhetett homály és gyarlóság, és a magyar nemzet azért jutott lejtőre, mert egy másik hatalom csábításának engedett, a luxusnak, az elpuhulásnak, a polgári és városi életformának, szóval a felvilágosodásnak. Ez utóbbiban Berzsenyi eleinte semmi érdemet és kiválóságot nem látott, és a nemesi világ mellett bűnösnek, hitványnak találta. Az érett Berzsenyi kénytelen volt a nemesi világ repedéseit észrevenni. A nemesi Magyarország nagysága szakadatlan kételkedés közt vált tudatossá. Ugyanez a minduntalan feltámadó szomorúság és egészen soha el nem hallgató bizalmatlanság örölte és sorvasztotta

diákköri vágyát: a társadalmi és politikai életben szerepet vállalni. A felbuzdulásokra és lelkesedésekre a mélyebb tudat, a belső hang kíméletlenül nemet mondott, és fellebbezhetetlen ítélet bólintott, hogy ez a büszke és hanyatló világ hiába forrt vele össze, mégsem lehet egészen otthona. Hiába érti meg nemes társai kimondatlan gondolatát, és hiába hull le róla társaságukban félszegség, szögletesség és kényszere-dettség, mégsem állhat közénk. Érdemes-e figyelmeztetni, vitézségre és tudományra buzdítani nemzetét? Érdemes-e a nagybirtokosokat rábeszélni, hogy a politika mellett a magyar kultúra fejlesztésében is vezessék honfitársaikat? Érdemes-e a nemesi tömegeket kérve kérni, hogy teljesítsék legszentebb kötelességüket, hogy legyenek *valóban* magyarok? Amikor azt hitte, hogy elnémítja kiábrándulását és látóhatáráról eltörli a nemzet hanyatlásának képeit, akkor sem tudott egészen beleolvadni abba a társadalmi rétegbe, ahonnan eredt, és amellyel szerette volna magát maradéktalanul egynek tudni. Fájdalmasan egyedül érezte magát; amikor láza és lángolása a költői mámor elszállta után alábbhagyott, belátta, hogy nem érthetik meg. Nincs értelme, hogy álmítsa magát; csak saját magának ír. Ezért titkolta mindenki előtt költeményeit, amelyeket magányos szobájában, gyertyalángnál írt, és amikor hosszas tépelődés után rászánta magát, hogy kilépjen az emberek közé, már nem akarta meghódítani és magával ragadni őket, hanem segítséget kért tőlük.

Nehezen búcsúzott el álmaitól, hogy majd a közéletre hat és a nemzet életét irányítja. Az 1800 utáni évek legszebb ódáiban – *Horác, Amathus, Melisszához, Bacchushoz* – szemben áll egymással a költő békés, szűk kis világa és a nagy, forrongó, rohanó élet. A költő tépelődik, hogy melyiket válassza: a szenvedélyekkel együtt repüljön-e és kitarja lelkét a viharoknak, vagy elbújik csendes magányába. A nagy, szabad élet tomboló vihar, dühöngő harc vagy pusztító szenvedély formájában jelenik meg. Berzsenyi kivétel nélkül mindig a maga kis világa mellett dönt és megtagadja azt az életet, amely meg nem szűnő csábításával hívja magához, amelyet szeret, és amelytől fél. A küzdelem ezeknek a költeményeknek sajtóságot ad. Amellett nagyszerű biztonság árad belőlük, a fiatal lángelme diadalmas öröme, aki megtalálta hangját és erejének tudatára ébredt. Valóban, talán ezeknek a költeményeknek a felépítése a legzártabb, a legszigorúbb. Egyetlen érzés-gondolat ölt bennük forrongás és kavargás formájában testet. Hogy a költő előtt a szobor időtlen alakjában, végső meghatározottságban jelentek meg teremtményei, annak tünete és kifejezési eszköze, hogy az időtartam ezekben a költeményekben nem kap szerepet vagy pontosabban: a létezés, az érzés-gondolat nem a tartam, a történet keretében vagy hálózatára vetítve jelenik meg. Ha visszaemlékezésnek vagy múltnak foszlányai fel is tűnnek, ezek csak az időtlen érzést-gondolatot teszik megfoghatóvá. Igaz, bármilyen tömör és szoborszerű a kifejezés, az emberi nyelv és már maga a képzelet is körülír, hogy a kimondhatatlant kimondja és a kifejezhetetlent kifejezze. De a *Horác, a Bacchushoz* meg a többi így is megőrzi a pillanat időtlen varázsát, az élet márványába fagyott felvillanását.

A *Horác* téli vihar hatalmas képével indul. Magyar táj bontakozik ki előttünk. A tél a Kemenes fölött zúgó Boreas és a Ság tetejét borító hófúvatok alakjában testesül meg. A költő Flaccus aranylantját idézi: „...Gerjeszd a szenelőt, tölts poharadba bort...” A békés magány az ifjúság és szerelem világává szépül, a dühöngő viharból pedig a múlandóság rettenetes hatalma harsog. Mint ahogyan az ember a tél elől kandallója mellett bújik meg, úgy bújik meg az elmúlás elől a szerelem szelíd érzésében és kapkod a pillanat kicsiny örömei felé, míg rá nem tapos a nagy ellenség, a halál. Az *Amathus* a történelem viharát idézi fel. Trónusok omlanak össze, és országhatárok dőlnek le. Európa tomboló háborúit vihar érzékelteti, melynek óriás képei a legnagyobb

költőkhöz méltók.

*Nem gondom. így volt, így marad a világ.
Forr, mint az ádáz tengerek, amidőn
A szélvészek bércodvaiknak
Vas kapuit s retesztit leszórván*

*A bús haboknak zúgva rohannak, és
A képtelen harc itt hegyeket temet,
Ott új világot hoz fel; – egymást
Váltja örök romolás s teremtés.*

A befejezésben „...A lauruserdők szent homályin / Illatozó Amathunt ölében...” feltűnik a költő idilli kis világa a maga apró örömeivel és messzire nem vágyódó, kicsit olcsó boldogságával. Itt is, mint majdnem mindenütt, ez a világ valóban jelentéktelen és kicsiny. A mesterkéltszavak kétségtelenül bizonyítják, hogy a költő a másik világot érzi igazi otthonának, amelynek csábításai elől igyekeznek menekülni. A háborítatlan szerelem és csendes boldogság szavai csak akkor nyernek mélyebb zengést, ha vágy és fájdalom vegyül beléjük, mint a *Horác* és a *Melisszához* című költeményekben. Az utóbbiban először az idilli kis világ szólal meg, némileg meggyőződéstelenül. A költemény akkor száll magasra, amikor a nagy élet a harc hatalmas képeiben megjelenik. A huszár dühödött haraggal rontja magát keresztül a megzavart renden, és az öklelő hajdú mennykövek közt ostromolja a meredek falat. De a költő képzelete óriásaitól szokása szerint elfordul, és megint felidézi az idilli boldogság szelíd világát. Előbb a derű képei és hangjai uralkodnak, mosolygó táj és édes enyelgés. De hamarosan eltűnnek, és epedő vágy, szomorúság és halál váltja fel őket.

*S tőled, tetőled, szép Melissa,
Kér koszorút epedő ajakkal.*

*Édes jutalmam verseimért te légy!
Tűzz egy virágszált barna hajam közé!*

A barna fürtök az ifjúságot idézik. De már a következő sorban feltűnik a halál, érzékeltetve a száguldó időt és még inkább a sóvárgással halálosan tele szívet. „...Nem kell borostyán, nem kiáltó / Pároszi kő nyugovó poromra.” A *Bacchushoz* című versben a mámor játssza a csábító és félelmes vihar szerepét. Három versszakon át Bacchus bosszúja fenyegeti a bor magvetőit. Az első versszak a mitológia magasabb világába emeli a költeményt. A második versszakban maga a költő szólal meg, amint félelemmel várja Bacchus haragját. A harmadik versszak csodálatos szavakban érzékelteti a mámortalan élet szomorúságát. Ha pusztán ez a négy sor maradt volna ránk Berzsenyitől, a késő olvasó megérezné belőlük, hogy lángelme kiált feléje:

*Megvetőd lelkét örökös komoly gond,
Néma bágyadtság, megölő hidegség
Gyötri, s e szép föld örömit mogorva
Homloka fojtja.*

Befejezésül a szokásos halványabb sorokban az idilli kis világ zárja be a költeményt a maga lapos békéjével és megnyugvásával.

A sokféle vihar nagyszerű képeiben fájdalom és szenvedés zokog. Az *Amathus*-ban

a szelek zúgva rohannak a *bús* haboknak. A *Melisszához* című versben a huszár *bús* arculattal rontja magát a megzavart renden keresztül. Az *ulmai ütközet*-ben a Bosporusok *zokogó* nyögése zúg. A *Búcsúzás Kemenes-Aljától* című versben a szilaj vágyások gigászi harcai és e bujdosó csillag ezer orkánjai tombolnak.

1800 körül az életről és halálról való tépelődések és a szerelem gondolatai és érzései is az új versformákban jelennek meg. Egyéni életének nagy problémái tehát a haza érzéseivel és gondolataival összeolvadtak. Ne gondoljuk, hogy Berzsenyi egyéni életének nagyobb fontosságot tulajdonított, és hogy gögijében a maga életét olyan nagyra tartotta volna, mint a hazáét. A költői világ kitágulásának más a magyarázata. Élet és halál titka a maga egyéni sorsán túlemelkedett. Berzsenyi a maga túlradó erejével, szenvedésével és halálfélelmével összeforrva a maga életén és halálán túl mindig jobban Elet és Halál nagy titkát érezte meg. Szerelemtől és boldogságtól pedig végleg elbúcsúzott, ezek a valóságtól elszakadva, egyéni élete romjain, lemondáson és reménytelenségen át felemelkedtek a ragyogó álmok, az emberi tülekedés fölött lebegő istenszobrok világába s most már magukra ölthették a görög márványruhát. Az ilyen költemények lankadt életüket futó viszonyokból és klasszikus mintákból szívták. Nem lehet mondani, hogy gyöngék, csak némileg jelentéktelenek. Az anakreoni dalokat vagy a két *Cloe*-t a sok reminiscencia szinte „tudós” költészetté teszi. A nagy költemények láza és máмора csak akkor támad fel, amikor maradéktalanul átadja magát nagy szerelme emlékének, vagy amikor a szerelem múlandósággal és halállal olvad össze (*Az első szerelem, A tavasz*).

Berzsenyi költői világáról később megkísérlek részletesebb képet adni. De már most ajánlatos egy esetleges félreértésnek útját vágni. Ne gondoljuk, hogy ennek a világnak híg fogalmak és vértelen eszmények a lakosai. Itt olyan szenvedélyek, fájdalmak, győzelmek és összeomlások kavarnak, vergődnek és tombolnak, amelyek mögött óriást sejt a megrendült olvasó. Ez a mélyebb élet és igazi valóság, míg a közvetlen valóság a maga apró gondjaival, vakondtúrásaival és kelepccéivel csak fátyol és torzkép. A következő sorokat később, 1810. július 5-én írta, gondok adtak szóba öntésükre alkalmat: „...De csak ilyen a világ! Siessünk, Barátom, a képzelődések országába! Nincs ott sem dér, sem zápor, ott mindenkor megtaláljuk mindazt, ami valaha lelkeinket feszíté, ott a Dargó lombjai fedeznek, ott Te az enyim vagy.”

Ennek megfelelően a költői mámor, az ún. ihlet, az élet egyéb pillanataitól élesen elválik és velük semmi kapcsolatban nem áll. A költészet egyfajta önkívületi állapotból, a költői révületből fakad, ámbár a szavakba öntés, a végső kidolgozás a legjózanabb és legéberebb tisztánlátást követeli meg. Az ihletről álláspontját a Kölcsey-bírálatra írt végleges feleletében fejti ki, de már most is megfogalmazhatta volna: „...Az oly expressziók, mint: dithyrambok lángköre s gőztornyok alpesi, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem, de vajon hideg szemmel kell-e azokat nézni? Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondvá vágnak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei...”

Berzsenyi sajátos költői világa vagy legalább ennek a költői világnak alapja ezekben az években alakult ki. A későbbi évek hozzátettek ehhez az alaphoz vagy elvettek belőle, de nem rendítették meg és legfőképpen nem tettek helyébe mást. Költői világát, egyúttal technikáját és nyelvét egyéniségének alapvető ellentmondása határozza meg. A közvetlen élet, a húsból és vérből épült valóság alacsonyrendű. A költő külön világot teremt, úgy, hogy ezzel az alacsonyrendű, de félelmesen erős világgal szakadatlanul harcol. A költői világ szakadatlan harc közben születik meg, szakadatlan

fájdalomban, amellyel a nem kegyelmező, irgalmatlan valóság üldözi és sújtja, szakadatlan erőfeszítésben és dacban, felépíteni azt a világot, ahol nem szenved a hitvány, törpe és mégis legyőzhetetlen hétköznaptól. A nemes és emelkedett zengésből kihangzik a szenvedés, amely nem hallgat el a lángolásokban és elkíséri a csöndes álmokba is.

A költemény képzelet- és formavilága mondhatatlan erőfeszítésben megmerevedve dacol egy ellenséges világgal. A költemények a titánt idézik, akinek ereje nem szabad harcokban és büszke győzelmekben bontakozik ki, hanem úgy, hogy iszonyú terhek alatt görnyedve, hasztalanul szaggatja mázsás bilincseit. De a vereségben, a kínok és fájdalmak közt nagyobbnak érezzük, mint a győztest. A titán fájdalomban és lázadásban olyan erő tudatára ébred, amely nagyobb a győztes erejénél, mert tudja, hogy ha talán örökre is szenvedés az osztályrésze, azért lázadását semmiféle hatalom meghódolásra nem kényszerítheti.

Berzsenyi a görög-római versformákban találta meg az eszközt külön világa felépítésére és azt a szikrát, melynek ihletésére lelke legmélye saját maga előtt feltáruhatott. Ezek a versformák a közönséges beszéd hanghordozásától, hanglejtésétől nagyon távol állnak és – legalább magyar nyelven – különös ünnepélyességgel és méltósággal zengnek. A költőt szinte kényszerítik, hogy a különleges formát különleges, a közönséges beszédétől és gondolkodástól eltérő tartalommal töltsen meg. Valóban, alkaioszi és szapphói strófák zengésével hétköznapi tárgyakról családias és bizalmas hangon szinte lehetetlen énekelni anélkül, hogy a költő ne váljék nevetségessé. Berzsenyi merész kifejezései, szóalkotása, mondatfűzése megvalósította mindazt a különlegest, szokatlant, hétköznapot és közönségest maga mögött hagyót, amelynek lehetősége a klasszikus formákban benne rejlik. Vörösmartyig nem találtunk az övéhez fogható merész és egyéni nyelvet. A klasszikus forma érintése kellett ahhoz, hogy Berzsenyi megértse: költői világa a hétköznapi élettől mennyire távol esik, és ezt a hétköznapal szemben álló szomorú méltóságot a görög-római formák által fejezheti ki.

Említettem, hogy Berzsenyi költészetében mindenekelőtt óriási, de egyben görnyedő és bilincsekbe zárt erő testesül meg a márványos formákban. A klasszikus versforma legbelső lényege határok és korlátok közé zárt erő, amely éppen azáltal mutatja meg nagyságát, hogy szakadatlan küzdelemben összetöréssel fenyegeti a forma bilincseit, amelyek azonban szakadatlanul diadalmaskodnak rajta. A küzdelem minden egyes versszakban és verssorban megismétlődik. A formába kényszerített és korlátok közé zárt erő minden pillanatban széttöréssel fenyegeti a formát, és a forma minden pillanatban kénytelen újra vállalni a harcot és újra bebizonyítani hatalmát a nem lankadó és vereségében is folyton lázadó erő ellen. A klasszikus forma lényege tehát a forma szakadatlan harca és győzelme a határtalan és formátlan ösztön, a tagolatlan zúgás és zengés, az alaktalan hullámozás és hömpölygés, a gomolygó köd és a végtelenbe áramló ragyogás fölött. A forma azért olyan márványosan kemény, olyan kérlelhetetlenül szigorú, mert végtelen erőt kényszerít igába.

A forma egyben végérvényesen eldöntötte a férfivá érett Berzsenyi legfőbb problémáját: vágyára és könyörgésére nemmel válaszolt. Miután kicsiny és hitvány egyéni életével leszámolt, kísérletet tett arra, hogy a társadalomban megtalálja helyét,

hogy nemesi közösségének a maga egyéni életénél mélyebb problémáiban feloldódjék, és hogy a társadalmon keresztül kibékülhessen a közvetlen valósággal. A klasszikus forma által megtagadta és egyben nagygyá álmodta azt a világot, amellyel össze akart forni. A kiábrándulás zavaros és homályos hangulata készítette arra, hogy a közvetlen élettől mindinkább elforduljon. Ilyen lelkiállapotban kínálta fel neki a kor irodalmi divata a klasszikus versformákat. Ezeknek érintésére bontakozott ki a véletlen élmények, érzések és gondolatok burkából Berzsenyi igazi énje, a törpe hétköznapi megtagadása és a méltóságos álmok világa; most bontakozott ki teljes nagyságában a magyar nemzet víziója, amelyhez mérve a valóságos nemesi társadalom törpe volt. Kiábrándulás és tépelődés közben hódította meg Berzsenyi végérvényesen a klasszikus formákat. Általuk szakadt el egyre jobban a közvetlen valóságtól és világosodott meg előtte, hogy milyen kicsinynek érzi a nemesi társadalmat. A nemesi világ helyett az álom öltött testet, melyet erről a világról álmodott.

De Berzsenyi akár akarta, akár nem, jellegzetesen nemesi költő volt. Csorbaság és ficamodás nélkül való nagyságát, töretlen hangját éppen az tette lehetővé, hogy a nemesi világban öntudatánál mélyebben, vérével és idegszálaival *otthon volt*. Tehát tartozott valahová, volt otthona, ha ezt az otthont kicsinynek és szűknek is találta. Ezek az annyira merész nyelvű, különös és ünnepélyes költemények nagy sikert arattak. Már kéziratban feltűnést keltettek, Berzsenyi számára elismerést és magasztalást szereztek, és amikor könyv alakban megjelentek, alig egy év alatt szétkapkodta őket a közönség. A nemesek az idegenszerű formán keresztül is megérezték, hogy közülük való ember szól hozzájuk, ha ez az ember már fölénk is emelkedett, és olyan gondolatokkal viaskodott, amelyekről nekik alig volt sejtelmük. A nemesi Magyarország legnagyobb és leggazdagabb emberei és maguk a köznemesek is olyan alakban jelentek meg önmaguk előtt, ahogyan csak képzeletükben éltek. A tömeg és ügyes-bajos hétköznapi fölé emelkedő magatartás hangja amúgy sem volt idegen tőlük. Ok, a törpe kisebbség, valóban hatalmas tömegek fölött éltek, a kíméletlen fegyelem méltóságában, és e tömegek kizsákmányolását nyugodt lélekkel csak úgy vállalhatták, ha fölényükről, méltóságukról meg voltak győződve, és kapzsiságukat azáltal tüntették fel önmaguk előtt önzetlenségnek és a közre hasznosnak, hogy nagynak és kiválóknak tartották magukat, hasonlíthatatlanul különbnek azoknál, akiket kizsákmányolnak. Berzsenyi költészete ízig-vérig nemesi költészet.

A klasszikus forma Berzsenyinéél a legnagyobb mértékben természetes. Igaz, hogy a kifejezés sokszor nagyon merész, hogy a költő sokszor nehéz harcot vív, hogy a szó utolérje óriási álmait. Az olvasó mégis úgy érzi, hogy ezeket az érzelmeket és gondolatokat, ezt az egész költői világot csakis így, ezekkel a szavakkal és ezzel a zengéssel lehetett kifejezni. Ez az oka annak, hogy Berzsenyi technikailag, mesterségbelileg a klasszikus lírai formáknak mindmáig legnagyobb képviselője. Sem Vörösmarty, sem senki más a magyar irodalomban Berzsenyit verstechnikai szempontból nem érte utol. Pedig az utódok, a késő versenytársak a klasszikus, különösen a görög világot sokkal jobban ismerték. Hiszen Berzsenyi görögül semmit sem tudott, és filológiai képzettsége Kölcseyét vagy Babitsét meg sem közelítette. De klasszikus strófái mégis egészségesebbek, befejezettebbek, mint az utódokéi. Egyiknek a lelkében sem ment végbe a titokzatos egyesülés belső tartalom és külső forma közt, mint ahogyan ez Berzsenyinéél történt, és ennek hiányát nem pótolhatja semmi sem. Vörösmarty majdnem valamennyi ilyenféle versét fiatal korában írta. Valami túláradozó fiatalos mámor jellemzi őket és olyan ragyogás, amely a versek nagy szépsége mellett is inkább Vörösmartyé, mint a klasszikus formáé. Babits klasszikus versformáit azt hiszem, az olvasó idegesnek, nyugtalanoknak, érzelemben és hangban bizonytalanoknak, „modernnek” érzi. Berzsenyi sohasem azért használta a klasszikus versformákat, mintha „érdekesnek” tartotta volna őket. Dekoratív elemeiket, külső szépségüket sohasem hangsúlyozta

és sohasem azért ébresztette fel őket, hogy a tartalomtól elvonatkoztatva gyönyörködjék bennük. Költőtársainál ruha volt a klasszikus forma, Berzsenyinéél szükségszerű és egyetlen kifejezés.

Ami alapvetően megkülönbözteti Berzsenyi klasszikus verseit az utódokéitól, és ami annyira klasszikussá teszi őket, az a lelki élet különböző világainak, mindenekelőtt érzésnek és értelemnek harmóniája az értelem vezetésével. Berzsenyi is, mint a görögök, kötelezőnek tartja, hogy maga és mások számára világos legyen, mint ahogy a szavak „legtételesebb” hibájául a kétértelműséget rója fel. Berzsenyi számára magától értetődő volt, hogy a költemény pontosan és egyenesen elsősorban azt mondja el, amit a költő *gondol*. Berzsenyi nem egyezett bele abba, hogy értelem és öntudat munkája, ha csak egy pillanatra is, elhallgasson olyasvalaminek a kedvéért, amit szavakkal és fogalmakkal pontosan kifejezni nem lehet. Öntudatos hangulati aláfestés teljesen idegen volt tőle, és soha nem gondolt arra, hogy a szavak értelméről lemondva, csak a verszene által éreztessen olyasmit, ami nem tűri, hogy szavak megfoghatóvá és világossá tegyék. Az természetes, hogy mint minden nagy költőnél, hangulatok, sejtelmek, érzések, indulatok nála is együtt zúgnak és zsongnak szavakkal, képekkel és gondolatokkal, de erről Berzsenyi nem tehet, ez akarata és öntudata nélkül történik, és soha nem számít rájuk. Olyanféle költemények, mint Vörösmartytól *Az elhagyott leány* vagy Petőfitől *Az éj*, Berzsenyi számára elképzelhetetlenek. Az öregedő, keserű és reményvesztett Berzsenyi 1828. július 4-én az egyetlen entellektüelnek, aki megmaradt körülötte, nagy szerelme unokaöccsének, az alázatos és stréber Döbrenteinek olyasvalamit akart megírni, amivel mellőzöttségében és elhagyottságában sokszor vigasztalhatta magát, de amit hangosan nem mert kimondani, olyan nevetségesen hangzott a tőle nagyon távoli, vadidegen világban. Egy bonyolult mondat cifrázatai közé mint valami mellékeset rejtette el: „De mit tehetek róla, hogy én a görög egyszerűt legfőbbnek látván, poéziánkat a görögökével meggörgettetni s a sípoló Marsias hetedik bőrében, mint Hercules a centaurus ruhájában megégni, többre teszem, mint azt, hogy a létániás világnak az ódái stílt megmutattam...” Jellemző, hogy még Döbrentei előtt is szégyellte, hogy egy pillanatra elárulta magányos és szomorú gögjét: nem fejezte be a levelet és nem küldte el sohasem. De ezen az ódái stíluson ne értsünk készakarva teremtett külön nyelvet és ünnepélyes hangot. Efféléről szó sem lehet. Berzsenyi a görög-római versformákat különös naivitással egyszerűbbnek érezte, mint a nyugat-európaiakat, és legalább olyan szabadnak, mint a hangsúlyosakat. Az ódai hanghoz nem volt szüksége „kötéltáncolásra” és „miszticizmusra”. Ez legbelsőbb természete volt.

A klasszikus zengésen kívül Berzsenyi képtechnikája is hangsúlyozza, hogy költői világa a közönséges valóságtól élesen elválik. Nem a tehetség hiányzott a közeli valóság ábrázolására. Berzsenyi fantáziája alkalmas volt arra is, hogy a külső valóságot tükrözze, amennyiben ez költői céljával nem ellenkezett. Később látni fogjuk, milyen célok szolgálatában állt Berzsenyinéél az ilyen tükrözés. Közeli és határozott képek is életre keltek képzeletében, de ritkán engedte meg, hogy szavakban megjelenjenek. Az érzékekkel birtokba vehető ugyanis a hétköznapi húsból és vérből való világához tartozott. *A magyarokhoz* első kidolgozása az elpuhult ifjúságról még eleven, szemléletes képet ad, de egy későbbi kidolgozásban az „Ugró gyors paripa” helyét az általánosabb és az érzékek számára halványabb „ádáz táltos” foglalja el, míg végül az egész kép eltűnik. A közvetlen, hétköznapra emlékeztető élet szinte Berzsenyi tudtán kívül vagy akarata ellenére téved a verssorokba, és ha a költő ráakad, irgalmatlanul számúzi. *A Horác* ezekkel a csodálatos szavakkal kezdődik:

*Zúg immár Boreas a Kemenes fölött,
Zordon fürgetegek rejtik el a napot,*

*Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik,
S minden bús telelésre dőlt.*

Valóságos környezetet idéznek a sorok, de a közeli részletek mögött a természet óriási ereje, a tél száguldása és tombolása jelenik meg, amelyet méltóságossá és egyben idegenszerűvé avat a Boreas. Nem hiába teszi Berzsenyi ezt a képet a költemény legelejére. Varázsa felemel az elragadtatás és mámor magasabb világába; de azért a Föld és Otthon üzenetét őrzi a csodálatosan megszőpült Kemenes és Ság. Berzsenyi még a „nézd”-et is eltúrte (igaz, hogy klasszikus példára), mely annyira bizalmassá teszi a hatalmas képet. A magyaros versmérték leple vagy ürügye alatt engedhette át magát a közvetlen élet olyan mély és igazán emberi képeinek, mint amelyek a *Levéltöredék*-ben feltáruulnak. De a „fűstölgő pipámat” szavakat kiszorította a „leplembe burkolva”, és a „böcekem” helyébe a „kanócom” került. Igaz, hogy ezekben a cserékben Kazinczy is szerepet játszott. Kazinczy is ellensége volt a közeli, nyers, ún. prózai szavaknak. De ezt a hatást nem becsülhetjük túl.

Lényegesebb fogyatkozás ezáltal nem érte Berzsenyi művészetét. A közeli, szemléletesebb részletek elhagyásával világa egyáltalában nem lett elvont, finomkodó vagy híg levegőjű. A klasszikus versformákban egy nehéz léptű, egyszerű gondolkodású dunántúli köznemes jelenik meg. De nem úgy, mintha a kettő egymást akadályozná, mintha bármelyik alak felvett, magára erőszakolt szerep lenne, mintha a márványos formából erőszakkal törne elő néha a vaskos dunántúli köznemes. Az olvasó nem a márványt, hanem a köznemesi magatartást érzi inkább ruhának és külsőnek. De ezt a ruhát és külsőt nem Berzsenyi választotta, hanem az élet rőtta ki rá és forrasztotta össze a másikkal természetes és elválhatatlan egységbe; hiszen a belsőnek mindig szüksége van külsőre és testre, és itt a nemesi köntösre azért volt szükség, hogy a márványszobor megvalósulhasson.

Berzsenyi költői eszközeit és költői nyelvét egyéniségének „titáni” vonásából és a klasszikus versformákból vezethetjük le, amelyek ennek a titáni egyéniségnek alkalmas megjelenési formái voltak. Említettem, hogy Berzsenyi egyéniségének alapvető vonása a végtelen terhek alatt görnyedő, de nem hódoló és szakadatlanul lázadó erő. Azt is mondtam, hogy a klasszikus versforma lényege a robbanni és végtelenbe száguldani akaró erő, amelyet szakadatlanul fékez és zaboláz a forma nem engedő bilincse. Ezek szerint Berzsenyi költői eszközeinek vizsgálatában először azokról próbálok vázlatot adni, amelyek a végtelenbe vágyó és görnyedő erőt, azután pedig azokról, amelyek a rendíthetetlen márványbörtönt valósítják meg.

Berzsenyi költői világának talán legfontosabb tulajdonsága az erő, amely a hétköznap józan és gonosz világában megláncolva és görnyedezve sínylődik. Berzsenyi mindenekelőtt az *igazi* élet vad hullámozását, a féktelen erők viaskodását érzékeli. A látás- és hallásérzetek ennek a kavargásnak, száguldásnak és tombolásnak hordozói és kiegészítői. Arra való, hogy a testetlen és alaktalan hömpölygést és áradást kézzelfoghatóvá és valóságossá tegyék. Berzsenyi képeinek legnagyobb része mozgást, áradást és örvénylést idéz. Elsősorban nem az a céljuk, hogy a létezés meghatározott, anyagi mozzanatait a képzelet számára képbe öntsék, hanem eszközök arra, hogy az örvénylést és kavargást, a márványba merevedett tiltakozást és lázadást átélhessék. Az ilyen képek egyénisége kibontakozásától kezdve szinte utolsó költeményéig végigkísérik. A *Horác* előbb idézett verssorai nem nyugodt telet vagy akár téli világot írnak le tárgyilagosan. A költemény a zúgó Boreastól kezdve odáig, amíg a világ bús telelésre dől, egyetlen márványba faragott kavargás és tombolás, mégpedig szomorú, vereséggel végződő kavargás és tombolás. Az *Amathus*-ban Berzsenyi a szelek vad

harcát jeleníti meg. A szeleket ugyan megszemélyesíti és képnek felhasználja Aeolus barlangját, de a látásérzékét csak azért hívja segítségül, hogy a végletekig fokozott erőfeszítés, az örök elmúlás és teremtés hordozót találjon. A *Melisszához* harci jelenete ugyan földi és szemléletes: megjelenik előttünk a huszár bús arculatával, amint a megzavart renden keresztül rontja magát dühödő haraggal, és éppúgy húsból és vérből valók a hajdúk is, de azért mindkettőnek elsősorban az a költői feladata, hogy az olvasó képzeletében megrendüljön és lángba boruljon a szomorú világ. A forrongás és feszültség akkor sem enyészik el, amikor Berzsenyi finomabb és szelídebb lelkiállapotot él át, csak a verszene lesz halk és édes. Ilyen költemény *A tavasz*. Ez egyetlen mozgás és áradás, de az, ami az imént harsogó és zúgó kavargás és örvénylés volt, most szelíd lengés és édes ringatózás. A tavasz megszemélyesítve, női alakban, rózsás keblét kitarva száll alá a mezőkre. A mozgás képe egyre határozottabb, sodra egyre magával ragadóbb. Részletei, iránya, célja, környezete egyre világosabban kirajzolódik. A tavasz alkotó éthert leheli a világra, és erre mindenütt élet fakad, számtalan lélek lekötött csírái s magvai kelnek. Környezete ugyancsak mozgás, édesen, lágyan hullámzó lengés. Flóra zsenget nyújt mosolyogva néki. Nyomában rózsák és violák nyílnak és Tréfák, Örömek, Szerelmek lejtnek utána. A lejtés és repülés önfeledt gyönyörűségébe egyszerre belesóhajt a múlandóság és a halál, a rózsabimbót idézve, amely oly szép és múlandó, mint kedvese. A költő szerelmesét a tavasz teremtménye, a múlandó rózsabimbó által eljegyzi a halálnak. Éppen így leng és hullámoz Az *ifjúság* verszenéje, amint az ifjúság elszáll és a költőre még egyszer visszapillant.

Berzsenyi költői nyelvének egyik legfontosabb eszköze az emberinél nagyobb erők összecsapásának kifejezésére, vagy inkább szimptomája annak, hogy ezek a félelmes erők feléledtek benne, a *tömörítés*. Berzsenyinek alig akad olyan képe, amelynek magva ne tömörítés lenne, amely acélszorítással markol össze egymástól nagyon távol álló jelenségeket. Az olvasó átéli a kapcsolat idegenszerű varázsát, a szárnyalás erőfeszítését és a győzelem boldog lankadását, amikor a költő, mámore fenségéhez a kifejezésben felemelkedve, kimondhatatlan boldogságában megpihenhet, „...a te szemöldököd ronthat s teremthet száz világot / S a nagy idők folyamit kiméri...” Az összevont szemöldök az összeráncolt homlokot szólítja az olvasó elé, ez pedig az ellenállhatatlan, de egyben komor és fenyegető hatalmat éleli át. „...s e szép föld örömit mogorva homloka fojtja...” A józan ész vagy a közönséges szemlélet tehetetlenül kullog a kép után. Ha a próza kifejezéseire nyújtanók, valami olyast kapnánk, hogy a mogorva homlok, vagyis a mogorva, szomorú kedv ránehezedik az örömökre és megfojtja őket. „...A derék nem fél az idők mohától, / A koporsóból kitör és eget kér...” A koporsóból kitörő és eget kérő mozdulat hatalmas pátosza megint csak a lángoló képzeletet és a képalkotás acélszorítását idézi. Egy másik helyen: „...A dicső virtus menedéköléből / A vad orkánok s habok üldözését / Nézni mosolygva...” Egyik legismertebb költeményében: „...Sem béhunyt szememet fel nem igézheti / Lollim barna szemöldöke...” Vagyis behunyt, halott szemét nem varázsolhatja élővé még az ő Lollija, még maga a szerelem sem. Az általános fogalom helyett nem pusztán díszből vagy az olvasó képzeletét segítő technikai fogásként említi Berzsenyi Lolli nevét; az olvasó érzi, hogy nemcsak halál és szerelem küzdelméről van szó általában, hanem hogy a húsból és vérből való Berzsenyit hogyan teríti le a halál hatalma. Mindezek a képek, ha úgy tetszik, görcsösek vagy legalábbis nem természetesek. Görcsös ez a nyelv, mint ahogyan Michelangelo rabszolgáinak erőfeszítése görcsös. Nem természetes ez a nyelv, mint ahogyan a titánok eltorzult arca és vonagló izmai nem természetesek. Mindezek a képek a titáni erőfeszítést tükrözik, minden gáton áttörve a végtelenbe száguldani, egyben támadások, vergődések, forrongások és viharok kavargását egyetlen képbe kényszeríteni, de úgy, hogy végtelen erejük a kifejezés börtönében ne vesszék el, hanem hogy át lehessen élni a végtelenbe vágyó

tombolásukat. „...S minden bús teelésre dőlt”. Már a teelés is összefog és tömörít, télben való létet, téli tartózkodást jelent. De ehhez hozzájárul a „dőlt” szó, amely azt életi át, hogy a télbefordulás egyúttal zuhanás és összeomlás. Az öreg Berzsenyi képei talán még különösebbek és merészebbek. „Tündértükörben nyílt nekem a világ...” Az ember zavarba jön, ha az élmény számára világos képet az értelem nyelvén akarja eldadogni. Valahogyan az lenne az értelme, hogy a költő olyan szépnek látta a világot, mintha tündér mutatta volna neki tükrében; ez a világ „nyílt” a tündértükörben, vagyis boldogsága, ragyogása, szépsége a nyíló virágot hívja emlékezetbe. „...Életre látsza gyűlni honnom...”; nem elég életre ébredni; felébredni annyi, mint felgyulladni és lángra lobbanni. Az értelem éppen ilyen tanácstalanul áll szemben *A füredi kúthoz* soraival:

*A bús fölleg alul hajnali pírjait
Az élet újra rám mosolygó
S holt keblem hideg éje virradt.*

A Festetics-elégiában ez a sor áll: „Csak kebelem zajlik s hányja halála jegét...” A józan ész prózájára fordítva: lelke forrong és rázza halálos szomorúságát, amely mint valami jégtakaró nehezedik rá. Nemcsak szüksézsavóság ez, hanem képbezárása és kép kényszerítése óriási erőknek, amelyek a kép börtönében szakadatlanul, de hiába lázadnak.

Ezek a képek nem természetesek, de Berzsenyi elsősorban nem a nyelvvel küzd – a nyelvvel is küzd, hiszen minden költő küzd a nyelvvel és minden művész az anyaggal –, hanem önmagával. Legtöbbször nem a nyelven való uralom gördít elébe akadályt, hanem hogy valami megfoghatatlant, elhatárolt és világos jelentésű szavakkal nem kifejezhetőt akar kifejezni; az eszközök, a hordozók, a hitvány és verejtékes technikai fogások engedelmessé válnak, megtestesítik és megvalósítják, de ugyanakkor – legalább a költő számára – valamennyire közönségesé is teszik, a csodát a józan napfény sugarainak, az értelem okoskodó magyarázatainak vetik alá.

Képzetele óriási arányokban teremt. A nagyítás Berzsenyi számára természetes, hiszen az óriási szenvedélyek csak óriási arányú képekben testesülhetnek meg. A viharképek, a huszár és hajdú harci jelenete, a szakadatlan keletkezés és elmúlás, a szélvész bús harca, a gőztorlatok éjjele csak arra való, hogy az erők a húsból és vérből való világban megjelenhessenek. Magától értetődik, hogy a kifejezés néha mesterkélt, hogy nem tudta mindig áttekinteni belseje káoszát, és hogy néha hasztalanul iparkodott pontos szavakat találni arra, amit csak homályosan sejtett és gyanított.

Az erők összecsapásának élményét a szakadatlan feszültség teremti meg, amelyet nagy részben a tömörítések hoznak létre. De Berzsenyi költői nyelve nem egyedül a képek által tömörít. A nyomasztó, lihegő, ziháló és fújtató erőfeszítés akkor is megüli a költeményt, ha nem szerepelnek képek. Az egyre ismétlődő kettős birtokviszonyok és igenes szerkezetek eszközei és külső jelei a szó és forma börtönét ostromló drámaiságnak, az összeszorított és robbanni vágyó tartalomnak, a márványba zárt kavargásnak és tombolásnak. *A fennkölt nemességbez*-ben ezeket olvashatjuk: „... Mindannyi hérót s Márst mutató vitéz/ Tüzelg szemökből...” (Ez egyébként az előbbi tömörítő képeknek is jellemző példája.) *A Herceg Eszterházy Miklóshoz* ilyen szavakat tartalmaz: „...S kormányra temett őrszemekkel / Szélvészeket zabolázva tartók...” Az *Ulmai ütközet*-ben: „...Itt az idő, magyar! / Melly majd szabad lelked nem ismért / Jármot akaszt te szilaj nyakadra...” Egy másik helyen: „...Mint a szép szendergő felett Rezgő Cynthia csillaga...” Másutt: „...Hány századoknak szélveszes ostromin / Harcolt szerettem nemzetem ekkorig.” Néhány sorral odább: „...S véráldozattal kérte vissza / Ósei szent viadalma bérét...” A felsorolást tetszés szerint folytathatjuk.

Berzsenyi formaművészetének másik oldala a márványbörtön, amely forrongást, tombolást formába kényszerít. Ez a forma, minden különössége és távoli méltósága mellett is, nagyon puritán. Berzsenyi későbbi éveiben állandóan hadakozik a nyugateurópai verselés ellen; rím és időmérték együttes alkalmazását kötéltáncolásnak nevezi, üres virtuozitásnak tartja és azzal vádolja, hogy a fül muzsikája elnyomja általa a lélek muzsikáját, hogy a technikai nehézségek legyőzése olyan erőfeszítést követel, hogy a költő a formának kénytelen feláldozni a tartalmat. Saját verselését viszont – és általában a klasszikus verselést – még a magyaros verselésnél is egyszerűbbnek és szabadabbnak érezte. A mai és valószínűleg az akkori olvasónak is bizonyára más a véleménye, és aligha érzi egyszerűnek Berzsenyi verselését, ezt a nehéz és más világból zengő verszenét. De annyi igaz, hogy különös hatását olcsó technikai furfangokra és szokványos mesterségbeli ravaszságokra nem foghatja. Berzsenyi a külső forma, a tolakodó zeneiség látványos (ha szabad ezt a kifejezést használni), feltűnő mesterségbeli eszközeit mélyen megvetette. Verssorai a maguk legmélyén zengenek; minden igazi verszene titokzatos voltát szinte gögösen hirdetik. Ha kötelelességszerűen és előre tudva, hogy kísérletünk csak nagyon tökéletlen megközelítés lehet, boncolni próbáljuk ezt a verszenét, előljáróban azt állapíthatjuk meg, hogy a zenei hatás mesterségbelileg nagyrészt a magán- és mássalhangzók nagyon művészi, nagyon belső összeolvastásán alapul. Berzsenyi nem emeli ki egyiket sem a másik rovására. Az alliteráció könnyű és hamis fajtáját, az egymás után következő, ugyanazzal a mássalhangzóval kezdődő szavakat jóformán sohasem használja; mássalhangzók a szó belsejében, a magánhangzókkal összeforrvá szólaltatják meg a bennük rejlő zenét, és a vezető szerepet inkább a kevésbé feltűnő, titkosabb hatású magánhangzók játsszák.

*Algyuk dörögnek! rettenetes veszély
Zúg, mint dagadt felhők morajja
S Bosporusok zokogó nyögése...*

Berzsenyi hangutánzással és hangképpel kezdi. Ezek úgy jönnek létre, hogy a mély hangok és az ő-k maguk mellé veszik a z-k, r-ek és d-k süvöltését és dörgését. A bizonyos tekintetben fizikai jellegű hangutánzás és hangfestés egyre emelkedik és fokozódik úgy, hogy egyre inkább lelki jelenséget élet át: ágyúdörgés rettenetéből zokogó fájdalom lesz. De az érzés a földi szenvedély minden erejét megőrzi; a „Bosporusok zokogó nyögése” a verssorok végén kétszeres súlyt kap, és az olvasóban nemcsak a fájdalom nyögése visszhangzik, hanem mintha valamilyen összeomlást és zuhanást is hallana. A *Magányosság* első sorai:

*Égi csendesség fedező homálya
Leng reád, ó szent Egyedülvalóság!
S szívemet békés kebeledbe inti
Mágusi vessződ.*

A szelídséget és csöndet az e hang túlsúlya érzékelteti. A hosszú „egyedülvalóság”, amely a sor végén a két utolsó hosszú magánhangzóval még ringatóbb és altatóbb lesz, a nyugalomnak való önfelelt magaátengedést, a nyugalomba való belesüllyedést, a megkönnyebbülés biztonságát, a fájó és törpe gondtól való megszabadulást idézi. A költő nyugalma fölött örökös hatalom erejét a „mágusi” szó mély zengése és pörölynyi súlya hívja valóságra, és hogy ez a hatalom titokzatos és megfoghatatlan, azt a különös idegen szó érzékelteti. A *Horác* első sorai:

*Zúg immár Boreas a Kemenes fölött,
Zordon förgetegek rejtik el a napot,
Nézd, a Ság tetejét hófuvatokfedik,
S minden bús telelésre dőlt.*

Még Berzsenyi versei közt is különlegesen művészi az indítás. Alliterációt használ, de a szó igaz értelmében; a szókezdő mássalhangzó, a z itt nem egymás után következő szavakat csendít össze, hanem verstani egységek közt teremt kapcsolatot. A metrikai kapcsolat zenéjére azért volt szükség, hogy a tartalom a verszenével összeolvadjon, hogy a gondolat és kép a zene szárnyán szólaljon meg, hogy zenévé váljanak képi és gondolati jellegük levetkezése nélkül. A z hang a „zúg”-ban és az ugyancsak szókezdő „zordon”-ban félelmes és szomorú zúgással és morajjal engedi szabadjára a téli vihar tombolását. Az uralkodó szavak: zúg, Boreas, zordon, fergetegek és bús. A mély hangok varázsát kiegészíti az r, f és z hangok zúgása és süvöltése. Példákat garmadával idézhetnénk. Természetes, hogy a hangok zenéjétől elválaszthatatlan a hangsúly sokféle árnyalata, amelyet jelentés és versmérték együtt határoz meg.

A verssorok és strófák szerkezete nem a forma külső szépségét, dekoratív elemét hangsúlyozza, legalábbis nem elsősorban. Berzsenyinéél a forma korlát és börtön, a formátlan lánának korlát és forma által valóságot adó erő. Igaz, hogy ez a börtön márvány, hogy szárazság és próza hiányzik belőle, hogy az olvasó a görög szobrok más világból jövő üzenetét üdvözli benne, és hogy a kicsiny világ hajszái és félelmei ebbe a márványvilágba nem hatolnak el. A puritánság, a szabály, a rend ennek egyik uralkodó jellemvonása. Berzsenyi verssorai és strófái sokkal szabályosabbak és főként sokkal természetesebbek, mint az utódokéi. A verssorok felépítése szinte megvetően utasít vissza minden kihívó, kirakatba furakodó merészséget, hogy csak a belső zene titkainak engedelmesskedjék. A zenei hangsúly az értelmi hangsúllyal a sorok többségében egybeesik; a cezúra többnyire szó végére, mégpedig olyan szó végére esik, amely vagy a mondatot, vagy legalább azt a nyelvtani egységet zárja le, amelyhez a szó tartozik. Ha nem ez történik, a befejezetlenségben is törvény érvényesül. Sokszor a verssor első fele a sor alanyi része, a második rész az állítmányi; még általánosabban a sor első fele kérdést tesz fel, a második feleletet ad és lezár. Csak találomra: „...Győztem! Lerázták / combaim a fűvényt”, „Nyolc századoknak / vérzivatarja közt”. Itt az első rész a birtokos, a második a birtok csoportja. „Oh, a szárnyas idő / hirtelen elrepül!” A jelzős szerkezetek megszakításait ugyancsak a feszültség és a feszültség feloldása határozza meg. A jelző várakozást ébreszt, nekiindul és felszáll, a jelzett szó lezár és megpecsétel. „S minden mivé tűnő / szárnya körül lebeg”, „A csermely violás / völgye nem illatoz”, „Forr a világ bús / tengere, oh magyar”, és a következő példa, ahol ugyancsak az egytagú „bús” szökik fel, szenvedélyesen követelve a megpecsételést: „A szélveszek bús / harca, az égi láng”. A példákat tetszés szerint szaporíthatom. Az értelmi és zenei hangsúly egyezése nemcsak értelmessé és egyszerűvé teszi a verssorokat, hanem egyszersmind a magyaros versézéshez közelíti őket; idegenszerűségük mellett is otthonosan csengenek.

Éppen így a versszakok túlnyomó része is befejezett egész. Ha az egyik versszak átmegy a másikba, ennek vagy az az oka, hogy a költő érvényre juttatja a két versszak megszakítás nélkül való értelmi és zenei egységét; elrejtje, hogy a versszakokat határ választja el egymástól; vagy az összeolvasztás valami különleges célt valósít meg. A Majláth-óda indításában a költő szemlélődést és elábrándozást él át, amelyből határozott tagolás, a részek elválasztása és megkülönböztetése csak felriasztaná. Az *Amathus* két versszakának vihar-képében sem önkényes a két versszak összeforrasztása. Az első strófa olyan mondatszakasszal végződik, amely kiegészítésre vár és befejezést követel: „...Vas kapuit s reteszt leszórván...”, és erre következik a

másik strófa ezzel a verssorral: „...A bús haboknak zúgva rohannak...”. Ez az utolsó példa visz közel Berzsenyi strófaépítéséhez. A Berzsenyi-strófa alapképlete emelkedés és várakozás, melyet az utolsó sor egyrészt megnyugtat és beteljesít, másrészt kérlelhetetlenül lezár és megpecsétel. Legegyszerűbb a szapphói versszak. Az első három egyforma sor szakadatlanul emelkedik, várakozást és izgalmat ébreszt, kérdést tesz fel, feszültséget teremt és befejezést követel. Az utolsó kétlábás sor hozza a feleletet, befejez és lezár, megnyugtat és kibékít, vagy az aggódó reményt megtagadja és az olvasóval átérteti, hogy a szomorúság változhatatlan. Az utolsó rövid sor ezért mindig súlyos, mint a becsapódó kapu, amely nem nyílik meg többé. A *Barátimhoz* című költeményből egy versszak:

*Álmaim tűnnek, leesik szememről
A csalárd fátyol, s az aranyvilágnak
Rózsaberkéből sivatag vadon kél
Zordon időekkel:*

Megfigyelhetjük, hogyan fokozza a költő a feleletet követelő feszültséget. Az első sor támadóan és izgatottan, a folytatást szinte kikényszerítve, akadálynak és korlátnak szinte nekirohanva tör át a következő sorba. A feszültség hangulatának eszköze és egyben szimptomája, hogy a második sor mondatának állítmányi részével végződik az első sor, lihegően tudakozva a cselekvés hordozóját, amelyet a következő sor első szavai hoznak: „...leesik szememről / A csalárd fátyol...”. A második sor éppen ilyen kérdéssel és lázadással, a hiányérzet ugyanilyen előre hajszó kényszerítésével a birtokviszonyt töri ketté, a birtokot visszatartva a harmadik sorra, ez pedig úgy szökik és tornyosodik fel, hogy az utolsó két szó: „Zordon időekkel”, az egész hömpölygést, rohanást és lázadást megpecsételje. Berzsenyi aszklepiadeszi és alkaioszi strófái némileg bonyolultabb eszközökkel ugyanezt a célt valósítják meg. Ezeknek a versszakoknak alapjában véve ugyanaz a felépítése: a léleknek ugyanaz a fejlődése játszódik le bennük és általuk. Az alkaioszi versszak első három sora egyre gyorsuló emelkedés, a visszafojtott és a visszafojtás által egyre növekvő, a végén kirobbanó erő kifejezése, egyre izgatottabb kérdés, egyre szenvedélyesebb támadás. Ezt a fokozódó izgalmat és szenvedélyt úgy valósítja meg a forma, hogy az emelkedés először lassú; a vonakodó és ingadozó emelkedés terjedelme nagyobb, mint a versszak többi része, két alkaioszi verssor, ahol a nekieredő vágatást erős cezúra fékezi. A harmadik sor felfelé törő jambusai a feszültséget az elviselhetetlenségig fokozzák. Az utolsó verssorban a visszatartott és elfojtott erő kirobban, a felemelt pöröly lesújt, a feszültség feloldódik és megnyugszik; a daktilusok a hegyről legörgő szekér döngő zakatolásával vágatnak le. A *Fohászokodás* egyik versszaka:

*Téged dicsőit a Zenith és Nadír.
A szélveszek bús harca, az égi láng
Villáma, harmatcsepp, virágszál
Hirdeti nagy kezéd alkotásit.*

Milyen művészi, ahogyan Berzsenyi megtalálja a forma lelkét, ahogyan ujjai közt tudatra ébred a szunnyadó lehetőség, és ahogyan a tartalom magától, még a költő belsejében, a versmérték dallamában hangzik fel. Berzsenyi azáltal ad az első két sor felsorolásának hajszólt és lihegő feszültséget, hogy cezúra és sorvég háromszor egymás után szakítja meg a mondatot; az első sorban a kérdés, a feleletkövetelés hangulatát azáltal idézi fel, hogy az állítmányi részt teszi első helyre és cezúrával szakítja el az alanyi résztől, a második sorban a cezúra a jelzöt szakítja el a jelzett szótól, a sorvég pedig a birtokost a birtoktól. A harmadik sor nemcsak befejezi, hanem lezárja és

formába is kényszeríti, mintegy összegzi a felsorolás nekirohanni és korlátot széttörni vágyó erejét, és éppen ezáltal emeli tetőpontra és teszi szinte kibírhatatlanná és követeli lázongva *tartalmilag* a feleletet: miért van mindez, Zenith és Nadír, szélvész és villám, harmatcsepp és virágszál, az egész kavargó és forrongó mindenség; *zeneileg* pedig hajsza és szenvedély megnyugtatót és feloldását. Az utolsó sor mindkét szempontból betetőz és lezár, ereszkedő hangmenetével ráüti a költeményre a mázsás pecsétet.

Berzsenyi költészetében szakadatlanul folyik a küzdelem végtelenbe száguldani vágyó szenvedély és acélszorítású márványos forma közt. A harc minden egyes sorban fellángol és befejeződik. A küzdelem magasabb szinten a versszakban folytatódik, hogy a költemény végével záruljon le. A költemény így a verssortól vagy akár az egyes verslábaktól kezdve egyetlen, szakadatlanul feltámadó, megtörő és újra kezdődő harc a két erő közt. Mint ahogyan a kristály minden egyes molekuláját ugyanaz az áthághatatlan törvény kényszeríti a kristály rendjébe, és mint ahogyan a mágnes minden egyes molekulájában szemben áll egymással északi és déli pólus, úgy Berzsenyinek minden egyes verssora külön harc, csüggedés és felemelkedés, és ezekből a szakadatlanul feltámadó harcokból, lehanyatlásokból és megbékélésekből tevődik össze a költemény és Berzsenyi egész költészete.

Az *érett* Berzsenyi a magyaros verselésnek is nagy mestere volt. Ilyenféle verset kevesebbet írt, de néhány gyönyörű alkotást ezek közt is találunk. Magát a formát Berzsenyi a klasszikus formákkal szemben némi kicsinyléssel tekintette. Csak az egyéni sors problémáit bízta rájuk. Közösségi, társadalmi, politikai tárgy és hazafias érzés *sohasem* szólalt meg bennük. A klasszikus formák díszruhájával szemben az egyszerű, hétköznapi ruha szerepét játszották. Ehhez hozzájárult, hogy a magyaros verselés elmélete még nagyon kevésbé volt kidolgozva, ezért Berzsenyi könnyebben, szabadabban, egészen ösztönére hallgatva bánt velük. Bizalmasabb és közelebb a hangjuk, könnyebben ömlenek, és kevesebb a javítgatás rajtuk.

Az *érett* Berzsenyi a magyaros strófákban hasonló formai problémákat oldott meg, mint a klasszikusokban. Mindegyik versszak szigorúan felépített egység. Mindegyiknek van egy hosszabb előkészítő, kérdező és egy rövidebb, lezáró és megpecsételő része, és a költemény ezeknek szakadatlan ismétlődéséből forr össze, miközben a kérdések egyre sürgetőbbek és izgatottabbak lesznek, míg a költemény az ismételt megnyugtatót és kibékítések után elérkezik a végső feloldáshoz. Mint a klasszikus költemények, ezek is egyetlen hullámmel lassú emelkedéssel a hullámhegyig és a feszültség tetőpontján a megkönnyítő és felszabadító zuhanásig. Kis Jánostól vette át a *Kishez* és a *Búcsúzás Kemenes-Aljától* versformáját. Itt egy-egy versszak hat verssorból áll és ezek két nagyobb részben csoportosulnak. Mindegyik rész három verssort foglal magában, két tizenkettest és egy hatost, az egész versszakot a hatos verssorok ríme foglalja egységbe. A tizenkettesek az előkészítést, a hatosok a feloldást és befejezést adják. A felépítés a maga puritán naivitásában szinte mohón és szomjasan akarja ezt a hullámmel megvalósítani: a tizenkettesek ugyanabban a mondatszerkezetben és ragrímekben hágnak fel a rövid sorok emelkedéséhez, és a két hatos ugyancsak ragrímekben zárja le a versszakot. Itt az egyszerű rímek nem a gyöngesség jelei, hanem a költemény egyik ékessége. A *Búcsúzás Kemenes-Aljától* utolsó versszaka:

*Hív szíviünk csendesebb intésit nem halljuk,
Az előttünk nyíló rózsát letapodjuk,
Messzebb járnak szemeink;
Bámulva kergetjük álmunk tarka képét,
Örökre elvesztjük gyakran éltünk szépét,*

S későn hullnak könnyeink.

Az *élet dele* ötsoros versszakában az első négy sor tizenkét, az utolsó sor öt szótagú. Az utolsó rövid sor zárja be és kerekíti le a versszakot. Végül az *Életfilozófia* hatsoros strófáiban az első és harmadik sor nyolc, a második és negyedik hét szótagú. A gondolati tartalmú költemény lassúbb menetének megfelelően a lezárás hosszabb: két nyolcszótagú sor, amelyeket ráütő rím forraszt össze; ez a világos, határozott és éles csengés ad az elgondolkodó és természetszerűen lazább tartalomnak félreértést és ellentmondást nem tűrő zárt egységet. Az utolsó versszakban, tehát az egész költemény befejezésében nem két, hanem három sor vállalja a lezárást és megpecsételést. Az utolsó versszak azt fejezi ki, hogy a költő elfogadta azt a sorsot, amelyet nem háríthat el.

*Tűnő éltém rövidségét
Én tehát nem siratom,
S a jövődő kétes képét
Előre nem borzadom,
Minden kornak van istene,
Nem zúgolódom ellene,
S kebelemben marasztom.*

A *Levéltöredék* verssorai nincsenek ilyen egységben felépítve, és a költemény drámaisága mélyebb és titkosabb. Verssorai tetőponton mutatják azt a művészetet, ahogyan Berzsenyi a magyaros formával bánik. A verssorok négyütemű tizenkettősök. Ez a mérték teremti meg a verssor zenei alapját és összetartó egységét. Az értelmi és érzelmi hangsúly azonban ezt az alapot szakadatlanul megtöri. A költemény követi az egyszerű és természetes beszéd hanglejtését, ugyanakkor olyan dallamos, mint a legszebb muzsika. Az első sor: „Ne kérdezd, barátnőm, mint töltöm időmet.” A hangsúly metrikailag a „rát” szótagra esnék. De a megelőző „ba” lesz hangsúlyos, és hogy az alapzene összetartsa a látszólag kötetlen zengést, van szükség a „rát” szótag hosszúságára.

Berzsenyi formaművészete ad kulcsot költészetének és egyéniségének megértéséhez. Formaművészete alapvető két eleme a tagolatlan, vad áradás, a végtelenbe száguldani vágyó, korlátnak nekirohanó szenvedély, másrészt a forma bilincse. Az első alkotóelem magyarázata nem okoz különös nehézséget, hiszen ez nyilván egyénisége legbelső magva, amely a szakadatlan feszültséget, az óriások harcának élményét megteremti. De Berzsenyi sohasem töri össze a bilincseket sem az életben, sem a költészetben. Mi ez a mázsás bilincs, amely alatt görnyed az Atlasz-vállú óriás? Ez a külső valóság, egyéni élete, a szakadatlanul üldöző, sarkában lihegő hétköznapi és próza. Élet és valóság mindig, gyerekkora óta ellensége volt, sötét és konok fal, irgalmatlan, kicsiny és mégis legyőzhetetlen hatalom, amely mindig újabb alakot öltött, hogy megkínózhassa. Berzsenyi hiába közeledett ehhez az élethez és valósághoz, sohasem tudott a külső világ óriási gépezetében félelem, gyanakvás és keserűség nélkül szerepet vállalni, sohasem volt képes bizalommal és szabadon átadni magát az életnek. Ertetlen apa, szerencsétlen szerelem, korlátolt feleség, törpe közélet, pusztuló haza, rideg falusi magány, gyűlölködő és visszamaradt jobbágyok, óriási reményekkel fogadott barát, akiben később csak tudálékos és gyerekes öreget látott, aki cserbenhagyta éppen akkor, amikor a legnagyobb szüksége lett volna rá; általában a kíméletlen szabály, a hitvány rend, amellyel nem volt képes szembeszállni, és amelyről nem is tudta elképzelni, hogy szembe lehessen szállni vele: Berzsenyit egyre kísértette a vágy, szétszakítani a hitvány

és gonosz láncokat, szétrúgni a nyomorult nemesi életet, szitkozódni, jajgatni, üvölni; de ennek a vágnak sohasem engedelmeskedett.

A költészetben Berzsenyi elé olyan rend, törvény és forma lépett, amelyen az értelmetlen és alacsonyrendű tömkeleg, hétköznapi és próza nem uralkodott. Berzsenyi felismerte, hogy a forma márványbilincseiben ugyanaz a törvény öltött testet, mint amely nyomorult életét fojtogatta. A forma által szépült meg és vált valamennyire hasonlónak szegényes nappali élete költészetének éjszaka, gyertyaláng mellett, bíborpalástban megjelenő ragyogó álmához. A költészetben, a költészet által, az ihlet pillanataiban villant fel előtte élete, általában az élet értelme. A forma által emelte fel a hétköznapból belső élet szabadságának és külső élet kényszerének harcát és tette a közönséges emberinél nagyobbá és szebbé, tehát olyanná, mint amilyen az igazság szerint volt. Minthogy a formában felismerte ellenséges valóság, értelmetlen és vak törvény igazi arcát, kibékült vele, megbocsátott neki és elismerte igazát. Tehát Berzsenyi egyéniségéhez és életéhez legszorosabban hozzátartozott költői mivolta, az, hogy ő költő. Életét csak azért tudta elviselni, mert költő volt. Élete csak költészet által, pontosabban: a költészet, az ihlet pillanataiban nyert értelmet, és azért tudott élni, mert ezeknek a pillanatoknak emléke nem enyészett el egészen sohasem.

Berzsenyi, miután az ihlet pillanataiban nagyra és méltónak ismerte fel élete harcát, élet és költészet nagy harmóniáját függetlenné akarta tenni pillanat, egyéni sejtelen és érzés véletlenétől és önkényétől. Harmóniára vágyott ifjúkorától kezdve, amely két életét kibékíti egymással. Megható, amint utolsó éveiben ezt a vágyat fogalmakon át akarja beteljesíteni, amint nehézkes és merev ujjaival a német esztétika fogalmait fúrja és faragja, hogy megnyugtassa önmagát, hogy az ő legfőbb célja egyúttal az egész művészet és egész valóság lényege és legfőbb mozgatója. Mind e küzdelmek mögött a szomorú és vergődő ember áll, aki sóváran és minden erejét megfeszítve őrzi sivár élete számára a néha felbukkanó és rögtön eltűnő pillanatnyi mámor ragyogó emlékeit.

Berzsenyi ezt a harmóniát életében nem tudta megvalósítani, de szinte tudtán kívül megvalósította a költészetben úgy, hogy minden verssorban újra kezdődött a mindig kétséges harc, melynek nyomában a harmónia újra és újra megszületett. A költemények a maguk márványos és szivárványos formájában felszabadították mindazt, ami a költő legmélyében rejtőzött, és ami a szomorú élet esetlegességein, megaláztatásain, kalandjain és bánatain keresztül csak a költészetben tudott megvalósulni. Berzsenyi éppen azért lett költő, hogy ezt a harmóniát megtalálja és megvalósítsa.

1805 után Berzsenyi költészetét megváltozik. Láttuk, hogy első korszakának végső eredménye az a meggyőződés volt, hogy a költészet külön világ, amelynek a hétköznaphoz nincs köze. Ifjúkorában megkísérelte, hogy a társadalom és haza nagy kérdései által békítse ki a valóságot a költészetrel, de a nemesi világ törpesége egyre világosabb lett előtte. Ereje felőrlődött a hiábavaló küzdelemben, hogy nagyra álmodja vagy hazudja a maga kedves nemeseit. Úgy látszik, 1805 körül döbrent rá arra, hogy a nemesi Magyarország nemcsak kicsiny, hanem hogy külső támadással szemben ellenállásra képtelen. Az ulmi és austerlitz csaták évében látta be, hogy a nemesi uralom az országot nem védheti meg, és hogy az ország halálos veszedelemben forog. Ekkor írta meg *Az ulmai ütközet* című költeményét. Ez is a vihar képével kezdődik, amely valóságos harcot élet át. Az ágyúk dörgése a dagadt felhők morajával és a szelek zokogó nyögésével olvad össze. A felfelé törő szenvedély most megtorpan és a fortissimo két versszakban csendesebbre halkul. Elképedés és aggodalom fékezi a zenekart. A földindulás egy riadással elszórta a Habsburg-sereget és most Magyarországot fenyegeti. De a szenvedély csak azért hátrált meg, hogy új erőt gyűjtve előbbi

nagyságában feltámadjon. Berzsenyi a múltat hívja segítségül, hogy bizalmat merítsen belőle. Azokat a viharokat idézi fel, melyeket a magyarok győzelmesen kiállottak. Minden veszélynél hatalmasabb erővel, diadalmasan emelkedik fel a magyarság dicső alakja. Hasonló a felépítése *A magyarokhoz* című költeményének. Berzsenyit az előbbihez hasonló alkalom készítette megírására. Napóleon a porosz hadsereget néhány nap alatt tönkrevverte, és Magyarország a maga szárnalmas nemesi felkelésével védtelenül áll majd a talán rátámadó ellenséggel szemben. Ez a költemény részleteiben nem olyan ragyogó, mint az előbbi, a maga egészében azonban érettebb és egységesebb. Ez is vihar képével indul: egy nap lerontotta Prússzia trónusát, és az egész világot tűz és láng borítja. A lendület nem fokozódhat tovább. A szenvedély egy pillanatra elcsendesedik, hogy azután annál diadalmasabb erővel harsogjon fel: a magyarok vezetői jelennek meg, aggódva és óvatosan. A vihar újra feltámad. De most két diadalmas ellenfél száll vele szembe: lélek és szabad nép. A hatalmas és nemes szenvedély nagyon emberi félelemmel, kételkedő bizalommal és buzdító szeretettel forr össze. De a történelem kételkedéssel és aggodalommal mit sem törődött. A nemesi társadalomból való kiábrándulás és a hazáért való görcsös félelem a szomorú költőt egyre jobban elborította.

Az a felismerés, hogy a nemesi Magyarország hitvány és gyöngé, Berzsenyi költészetében jelentős változásokat idézett elő. Iparkodott megmutatni, hogy kora ifjúságától fogva egyéni életében szemben állt azzal a világgal, amely körülvette. Megvetette a közeli, húsból-vérből való, egyedül őrá vonatkozó, közönséges életet, és a harmóniát költői világába utalta, amelyet az igazi valóságnak tartott. A napóleoni háborúk éveiben azt tapasztalta, hogy ezt a költői világot ugyancsak ellentmondások bomlasztják, vagy helyesebben: hogy a valóság ellentmondásai költői világában is megtalálják. Berzsenyi számára magától értetődő volt, hogy haza, nemesi Magyarország és ami velük összefüggött, kormányzás, politika, közélet egyéni életét messze felülmúlja és a költészet világába tartozik. A haza kötötte össze egyúttal a valóságot a költészettel. Hiszen a haza együtt volt valóság és költészet, nemcsak örök szellemi közösség, hanem a legvalóságosabb hétköznapi is. Berzsenyi most kénytelen volt tapasztalni, hogy ez a hétköznapi *valóban* hétköznapi; megyegyűlések lármája, tisztújítások és nemesi felkelések, általában a haza közvetlen jelene sivár próza, amelynek költői világában nincs helye. Nem a hazától fordult el, hanem a haza felszínétől és húsból és vérből való megjelenési formájától. Nem érdeklődését veszítette el. Továbbra is visszafojtott lélegzettel figyelt tényekre, amelyek előtte mennek végbe és hírekre, amelyekhez hozzájuthatott. De a valóságos haza vagy inkább a haza felszínes jelensége áthághatatlan bozót és tömkeleg, melynek csak hanyatlása biztos és amely kétségek, félelmek és szomorúságok forrása. A hazának ez a jelensége többé nem kötötte össze a valóságot a költészettel és az örök magyarságtól elszakadt. Az első a prózába és hétköznapi süllyedt, a második a költészet álmvilágába emelkedett. Ezáltal költészet és valóság teljesen elszakadt egymástól. A közvetlen valóságba többé a költői világnak egy sugara sem hatott, és utolsó lehetősége is elenyészett annak, hogy Berzsenyi a közvetlen élettel, a maga személyes életével és a körülötte lévő világgal kibéküljön.

A költemények hangulata e körülbelül három évben a méltóságos és egyre fájóbb lemondás. Berzsenyi úgy érzi, hogy megértetlenül, lehajtott fejjel, örömtelenül és reménytelenül kell végigbotorkálnia a létért való küzdelem, a kenyérkereset sivár útján, ahol legföljebb család, birtok és pénz nyújthatnak földi, végeredményben alacsonyrendű örömeket.

Az ódák felépítése is megváltozik. Ahogyan 1808 felé közeledünk, az ódák és elégiák nagyobb látóhatárt kereteznek be, az *egyetlen* mozdulat, érzés, gondolat helyébe cselekmény lép, vagy inkább az élet egy nagyobb darabja vagy az egész élet tárul fel. Ha az egyes emberről szólnak, megjelenik bennük az elmúló és a visszatekintés szépségében felragyogó ifjúság, vereség és reménytelenség gyászában, halálfélelem görcsei közt vergődő élet, vagy az egyes emberen túl a létben fenyegetett haza és a bűnben és szenvedésben sínylődő emberiség. De ez a gazdagabb és sokrétűbb anyag még a korábbi ódák zárt szoboregységében, egyetlen érzés és gondolat korlátai közé szorítva ölt testet.

A két világ ellentéte megmarad, de ők maguk átalakulnak, és viszonyuk megváltozik. Láttuk, hogy az előbbi évek legnagyobb remekművei a nagy vihar és a szerény, kicsiny boldogság ellentétét idézték. Arra is felhívtam a figyelmet, hogy a két szemben álló világ közül az első értékesebb, a másikhöz valami erőltettség és mesterkélttség tapad. Ezekben az években a másik világ komoly, szomorú és igazi lesz, és ebben az igazságban naggyá szépül. Szomorú és nyugodt magánnyá változik, ahonnan minden turbékolás és hazug enyelgés eltűnt. Horatius most már arra tanítja, hogy nyugodt megelegedéssel és bölcsen örüljön, és hogy a vad orkánok és habok üldözését mosolyogva nézze. A szent egyedülvalóságot ünnepli, ahová a világ lármás vigadóhelyéről, mint az elfáradt utazó, pihenni tér, ahol a szabadság és a nemes érzemények bátor menedéklakásra találnak. A vidámság zöld amarantja itt is felbukkan, de a költeménytől minden vidámság távol áll, és a „vidámság” szó az olvasóban semmi visszhangot nem kelt.

Talán még érettebbek azok a költemények, ahol a kis világ a ragyogó, pillanatnyi és mindörökre eltűnt ifjúság alakját ölti fel; az álom még soha nem volt ilyen ragyogó, de Berzsenyi hangsúlyozza, hogy mindörökre elenyészett, és hogy utána vigasztalan szomorúság és örömet nem remélő magány maradt. Egyik ilyen költemény a *Barátimhoz*. Az első versszakok a hamar elszálló ifjúságot siratják, amellyel együtt minden boldogság – a gyöngé Rózsák, a kies Tempók, Örömek, Szerelmek – elhervad. Néhány szó arról beszél, hogy az ifjúság soha vissza nem tér. Ezekből a sorokból tör elő a zokogó figyelmeztetés: minden órának leszakaszd virágát; de ez is csak átmenet az elmúlás hangjaihoz, csak alkalom és ürügy arra, hogy a költeményre, az egész világra, a piros hajnalra, a barátság kegyes ápolásaira, a legesdeklőbb szerelem siralmaira ráboruljon a halál. A *Búcsúzás Kemenes-Aljától*-t Berzsenyi 1808-ban írta, amikor Somogyba, Niklára költözött. A költemény úgy indul, mintha a költő csupán a helytől, a régi otthontól búcsúznék, mintha a messzeségben csupán a Ság teteje sötétednék el. De a sorok zenéje azt sugallja, hogy a költő az elhalványuló ifjúsággal együtt élete legszebb éveitől is elbúcsúzott, hogy a ragyogó ifjúság emléke halványodik el egyre jobban, és a férfiúvá öregedett költő a szilaj vágyások gigászi harcai és e bujdosó csillag ezer orkánjai közt reménytelenül vergődik.

A fiatalabb költemények másik birodalma is megváltozik. A fiatal Berzsenyi átélte ennek a másik világnak erejét és kavargását, száguldását és tombolását, és kis világából félve és vágyódva tekintett a nagyvilág félelmes és ragyogó hatalmaira. Most ez a világ csábító szépségét levetette, és a költő látja, hogy rettenetes, könyörtelen ellenség áll vele szemben. A vihar átalakul egyrészt a múlandósággá és a halállá, amely szakadatlanul körülötte ólálkodik és csak az alkalmat lesi, hogy nyakára hághasson, másrészt a hitvány és piszkos valósággá. A század első évtizedében Berzsenyi végleg kiábrándult abból a nemesi életből és társadalomból, amely körülvette, és amellyel hiába akart összeolvadni. A komor óriáson felháborodás, undor és kétségbeesés vett erőt. Soha nem nyomta így a mázsás teher, a vereség tudata; soha nem fojtogatta így a szorongás, hogy a kérlelhetetlen hatalom eltapossa. De a legsötétebb költeményekben is, halkabban vagy harsogva, zúg a lázadás, hogy nem ismeri el ennek a hatalomnak

igazságát. Az óriás csüggedésében és reménytelenségében is óriás marad. Vonásai méltóságukat most sem veszítik el, csak emberibbek lesznek. Közelférközhetünk hozzá, és nagyságában megsajnálhatjuk.

A költemények pontos sorrendjét megállapítani nagyon nehéz. Biztos, hogy ezek a gondolatok és érzések valamennyien egy időben és állandóan szóltak benne, és a sok hangból hol az egyik, hol a másik emelkedett ki. De valószínű, hogy a legsötétebb kiábrándulás költeményei e korszak végén keletkeztek, mielőtt Kazinczyval levelezni kezdett.

Jellegzetesen átmeneti költemény *Az ifjúság*. Berzsenyi még a mesésen szép és elszálló ifjúságot ünnepli, de anélkül, hogy tehetne róla, megjelenik a másik gondolat és érzés, hogy a valóságos élet az ifjúság bűvölete nélkül sivár, üres és értéktelen. De eltagadja maga elől ezt az érzést-gondolatot, nem állítva egymással szembe a kettőt, és így lemond arról, hogy befejezett remekművet alkosson. Az első rész a nyelv ragyogó pompájában dicsőíti a tündéri fiatalságot, amely személyyé, mítoszi alakká elevenedik. Berzsenyi látja, amint búcsúztában visszanevet rá és felfedi ártatlan keblének rózsaalakját. A kép egyre élénkebb, mozgalmasabb lesz. A szép leány pázsitos ösvényen violák közt tévedez. Társai, a mindig nevető Kedv, Tréfa, Barátság, édes enyelgéssel játszadozva repdeznak körülötte. A megszemélyesítések által fizikai és szellemi világ határai elmosódnak, és a szellemi világ elborítja, átragyogja a másikat. A verszene egyre édesebb, a boldog mámor egyre önfeledtebb lesz. Az ifjúság kíséretében megjelenik a Szerelem, a boldog álmó főszereplője, aki az élet egét ragyogó lángszínben fürösztli, és aki a Földet Elysium mirtusligetévé változtatja. De a csillogó képeket csak az álmó és a varázslat, az Ifjúság álma és varázslata teremtette. Amint a varázslat szétfoszlik, a költőt a sivár valóság veszi körül. A vándorral a sötét, közömbös és lelketlen jövendő néz szembe, ahol az életnek volt kedvesei mind elenyésznek, és a vándor szomorún, egyedül bujdossa világi futását, mint az áléit utazó az oroslán durva hazáját. De Berzsenyi az ifjúságot akarta ünnepelni, nem pedig az élet szomorúságát gyászolni. Amint megpillantotta a valóságos életet, amelyet nem borít már az ifjúság színes fátyla, a sivár képtől elfordult és a meztelen fájdalom elől azzal az általános gondolattal hátrált meg, hogy az ifjúságot sem vagyon, sem dicsőség nem pótolhatja.

Arról természetesen szó sem lehetett, hogy egyéni életében megnyugvást találjon. Minthogy a társadalomtól elszakadt, az egyéni élet problémái, a maga életének megoldatlansága és csonkasága és ezen keresztül minden élet megoldatlansága és csonkasága elzsibbasztó súllyal nehezedett rá. Nem volt, ami elfeledtesse vele természetellenes és hazug élete fájdalmát. Az emberekért való munka, a közélet százféle izgalma és célja nem segítette, hogy ne lássa a sírt, amely a tehetetlen és kábult vergődés végén ásít feléje.

1805-től pontosan követhetjük, hogyan kínlódik Berzsenyi a halálfélelem szorításában. Az elmúlás gondolata már régen feltűnt a látóhatárán. Először az élet hitványságai és gyötrelmei közt ígért neki megnyugvást és igazi otthont. A *halál* című költeménye arról beszél, hogy az értékes ember feljebb óhajtozik, hogy az élet repülő álmókép és csalódás, és hogy rabláncok a földi szenvedések, melyeket végre megold a halál. A *tavas*-ban a fakadás és virágzás áradó zenéjébe belesóhajt a Halál, amelynek leheletére egyformán elhervad rózsabimbó és fiatal leány. De a halálfélelem időben első költeménye talán *Az élet dele*. Itt a halál személyes sors alakjában jelenik meg. Berzsenyi csak a maga életének tűnését panaszolja, a mindent elborító elmúlás pátosza nem hangzik fel. Az első három versszakot egyetlen hatalmas megszemélyesítés keretezi be. Az élet napja tűnik fel mint élő személyiség. A költő megszólítja. A

közvetlenség nem pusztán technikai fogás és nem olyan lelkiállapot kifejezése, amelyet csak színlel a költő; természetes hangja ez annak a szorongásnak, amellyel az ember a maga mindennél kedvesebb élete lassú és kérlelhetetlen hanyatlását szemléli. Az első versszak tömören megszólaltatja mindazokat az érzéseket és gondolatokat, amelyek a költemény folyamán világosabb öntudatra ébredve majd teljes erővel kibontakoznak. A költő érzi, hogy élete most emelkedett tetőpontjára. De a ragyogva ömlő fényt csak azért veszi észre, hogy megláthassa az árnyékot, amely a fény mögött lefelé esik és a fényt szükségszerűen elborítja.

*S ah, tudom! valamint felért szép delére,
Szintolly gyorsan leszáll nyugovóhelyére
Hanyatló pályád!*

A versszak a gyorsan elérkező hanyatlás képével zárul. A következő versszakok az élet első feléről, a tetőpontig emelkedő életről és a felhőkön győzedelmeskedő Napról beszélnek. De az árnyékok sűrűsödnek, és a fény egyre nehezebben tör át rajtuk. Eleinte a nap csak azért rejtőzik fellegek mögé, hogy fátyluka alól annál kedvesebben mosolyogjon arca. De a ragyogó sugárözön képe eltűnik, és egyszerűbb, józanabb szavak hangzanak fel, valami fájdalmas és halk lemondást érzékeltetve, és előkészítve a befejezés szorongó kérdését, a költőre félelmesen rámeredő vak és semmi könyörgésre nem hallgató jövőt. Az élet nem adott mindig tüskéden rózsákat és nem lengetett mindig lágy etéziákat.

*De adtál víg elmét, erőt, barátságot,
Angyali érzéssel tölt édes órákat
Cypris ölében.*

A befejező sorokban a fenyegető árnyak leereszkednek és a ragyogó napot kioltják. A költő szinte halmozza a szomorúság szavait. Négy és fél sorban könny, sírás, komor kép, sűrű köd és rettegés zsúfolódik össze. A múlt öröme is könnyek közt jelenik meg, a jövő titkát pedig sűrű köd teszi félelmissé. De Berzsenyi méltósága és nagysága a mélységesen emberi szavak közt is töretlen fényben ragyog. A jelentékeny tartalom méltó formában valósul meg; a külső történet mögött szigorú formába zárt vagy inkább önmagától szigorú formába kerekedő belső történet adja meg a költemény legmélyebb egységét. Az első versszak nyitánya után a megállapodott nyugalom és egyenletes ragyogás egyenes vonalban süllyed a szorongó és tehetetlen félelemig. A költemény a látszólagos nyugalmon túl azért annyira drámai, mert a történetben egy szónyi vagy pillanatnyi megállás sincs, és minden mozzanat a határozott cél, a végső pont felé halad, mely a költő számítása vagy talán tudata nélkül úgy vonja magához a részleteket, mint a mágnes a vasdarabokat.

A közelítő tél és a *Fohászkodás* az általános pusztuláson, a nagy elmúláson keresztül ébreszt annak a tudatára, hogy a költő egyéni sorsát is a kérlelhetetlen halál pecsételi meg, amely nemcsak kint pusztít, hanem bent, a költőben magában rejtőzik, és nem menthet meg tőle hatalom, mert vérével és lelke legmélyével forrt össze. Ha a külső élet ezernyi szerencsétlensége meg is könyörülne rajta, a pusztulás úgyszólván utoléri. Vergődhetik és kapálódzhat, a halált nem tépheti ki magából. Amint Berzsenyi megérti vagy helyesebben átéli, hogy a halál nem üres szó, kapkodva és vergődve látja, hogy az élet ezernyi gyönyörűségéből milyen keveset szakított le magának. Nem józan filozófia, kevéssel megelégedő bölcsesség mondatja vele, hogy az élet szűkmarkú ajándékait ne utasítsuk vissza, hanem a percre sem könyörülő tudat, hogy a nyomában vágjat a halál.

A halálfélelem nagyszerű kifejezése *A közelítő tél*. Az őszi természet általános képeivel indul a költemény. E sorok értékét a bíráló öntudat számára csorbítja az a körülmény, hogy a legnagyobb részük azt mondja el, mi hiányzik a hervadó természetből: hogy nincs rózsás labirinth, hogy nem lengedez a Zephyr és hallgat már a madarak symphoniája. De ezek a szavak nem a képzelet, legalábbis nem a mindent pontosan látni akaró képzelet számára hangzottak el. A megilletődött szomorúság sír belőlük, hogy míg az imént jókedv és öröm dala harsogott és zengett, most minden szomorú és kiholt. A „kiholt” szó után hatalmas szenvedéllyel zúg fel az elmúlás kórusa: amit a költő maga körül lát, elmúlásra és pusztulásra van ítélve, létezése pillanatnyi; minden az ég alatt, mint a kis nefelejts, enyész. Az olvasó úgy érzi, hogy a pátosz tovább már nem emelkedhet. A szenvedély valóban itt éri el tetőpontját; a verszene az utolsó sorokban a kis nefelejts képével elhalkul, hogy a következő versszakban még csendesebb legyen. De a csönd mélyebb, mint az előbbi szenvedély. Amint a halálos ítélet minden előre elhangzott, a költő a kis nefelejts elhullásával rádöbben arra, hogy az ítélet őt is sújtja. Ő is csak jelenés, az ő élete is az idő tűnő szárnya körül lebeg. Az egyetemes létezés halálraítélt világa eltűnik, és Berzsenyi egyedül, a maga személyében áll a könyörtelen rémmel szemben. Az utolsó két versszak megint szakadatlanul emelkedik. Egyrészt az elmúlás mind gyorsabb közeledtét, másrészt egyre félelmesebben kibontakozó hatalmát éltetik át. Az elmúlás lassan kezdi meg diadalútját. A versszak ezzel a szóval kezdődik: lassanként. Ez az ifjúság hervadására vonatkozik: a koszorú bimbájára és a szép tavaszra. De már a következő verssor azt tanúsítja, hogy az elmúlás lassúsága csak látszat volt. A tavasz itt hagyta a költőt, pedig alig ízlelte nektárját ajaka és alig illette egy-két zsenge virágait. Az ifjúság eltűnte után már a következő sorban felemelkedik a halál. Az elmúlás hatalma a maga teljes nagyságában azáltal bontakozik ki, hogy a legnagyobb ellenfélen, a létezés legfőbb ékességén is diadalmaskodik. Az utolsó sorok azt zokogják, hogy az elmúlással szemben még a szerelem varázsa is tehetetlen, „... behunyt szememet fel nem igézheti / Lollim barna szemöldöke!”

A *Foháskodás* legmélyebb motívuma ugyancsak a halálfélelem. A költemény végső alakját Kazinczy hideg, tartózkodó megjegyzései után 1810-ben nyerte el, és évekig tartott, amíg a mondanivaló megalkotta márványruháját, amelyen át tisztán megpillanthatta önmagát. Az első versszakok Isten nagyságának hódolnak. A rész befejező sorai a vad erőtől a gyöngédig és finomig, a szenvedély harsogásától a lehelet-finom suttogásig Isten egész világát, az egész szomorú világot száguldják át. A szenvedélyes bánat annyira jellemző szavával a szélveszek bús harca hangzik fel először, előbb említve, mint az égi láng villáma. A verszene a harmatcseppben és a virágszálaban halkul el. A kicsiny és gyöngye harmatcsepp és virágszál után jelenik meg a költő, érzékeltetve a maga törékeny és pillanatnyi voltát. Amint ezzel szemben átéli az élet szomorúságát, azt hiszi, hogy a halált kívánja. Ha lelke záraiból kikéi, „...akkor / Ami után eped, ott eléri.” Addig vállalja sorsát és letörli könnyeit, de amint megjelenik a halál, az epedő halálvágy átváltozik halálfélelemmé, amely abban a gondolatban keres enyhülést, hogy a halál is a Teremtő műve. Berzsenyi most már nem tagadja, hogy a halál „zordon”, „de oh nem, nem lehet az gonosz”. Saját maga számára ismétli meg a tagadást: „ott is elszórt / Csontjaimat kezeid takarják.”

Két költeményben jelenik meg előttünk a költő, aki lelke jobb részével a környező világtól elfordul. Az egyiknek uralkodó hangulata csöndes és mély fájdalom és lemondás, a másiké elkeseredés és felháborodás. Az előbbi a *Levéltöredék barátnéhez*. Hiú dolog lenne pontos élményi alapot keresni, kérdezni, ki lehetett az a nő, aki Berzsenyitől tudakolta, hogyan tölti idejét. Akárki is volt, kérdésére feltárult Berzsenyi reménytelen szerelme. Miközben engedelmeskedik a nő szavának és nem akarva nagy verset írni, beszámol neki egyik, egyáltalában nem rendkívüli estéről,

tudatára ébred, hogy mennyire szereti a nőt, és hogy mennyire szomorú ez a szerelem, hogy a beteljesülés még álmaiba sem merészkedhetik be, hogy szerelme örökre fájdalommal és lemondással forrt össze. „Tudod, magam vagyok, mert te nem vagy velem...” A költemény folyamán Berzsenyi egy szóval sem beszél szerelemről. De a „beszámolásban” ott van rettenetes szomorúsága az üres szobának, ahonnan elutazott szerelme, az üres életnek, ahonnan minden boldogság elköltözött. Amint cselédeit nyugodni eresztette és agg diófája alatt magára maradván a tűzbe mered, a szüreti vígság lármája olyan elmosódottan hatol el hozzá, olyan valószínűtlenül messziről, mint az öröm, a cselekvő élet, a boldogság hazug és kicsiny várakozásai, izgalmi, felemás reményei. A leszálló éjszaka magányában egy pillanatra elfelejtkezik a külső világról és elborítják álmái, a boldog múlt, a lángoló remények és nagyszerű célok, és a lelkesedésnek szent óráit éli. De amint magához tér, rászakad a most már minden álmónál hatalmasabb sötét boldogtalanság. „Már elestvéledtem, / Béborult az élet vidám álorcája!” Csak két „mulatótárs” van ébren mellette: a szelíd szerelem hamvadó szikrája és a bús melankólia szomorgó nótája: nem a bírni akaró szerelem reszketése és lihegése, hanem emlékekből, régi vágyakból, derűs és bús pillanatokból leszűrődő halk zene, tudatosnál mélyebb kívánság, hogy szerelmese legyen nagyon, nagyon boldog. A melankólia sem panasz vagy felelet egyes csalódásokra és vereségekre, hanem tárgyaltalan zsongás és az egész valóságot beborító finom sötét fátyol. A költeménynek a belső formája adja meg végső tökéletességét. A felületes tekintet számára elomló álmodozást szakadatlan mozgásban lévő, mindig előrehaladó dráma forrasztja szigorú egységbe. A nyugodt kezdet után mély bánat következik, amelyet a ragyogó álmok mámoren szakít félbe, hogy utána a reménytelen szomorúság igazi mivoltában jelenjék meg. A felemelkedés azért volt szükséges, hogy a lehanyatlás annál lesúj több, a bánat végleges és megpecsételt legyen.

A másik költemény címe *Barátimhoz*. Berzsenyi itt is szembeállítja az ifjúságot a férfikorral, mint *Az ifjúság*-ban, de a két kor ellentéte szinte a költő tudtán és akaratán kívül álom és valóság, lángoló remény és sötét kiábrándulás ellentétébe megy át. Az igazi főszereplő azonban az elkeseredésből és felháborodásból letisztuló szomorúság és lemondás. Reményt és kiábrándulást azért idéz fel, hogy szembenézzen velük, és azért éli át őket, hogy mélyükre hatoljon, és hogy a kifejezésben megtisztuljon és felemelkedjék. Itt már az ifjúság szép emléke csak azért tűnt fel, hogy a valóság a maga teljes sivárságában és gyalázatosságában szakadjon rá. A költő visszaemlékszik lázas és hősi ifjúságára, amikor barna fűrtéi közt szerelem és vidámság myrtusai nyíltak. De az ifjúság napjaiból nem valami édes és boldog kép emelkedik ki. A szomorú és csüggedt költő számára az ifjúság legfőbb varázsa abban állott, hogy az embert és az életet nagyra álmodhatta, hogy a szilaj lélek a nap útján túl magasan csapongott és a földre se nézett. Olyan hasonlatot mond, amely nem bizalmas és édes órákat, hanem magányt és komorságot idéz: „...mint az aetherben lakozó rideg sas”. De a tündérvilág, az andalgó öröm és reménység csak édes csalatás volt, és most a szomorú, hitvány és törpe valóság veszi körül. A költő csak vonakodva nyílik meg a kegyetlen fájdalomnak, amely a megismerés nyomán elborítja. Előbb a csalárd fátyol hull le, mire az aranyvilág rózsaberkéből sivatag vadon kél zordon időkkal. A következő versszak ki is mondja a „valóság” szót és megpecsételi ennek a pusztá világnak hitványságát. Hiába takarja bíbor állapel; a bölcs beható szemét nem csalhatja meg. A következő sorok elmondják, mi a valóság: a letapodott Virtus, a Bűn koronás hatalma, Sokrates méregpohara és Tibernek trónusa mocska. Amint a valóság egyre jobban kitárul, úgy emelkedik a szenvedély. A képek általánosak és az ókori történelemből származnak, de Berzsenyi az élet szomorúságához saját élete szomorúságán át jutott el: Sokrates és Tiberius mögött a maga felháborodása és vigasztalan szomorúsága zokog. A költemény a befejezésben száll fel legmagasabbra. A meztelen és kibírhatatlan fájdalmat az fejezi

ki, hogy a költő elfelejtkezik a klasszikus ruháról és a maga egészen egyéni, testi mivoltában lép elé, amint kétségbeeséstől és felháborodástól hajtva otthagyja a csúf tülekedést, a gonosz és szerencsétlen embereket, és magányos rejtekbe vonulva, csak az „egyetérző” és „ácsorgó csemeték” nyitják „sötét” lelkét, és míg szelölője mellett „rágja bajusszát” (a vers első változatában); képzeletében nagyon messziről, köde alkonyából visszapillant rá a nevető múlt.

Nagyon nehéz eldönteni a két remekmű keletkezésének sorrendjét. Azt hiszem, a *Barátimhoz* elkeseredése és felháborodása talán későbbi a *Levéltöredék* lemondásánál. Úgy látszik, Berzsenyi azt hitte egy ideig, hogy a két vezércsillaggal, a szelíd szerelemmel és a bús melankóliával kibírja az életet, hogy agg diófája alatt elbújhat a gyalázatos, igazságtalan és törpe élet gyötrelmei és a maga fájdalmai elől. De ez nem volt lehetséges.

Láttuk, hogyan bomlasztotta a kételkedés a nemesi Magyarországnak azt a ragyogó képét, amelynek boldog áhítatában nőtt fel, és hogyan sötétedett el csüggedés és kiábrándulás nyomán Berzsenyi egész világa. 1807 körül úgy érezhette, hogy nem bírja tovább. Ekkor határozta el magát, hogy enged barátja, Kis János unszolásának: Kazinczyval érintkezésbe lép és költeményeit a közönség elé bocsátja. Most már nem arról álmodozott, hogy meghódítja a nemesi tömegeket. Abban reménykedett, hogy a külső siker megcáfolja majd az ítéletet, melyet belseje mondott ki róla, hogy egész élete és költészete céltalan, reménytelen, hiábavaló vergődés.

Berzsenyi 1808-ban Kis János közvetítésével eljuttatta költeményeit Kazinczyhoz azzal a szándékkal, hogy ha a költemények Kazinczy tetszését megnyerik, a közönség elé lép velük. Kazinczy levelével megkezdődött barátságuk, amely életére és gondolkodására döntő hatással volt: egy időre visszaadta önbizalmát és lelki egyensúlyát, de még keservesebb belső küzdelmek, tépelődések és bánatok csíráit vetette el benne.

A történelmi események arra kényszerítették Berzsenyit, hogy a nemesi gondolkodásmóddal megkísérelje a szakítást vagy legalább Magyarországot továbbra is nemesi, de némileg más formában képzelje el. 1809-ben a francia hadsereg a nagy garral felült nemesi hadsereget csúfosan megkergette. A nemzet pusztulása most már távoli rémlátásból fenyegető valósággá lépett elő. Berzsenyi így öntötte végleges formába 1810-ben leghíresebb versét, *A magyarokhoz* című költeményt, amely a korábbi kidolgozásokhoz képest jelentékeny változásokon ment keresztül. A romlott ifjúságról szóló versszakok elvesztették értelmüket és ezért a költeményből eltűntek. Nem érezte már magát ifjúnak és nem gondolt arra, hogy különös hangsúllyal mindenekelőtt az ifjúsághoz forduljon. A fiatalember természetes hiúsága régen elenyészett. Ha vátezzé és prófétává emelkedett, nem tehetett róla, és feltűnést, elismerést, hódolatot nem várt. Viszont a nemzet bűnei közt már a második kidolgozástól fogva az is szerepelt, hogy cserbenhagyta nyelvét, tanúsítva ezzel, hogy a felvilágosodás már 1797 körül hatott Berzsenyire. Forma tekintetében minden leíró és festegető részt elhagyott és csak a fő érzést-gondolatot hangsúlyozta, hogy a nemzethalált elhárítani nem lehet. A költemény a magyar nemzetre kimondott halálos ítélettel kezdődik. Felzúgnak a történelem rettenetes viszontagságai, a letűnt nyolc évszázad vérzivatarjai, amelyek közt a nemzet szilárdan állott, mert gyarlóságában is „régik erkölcs s spártai férfikar küzdött s vezérlett fergetegid között”. Kétszer tér vissza a halállal szembenálló nemzet látomása. Végül a régi magyarság helyén megjelenik az új, korcs nemzedék, amely megérett a pusztulásra. E nemzedék gyöngesége felkelti a nagy emberi gyöngeség gondolatát és a védtelen, kiszolgáltatott emberiség vízióját, amelyet a tündér szerencse kénye hány-vet, játszva emel és mosolyogva ver le. Amint a pusztulás forgószele föltámad, erős és gyönges, érdemes és érdemtelen nemzetek különbsége elenyészik, és csak a nagy romlás marad meg a tudat előtt, a bizonyosság,

hogy a pusztulástól megmenekülni nem lehet. De ne gondoljuk, hogy Berzsenyi a kínlódás, vergődés, rothadás vad és nyers képeivel akarja meghökkenteni az olvasót. Ilyeneknek nyoma sincs a költeményben. Búcsúzóul inkább a költőt éljük át, aki felülről, tépelődve és mélységes szomorúsággal nézi a szegény törpék lázas sürgés-forgását és egyforma sorsát. A harsogó pátosz bensőséges, emberi lírával zárul.

Berzsenyi kénytelen volt tapasztalni, hogy a francia hadsereg nem csak erősebb a magyar nemesi felkelés és a Habsburg-hatalom katonáinál, hanem magasabb kultúrát is képvisel, és nemcsak hősiezen harcolt, hanem győzelmét barbársággal nem piszkította be. Kazinczynak 1809. november 25-én a következőket írja: „...Hetyéről (Vasból) azt írja az én 70 esztendő atyám, hogy Colbert francia generális ment azon által negyvenezerrel. Sokszor négyszáz is szállott be hozzá, kik udvarán és szérűskertjében tizenöt helyen is tüzeltek, ökröket vagdaltak, övele requisitiókat írtak, de mindemellett oly fenyítéket tartottak, hogy azon katonákat, kik az ő kertjét és méhházát feltörték, a tisztek keményen megverették és maguk mind a kertet, mind a méhházát újra bezáraták...” Anyagi viszonyai ugyancsak arra ösztönözték, hogy a fennálló viszonyokkal elégedetlen legyen. A francia háború súlyos károkat okozott neki. 1809-ben magyar katonaság vonult birtokán keresztül, és erről Kazinczynak fent idézett levelében így számol be: „...teli fejem hadilármákkal, mársokkal, kvártélyozókkal, ispotályokkal és patéccsal, kaszálatlan réteimmel, vetetlen földjeimmel, csirás kazlaimmal...” 1811-ben a márciusi pátens jelentékeny veszteségekkel sújtotta. Évek óta gyűjtötte a pénzt, hogy anyja családjának egy elzálogosított birtokát kiválthassa. A devalváció következtében terve meghiúsult. Egyéb csapások is érték. 1812. február 12-én ezeket írja Kazinczynak: „...nem elég, hogy a Márciusi Pátens és a júliusi jégeső tízesztendei iparkodásomat elseperték, még az én vén házom is félig ledült, úgyszólván feleséggel, gyermekeimmel egy szobába kellett zárkóznom, mely engem minden írástól és olvasástól megfosztott és ezen fatális esztendőmben nyakra-főre új házat kellett építenem, mely ámbár csak négy szobából és egy konyhából áll, mégis oly sok pénzbe és gondba került, hogy ezen bolond esztendőnek nyomai az én humoromban tartósak lesznek...” Berzsenyi először gondolt arra, hogy az ország közléte nincs rendben, és hogy a nemesi magyar nemzetnek a felvilágosodás szellemét és kultúráját kellene magáévá tennie, akkor talán megmenekül. A nemesi haza gyöngesége és a maga anyagi veszteségei, amelyek a romlás előszelével csapták meg, egyéni életének egyre kínzóbb börtöne kibúvót és ürügyet szolgáltatott arra, hogy ne hallgasson azokra a hangokra, amelyek belsejében tagadták a felvilágosodást, és hogy odaadja magát a mánornak, hogy végre biztos talajt és otthont talál.

Berzsenyi számára a felvilágosodás Kazinczyban testesült meg. De Kazinczy egyúttal az a fényes és diadalmas szellem volt, akihez akkor folyamodott, amikor úgy érezte, hogy magánya a közösségből való kiábrándulás után kibírhatatlan. Végül Kazinczyhoz, Kazinczy környezetéhez (és általában a felvilágosodáshoz) kapcsolódott költői nagyságának elismerése, Kazinczy által bontakozott ki költői öntudata, az öntudat, hogy ő nemcsak lelke legmélyén költő, hanem az a világ számára is, az írók, a költők, a főnemesek, a nagyközönség, a kiadók előtt is, általában, hogy ő az irodalmi élet valóságában – amely a valóságból talán a legdrágább volt neki – valaki.

Kazinczy méltó volt arra, hogy Berzsenyi számára a felvilágosodást képviselje, az igazi baráti érzést és magatartást megtestesítse. Egyénisége érthetővé teszi a döntő hatást, amelyet Berzsenyire tett, Olyan tulajdonságok voltak benne, amelyek Berzsenyiből hiányoztak, és amelyekre élete végéig sóvárogva és lemondással tekintett. Mindenekelőtt gondolkodásából, egész lényéből városi, polgári, nyugati színezet áradt,

anélkül, hogy erőszakoltság, mesterkéeltség ennek az európai jellegnek kellemetlen árnyalatot adott volna. A városi kultúra benne természetből való csiszoltságot és finomságot talált, amelyre ráakódott, és amellyel együtt egyfajta tizenkilencedik századi magyar nemesi lelki alkattá formálódott. A falusi nemes parlagisága, akár jóindulatú korlátoltsága nem ejtett rajta foltot. Alakját különös varázssal vonta be az, ami a kor legjelesebb költőiből és íróiból is hiányzott: a nagyvilághoz való tartozás, a gyakorlati emberismeret, az előkelő körökben való viselkedés játékszabályai, fölény és finom meghajlás keveréke. Írásai magukon viselik annak bélyegét, hogy szerzőjük a nagyurak közt is megállta helyét, főnemesekkel, grófokkal finoman hízelegve, de elfogultság és szolgálai alázat nélkül tudott érintkezni.

Különösen levelei értetik meg velünk, miért lehetett hosszú éveken át az irodalmi élet diktátora. A vezető szerepre talán elsősorban az képesítette, hogy az emberekkel nagy művészettel tudott bánni. Rendelkezett a ritka adománnyal: igazat tudott mondani anélkül, hogy sértő lett volna. Biztos, hogy a vezérséget minden idegszálával áhította és szinte gyermekes örömmel élvezte. A tehetséget felkutatta, az írói világba lelkendezve és lázas sietséggel vezette be, tanácsaival segítette, munkája fölé hajolva és szenvedéllyel csiszolgatva az apróbb fogyatkozásokat. Mindezért csupán annyit kívánt, hogy a felfedezett tehetség vagy akár idősebb író vagy költő vezéri szerepét ismerje el és dicsérje meg azt a művét, amelyről valami különösen gyerekes bájjal bevallotta, hogy szeretné, ha megdicsérenék.

Alapos tudással nem rendelkezett, nem szerzett olyan gazdag filozófiai, történelmi és világirodalmi ismereteket, mint Kölcsey, és nyelvtudása, olvasottsága sem mérkőzhetett a Kölcseyével. De mohó, csillapíthatatlan érdeklődéssel kereste a szépet, és mert szüksége volt rá, meg is találta, és a finom lelkű könyvember rajongásával és boldogságával szívta magába. Szinte különös, milyen biztonsággal, csak a maga szépet szomjazó vágyát követve élte át Goethe egyedülálló nagyságát. Az olvasó meglepődve nézi, amikor Kazinczy a francia és olasz verselés szabályait böngészi, hogy mi mindenre volt kíváncsi ez a nyugtalan ember. A finom és bonyolult szépség megtalálásában segítette, hogy az esztétikai és nyelvtani fogalmak közt a kultúremlernek azzal a biztonságával mozgott, amelyet a barbár autodidakta sohasem sajátított el. Még fontosabb volt, hogy valami könnyű és nemes szárnyalással hitt a kultúrában, amely a vad indulatokat, a csúf és durva ösztönöket előbb-utóbb felolvasztja és lemossa úgy, hogy az emberek a választékos formák és csiszolt szavak világában gyilkos érdekharcolásokat elfelejtjenek, és gyűlölet helyett majd a szeretet parancsát követik. Végül mind e tulajdonságokat valami könnyed harmóniában egyesítette. Miközben állandóan nehéz anyagi gondok üldözték és kis, szégyenletes nyomorúságok fojtogatták, az élet nehéz problémái közt finom gráciával siklott tova.

Elképzelhetjük, hogy a nehézkes és szomorú óriás milyen vágyódással, bámulattal, irigységgel nézett fel erre a harmonikus és könnyű csillogásra. Különösen első leveleiben lázas igyekezettel mutatta meg magát Kazinczynak, hogy mestere egészen tisztán lássa és szeresse. Természetesnek tartotta, hogy legkedvesebb és legmélyebb gondolatait eltitkolja és néhány Kis Jánossal vagy Káldi Pállal folytatott beszélgetéstől eltekintve, igazán komoly problémáit – legalábbis a művészet világából – ne említse senkinek se. Most szinte mámoros örömmel adja át magát annak a boldogságnak – valószínűleg egész életében egyetlenegyszer –, hogy barátira lelt, akinek feltárhatja magát. Haza sorsa, jobbjágykérdés, kultúra és nyelv, házasság és gyermeknevelés bizalmas részletei úgy tolnak a papirosra, mintha mindent egyszerre akarna elmondani, mintha hosszú évek hallgatásáért most kárpótolná magát. Sorain átragyog a lelkendező boldogság, hogy végre nincs egyedül. Álmodhatott barátról, akinek eltitkolt valóságos énjét bevallaná, de hogy ez a barát az ország első írója és a szellemi élet vezére legyen, sohasem gondolta volna. Nem tud magához térni a meglepetéstől,

örömtől, meghatottságtól, hogy ez a nagy férfiú leereszkedett hozzá. Bókokkal és hízelkedésekkel halmozza el. Költeményeit, epigrammáit, episztoláit hódolattal említi. Költeményekben ünnepli őt és feleségét. Kapcsolatuk első idejéből alig akad olyan költemény, ahová Kazinczy nevét ne szőtte volna bele. Miután Kazinczyval szakított, azt állította, hogy őt Kazinczy annyi dicsérettel árasztotta el, hogy a végén megsokallta. Az igazság ennek éppen az ellenkezője. Berzsenyi Kazinczyt egy gyönyörű költeményben dicsőítette, melyet Kazinczy átallt elfogadni, úgyhogy Kazinczy kérésére a költeményt *Orczy árnyékához* címre keresztelte át.

Kazinczy Berzsenyi önfeledt vallomásaira és naiv rajongására méltónak is bizonyult. Nemcsak finom ízlése, de komolysága és lelki nemessége sem tündöklök seholy olyan tiszta fényel, mint Berzsenyihez való viszonyában. Azt hiszem, irodalomtörténet-írásunk csak most kezdi elfogultságát Kazinczyval szemben leküzdeni. Könnyedségét és gráciáját felületességnek nézték. Sokan ma is azt hiszik, hogy a könnyű Kazinczy az egészen mély költészetet nem értette meg. Zokon veszik tőle, hogy Berzsenyi néhány remekművének értékét nem ismerte fel, viszont magasztalt jelentéktelen és édeskés költeményeket. Több részletkérdésben valóban tévedett. De a kutatók nem gondolták meg, milyen nagy kritikus teljesítmény volt merőben ismeretlen emberről felismerni, hogy nagy költő. Pedig Kazinczy az új jelenséggel szemben teljesen magára volt hagyatva; nem segítette sem közhangulat, sem rajongók kis csoportja. Kis János becsülte a különös, zárkózott, komoly földesurat, de nagy költőnek éppen nem tartotta. Kölcsey csak mestere unszolására, fenntartásokkal ismerte el Berzsenyi jelentékeny voltát, egyedül Szemere Pál csatlakozott Kazinczy értékeléséhez. Igaz, Kazinczy *A magyarokhoz* és a *Fohászokodás* korábbi alakját talán túl szigorúan ítélte meg, de az a szigorú kritika előrevitte Berzsenyit. A két költeményből aligha születik meg a későbbi befejezett remekmű, ha Kazinczy nem figyelmezteti Berzsenyit, hogy a két vers költői anyagában több rejlik, mint ami eddig megvalósult bennük. Valószínű, hogy *A tavasz* mai tökéletes formájában ugyancsak nagy része van Kazinczynak. A kutatók máig sem méltányolták érdemük szerint Kazinczy sok találó észrevételét és szép javítását (*A gond jeges kezei*). Az sem tűnt fel nekik, hogy Kazinczy éppen a legkomolyabb, legmélyebb és legsúlyosabb költeményeket értékelte helyesen, és nemcsak *Az almai ütközetre* és *A magyarokhoz* („Forr a világ bús tengere”) című költeményeket sorolta Berzsenyi legszebb darabjai közé s nemcsak a *Búcsúzás Kemenes-Aljától*-ról jelentette ki, hogy „Mely igen szép dal”, hanem az *Életfilozófiá*-t is lelkesen üdvözölte (a címet is ő adta). A Dukai Takács Judithhoz írt episztoláról azt írta, hogy „egyike a te legszebb teremtéseidnek” (Kölcsey Berzsenyi episztoláit általában „durva iambusokba öntött declamatiók”-nak nevezi). A máig sem eléggé méltányolt *Himnusz Keszthely isteneihez* című költeményt ezekkel a szavakkal üdvözölte: „Hat napi vajúdás után Múzsád nem azt a chimaerát szülte, melynek feje Schiller, közepe Berzsenyi, hátulja Horác [ezek Berzsenyi szavai], hanem oly nagy tűző ódát, amelyet csak tőled halla még a haza. Mely erő, mely képek! mely nyelv!”. Megérezte az ódák nagyságát, a nyelv ritka tömörségét és merészségét, bizonyoságot téve arról, hogy a nagy költészethez akkor is fel tud emelkedni, ha új köntösben lép elébe. Pedig nehéz felismerni egy merőben eredeti költői géniust, és nehéz nagyságának, titokzatos varázsának, magával ragadó sodrának megsejtésén és átélésén túl a részleteket is helyesen értékelni. Kölcseynél tapasztalhatjuk, milyen bizonytalanul ítélik meg a kortársak a szinte szemük előtt létrejött alkotásokat.

Említettem Berzsenyinek azt a megjegyzését, hogy Kazinczy őt az unalomig dicsérte. De volt idő, amikor több dicséretet szívesen fogadott volna. Neheztelve írta Kazinczynak: „... te sokban igen sanyarú bíró vagy...” Kazinczy talán sohasem viselkedett becsületesebben és önérzetesebben, mint éppen Berzsenyivel szemben. Nagyra becsülte, de nem mindenben dicsérte. Ha nem is mindig helyes, de sohasem

alaptalan kifogásait szeretetreméltó és udvarias szavakba öltöztette, és míg Berzsenyinek magának csak azzal a feltétellel ígért halhatatlanságot, ha költeményeit szakadatlanul javítja és csiszolja, addig Berzsenyit háta mögött valóban dicséretekkel halmozta el és az írók közt elhíresztelte nagyságát, mielőtt költeményei nyomtatásban megjelentek volna. Végeredményben Kölcseynél sokkal helyesebben értékelte; ez utóbbi kritikájának pozitív tulajdonsága, a nemesi gondolkodással szemben érzett ellenszenvé már Kazinczynál teljes mértékben, és nemcsak csírájában, megtalálható.

Berzsenyi talán most emelkedett élete tetőpontjára. Életében ez egyetlenegyszer úgy érezte, hogy biztos alapot talált, világos és megfogható célt és járható utat. Magányából kiszabadult; barátira talált, olyan kiváló emberre, amilyent legmerészebb álmaiban sem remélt. Írói dicsősége most bontakozott ki az ábrándok világából és öltött valóságos evilági formát, amelyről most már biztosan tudta, hogy megérdemli. Talán életében először, vagy serdülő és még inkább gyerekkora óta először úgy érezte, hogy a körülötte lévő világ, a kézzelfogható valóság nem ellenség, nem kell megvetnie és harcolnia ellene, hanem együtt élhet vele és beleolvadhat. A világgal pedig a haladás jegyében békülhet ki; a felvilágosodás eszméit teheti magáévá. Szerényebb és gyakorlatibb formában feltűntek ifjúkori vágyai, hogy nemzete valóságos életében szerepet kapjon, de nem mint államférfi, harcos vagy próféta: most csak tanítani akarta nemzetét a felvilágosodás igazságaira.

Biztonság és egyensúly tükröződik azokban a költeményekben, amelyeket a Kazinczy-barátság első éveiben írt. Meg volt róla győződve, hogy legmélyebb költői céljai elérhetők és nem tűnnek a távoli látóhatár szélére, mint annyiszor, amikor már azt hitte, hogy elérte őket. Költői eszközein most biztosan uralkodott. Legfeljebb a tanító célzat töri meg a verssorok márványát, amikor nemzetét túlradó szívvel meg akarja győzni arról, amit léte érdekében fontosnak tart. Kompozíciója talán sohasem volt ilyen biztos és egyenletes. Egyedül ebben az időben csendesült el valamennyire ihlet és kifejezés szakadatlan, mindig véletlen győzelmű, hajszálon megforduló küzdelme. Most talált módot arra, hogy megpihenjen és hogy hangszere zengésében, technikai eszközei gazdagságában gyönyörködjék.

Az 1808-11-es évek költeményeinek legfőbb tárgyai Kazinczy dicsőítése, a diadalmas hős ábrázolása, a költészet ünneplése és a felvilágosodás eszméi. Természetesen ezek a tárgyak szakadatlanul összeolvadnak, és így ezen az alapon verscsoportokat nem választhatunk széjjel.

Jellegzetesen átmeneti költemény utat vesztett lemondás és ébredő bizalom közt a *Barátimhoz*, melyet előbb a magyar tudósoknak ajánlott. A gyönyörű elégia egyik nagy értéke tökéletes belső egysége. A három részből álló felépítés keretében először a nyugodt, szomorú és lemondó költő jelenik meg. Szerelem, boldogság és dicsőséggel koszorúzott életpálya ábrándjai elszálltak.

*Hervad már tavaszom, s bimbai hullanak:
A szép álmodozás kedves alakjai,
A tündér Amathus bájai oszlanak
Éltem gondjai közt, a komoly ész előtt.*

A sors által alázatosságra tanított, lehajtott fejű költő nem kíván koszorús hírt s nevet. A szomorúságban és lemondásban felhangzik a második motívum, az építő és rontó idő kérlelhetetlen hatalma. De ez a szomorúság nem kétségbeesés és különösen nem küzdelmet feladó meghódolás. Amint a múlandóság alázatot követel, feltámad a költő büszkesége és szembefordul az elmúlás parancsával. Megszólal a harmadik motívum: a nemzet bölcsei olyan műveket hoztak létre, amelyek az idő repülő szárnyainak ellenállnak. Az ő műve sem enyészik el nyomtalanul. De ez a büszkeség

egy fáradt ember büszkesége, aki szomorúságát és lemondását nem vetheti le magáról. Csak úgy állhat meg műve, ha a maga morzsáját a bölcsök alkotásainak örök talpkövéhez teszi. Végső kihangzasképpen, szavakon és betű szerinti értelmén túl a hőst éli át az olvasó, aki az ügyes-bajos, nyüzsgő és törpe életet legyőzte, múlandóság és halál fölé emelkedett, de a győzelemben sem oszlik el lelkéről a szomorúság felhője. Az aszklepiadeszi sorok egyenletesen hömpölygő, emelkedő és hanyatló hullámszerűsége a zene szárnyán idézi fel a fáradt hős álomalakját.

Kazinczy ünneplésének gyönyörű költeménye az *Ajánlás*. Berzsenyi később erről a költeményéről és a gróf Török Sophiehoz írottakról elég szigorúan nyilatkozott. Aligha volt igaza, ítéletét nagy részben az tette elfogulttá, hogy Kazinczyval szakított, és nem tudott keserűség és szégyenérzés nélkül arra gondolni, hogyan hízelkedett és tömjénezett régi mesterének. De sokszor nehéz megmondani, miért szereti egy költő valamelyik versét, és miért haragszik egy másikra. Berzsenyi az említett három költeményt hibásnak tartotta, míg *A szonett*hez címűt szerette. Pedig itt nemcsak Kazinczyt magasztalta, hanem a szonett műfajának is hódolt, amelyet pedig később megvetéssel és gyűlölettel támadott. De Kölcsey némi joggal kicsinylően nyilatkozott róla, s Berzsenyi talán azért szerette meg, hogy Kölcseynek itt is ellentmondhasson, ámbar jól tudta, hogy a költemény nem nagyigényű.

Az *Ajánlás*ban Berzsenyi költői ereje a maga teljes fényében ragyog. Az első kép a csendes magány. Innen repül fel Kazinczy merész aetheri szárnyakon, hogy munka és harc után elnyerje Ganymed poharát az égben. A befejezés a márványosan előkelő költeményt mélységesen emberivé teszi. Berzsenyi a nagy Kazinczy mellé odaállítja saját magát, a hálás és a mester nyomán meginduló és vele együtt szárnyaló tanítványt.

A költemények második tárgya a költészet. Igaz, hogy az ilyen költeményekben is lépten-nyomon felhangzik Kazinczy ünneplése, mint aki ennek a csodavilágnak legnagyobb képviselője. A költészetből ezekben az években azt emeli ki, ami őrá magára vonatkozik, ami személyi élete problémáit megoldja és magárahagyottságát, a halállal szemben való védtelenségét, csalódásait, félelmeit és szomorúságait orvosolja. Valóban, olyan ember ünnepli a költészetet, aki nemcsak vágyódik a csodavilágba, hanem érzi, hogy meghódította, vagy legalábbis, hogy átlépte határát és otthont épített benne magának. Említettem, hogy Berzsenyire 1808 körül a halálfélelem válsága zúdult, és abban a tudatban vergődött, hogy valami vad, értelmetlen és könyörtelen hatalomnak kényre-kegyre ki van szolgáltatva. Most úgy látszik, a költészetben megtalálta azt a másik hatalmat, amely legyőzi a halált. A Múza nyomában a halhatatlanság koszorúja nyílnak.

*Megszeged reptét az örök tűnésnek,
Néma hamvvedrek mohait bíborral
Fested, és a bús ravatalba fényes
Életet öntesz.*

A tett hőseinek is a költők adományozzák a halhatatlanságot.

*A derék tőled nyeri szíve bérét.
Hector és Alcid dalod égi szárnyán
Hágtak a Dörgő palotája azúr
Bércein által.*

A költészet másik csodatette, hogy megszabadít a hétköznaptól, a prózától. A költészet érintésére elenyészik a föld, és a mell magasabb erővel kezd dagadozni: a törpe gondok, a csúnya hajszárok, a marakodások, a megélhetés félelmei és aggodalmai

elenyésznek, és a költőt olyan boldogság kapja szárnyára, amilyenről a többi halandónak legföljebb sejtelme lehet. A költészetnek erről a hétköznapot legyőző hatalmáról beszél az a két költemény, amelyet Berzsenyi Kazinczy feleségéhez írt. Az elsőt nem küldte el, mert némi „pávizmust” látott benne, vagyis olyan képeket, amelyek a katolicizmus képzelet- és gondolatvilágára emlékeztetnek. A költeményben valóban akadnak mesterkéltségek, de olyan részleteket is találunk, amelyeknek kár lett volna feledésbe merülniük. A kissé nehézkes első versszakok a valóság eltűnő és a költészet Léthéig virító boldogságát állítják egymással szembe. Majd Berzsenyi felszólítja a feleséget, nyissa meg férje számára a költészet világát.

*Vegyítsd Kazinczydnak kevély koronáját
Szelíd Myrtus-ágokkal,
Csókold vissza képén tavassza pompáját,
S zendítsd meg körülte az élet lármáját
Szerelmes alakokkal!*

A másik költemény címe *Gróf Török Sophie-hez, midőn Goethe és Schiller munkáival ment Széphalomról Kázmérba*. Jellegzetesen alkalmi költemény a Goethe értelmében, ugyanis egyetlen, nagyon élesen körülírt alkalomhoz fűződik. Kazinczy megírta Berzsenyinek, hogy felesége elválasztotta csecsemő kislányát, és hogy ez nagyobb megrázkódtatások nélkül mehessen végbe, néhány hétre anyósához költözött, Goethe és Schiller költeményeit vive magával. Az egyes ember véletlen útjából annak az embernek életútja lett, aki a költészetben talált otthont, a csecsemőt elválasztó anya útja jelképe lett annak, hogyan megy át a költő a valóságon, hogyan nyer díszet előtte a hideg pólus és a szomorú szirokkó, hogyan intik öröme a táncoló Hórák és a nevető Napaeák, hogyan éli a magányosság rideg alkonyában Paphius fényes csalatásait. Mint *A tavasz*-ban, itt is ragyogó alakok, félistenek és tündérek hullámszó, imbolygó csoportja táncolja és röpködi körül a földi nőt, egy másik világot varázsolva köréje. Ez a világ mélységes gyöngédséggel és szeretettel takarja a fiatalasszonyt, védi pizsoktól és durvaságtól, viszi „felölelve gyengén” a kemény és szigorú valóságon át. Hogy a költészet világának lakója asszony, alkalmat ad a költőnek arra, hogy a szeretetet és gyöngédséget hangsúlyozza, amellyel a költészet védi azt, aki varázslatának átengedi magát.

A költő, aki azt hitte, hogy tépelődést, magányt és hétköznapot legyőzött, ezekben az években öntötte versbe legharmonikusabb álmait a diadalmas hősről. De azért ezekben a költeményekben is a nehéz és szomorú titán harcol, akiből boldog ragyogás, békés nyugalom és derűs fölény hiányzik. A hős verejtékes és gyötrelmes viaskodástól haláláig nem szabadulhat, és az igazi győzelem a valóságba csak a halál után tör be. Az egyik ilyen hős Kazinczy. Berzsenyi 1809-ben írta *Orczy árnyékához* című költeményét, amelynek igazi főszereplője Kazinczy volt, és a címben is eredetileg Kazinczy szerepelt. Az új címet Kazinczy unszolására választotta. A költemény nehéz támadásban küzdi fel magát a földi értetlenségtől, csalódástól és tépelődéstől az istenekig, a villámvezető sasig és az Olymp lángküszöbéig. Bevezetőül Petrarcat és Voltaire-t említi, akik győzelemszekérbe ülhetek, és akiket a nép már életükben a világhódítók mellé állított. Most megszólalnak a kételkedés és szomorúság visszás hangjai, a hős nehéz és kétséges harcait idézve. Milyen pályabérre számíthat Kazinczy, vagy ha úgy tetszik, Orczy?

*Vagy tán csak csalatás minden elötörés?
E nép nem veti el már soha fékjeit,
S vak rögzése örök hályogiban marad?*

Innen kezdődik a nagy felemelkedés, a küzdelem és diadal átélése. Az olvasó az erővel összeforrt diadalt éli át, a diadallal együtt az ellenállhatatlan erőt, amely élsöpri az útban álló gátakat. A hullám kétszer tornyosul fel, mindkét hullámban méltóság és mindkét hullám átszellemítve, földi erőfeszítés durvaságain és rikácsolásain túl, mégis őrizve a földi erő nehéz topogását és pörölycsapásos súlyát. Az első emelkedésben a lélek „A némult ravatal zárait eltöri, / S a villámvezető sashoz emelkedik...” Most Berzsenyi néhány szóban lélegzethez juttatja az olvasót a második roham előtt, vagy inkább a második rohamot teszi még merészebbé a pillanatnyi nyugalom által. „... Nem hal meg, ki úgy élt, mint te, nagy Orczy, nem...” A második nekirohanás markolja meg és kényszeríti magához a végső győzelmet. „...Általküzd setét Aeacus öbleit; / Mint Alcides, erős fegyveri közt ledül, / S a tűzből az Olymp lángküszöbére hág.” Az uralkodó képek a halál legyőzésében is a földi hős diadalát idézik. Vallási elragadtatásnak, földtől idegen és híg levegőjű misztikumnak nyoma sincs. A nehéz léptű óriás úgy „hág” az Olymp lángküszöbére, hogy a szomorúság a diadal pillanatában sem hagyja el a borús homlokot. A biztonság érzése, a méltóság nem világosodik derűvé sosem.

1809-ben írta ódáját *Gróf Festetics Lászlóhoz*, aki Berzsenyi képzeletében magától értetődően hőssé alakul át. A bevezető versszakok előkészítenek a hős életútjára. De ebből Berzsenyit csak az érdekli, ami a halhatatlansághoz tartozik, ahová a hős itt sem könnyű szárnyalással, hanem a titán mázsás lépteivel indul el.

*A nagyra termett áldozatokban él.
Felmúlja bézárt lelke határait,
A századok bús omladékain
Állva marad, s az örök tűnésnek*

*Fennyen parancsol, s megtöri a halált.
Köztelkeket fojt a buta semmisség
A Tartarus mély tengerébe,
S híröket és nevöket kitörli.*

De a hős leghatalmasabb szobrát talán a Wesselényi halálára írt ódában mintázta meg. A bevezetésben a költő jelenik meg, nem azért, hogy saját fájdmára vagy önmagára felhívja a figyelmet, hanem csak mint a gyászoló nép egyik tagja, és mindjárt el is tűnik, hogy a komor hősnek utat engedjen. Berzsenyi átérteti az erőt, amellyel a hős megrázza a gőztorlatok éjjelét és villámszavával megszegyeníti a gonoszok és cudarok dagályát. A képek michelangelói arányai meghökkentették Kölcseyt, és Berzsenyi meg is változtatta a kifogásolt szavakat. Az „Alpesét” helyébe a látszólag túl általános és szinte semmitmondó, valójában éppen egyszerűsége miatt olyan merész „éjjelét” szót tette. A „gőztorlatok Alpesét” helyett az új változatban „a gőztorlatok éjjelét” áll, és azt hiszem, Berzsenyi ezáltal a képet félelmesebbé fokozta. A fortissimo után szelídebb szavakban a küzdelem nehézségei és a hős szenvedései hangzanak fel. A megdicsőülést, az égbe emelkedést mitológiai kép készíti elő és teszi lehetővé az olvasó számára, hogy a költővel együtt élje át a győzelem mámorát. A hős itt sem könnyed szárnyakon repül az istenekhez, hanem kezében atyja pallosával, nehéz földi léptekkel, rettenetes földi erejét nem vetkőzve le, robog és törtet fel az égbe. Miután a hős képzeletünkben és érzésünkben félistenné emelkedett, természetesnek érezzük a költő könyörgését, hogy őrizze nemzetét.

Ha az ilyenféle költeményeket nem a többi alkotás közül kiszakítva olvassuk, akkor méltóság, erő és nagyság harsogásán túl az emberiség komoly és szelíd zenéje szűrődik az olvasóhoz anélkül, hogy a méltóság és erő hangjai elhalnának. Berzsenyi a

halálfélelem ellen keresett orvosságot és azt hitte, hogy megtalálta. A halál nem mindenkit győz le. A nagy ember, a hős minden múlandóságon és halálon túlemelkedik. Bárhol is írjon Berzsenyi hősekről, valamennyinek jellemvonása, hogy megtörik a halált. De ne gondoljuk, hogy Berzsenyi ilyenkor a hőseket ürügyül használva öntudatosan saját magáról énekel. Berzsenyiből az ilyenfajta fölény és merészség teljesen hiányzott, de amikor hősekről énekelt, feltámadt benne a hős, és anélkül, hogy erről tehetett volna, már nem Festeticsről vagy Wesselényiről, hanem őróla volt szó. Az énekekben azonban mindig felelni próbálkozott a halálfélelem kérdésére, vagy inkább a diadalmas biztonság mögött halk könyörgés esedezett, hogy a halál irgalmazzon neki.

Ez évek költészetének további kiemelkedő mozzanata a tanítás volt; talán ez a motívum fejezi ki legjobban azt a dobogó szívű és visszafojtott lélegzetű sóvárgást és megszólalni alig merő reményt, amely ekkori gondolatai, cselekedetei, költeményei mögött rejtőzködött: kibékülni a külső világgal, megtalálni helyét a húsból és vérből való életben, a valóságban élni át a félistenek és titánok harcát. Berzsenyi a két világ közti hídnak a felvilágosodást tartotta. Körülbelül 1808-tól 1814-ig meg volt győződve a felvilágosodás igazáról vagy legalább arról, amit a felvilágosodással azonosított. Mindenekelőtt meg volt arról győződve, hogy a magyar nemzetet csak ez a felvilágosodás mentheti meg. A hazafias érzéshez csatlakoztak azok a várakozások, remények és félelmek, amelyek máskülönben nem merészkedtek volna a napvilágra: hogy ő a maga testi mivoltában a nemesi életben szerepet kaphat, nem mint próféta és vátesz, hanem mint tanító, és hogy a dicsőség és hírnév így találja meg. Ezért érez ellenállhatatlan és egyben tartózkodó, kételkedő és szégyenkező vágyat, hogy tanítson. „...Én nem tudok szabadulni azon nevetséges bolondságtól, mely engem szüntelen arra ösztönöz, hogy használjak és tanítsak; pedig látja az Isten, hogy bolondság! Ha a római lelket sem Cato mennydörgése, sem Tibur zengése fel nem tudták ébreszteni: mit nyikorgók én az én hordómban!...” A felvilágosodás gondolatai mindenekelőtt a magyar nemzet szempontjából érdekelték. Annyira magától értetődőnek tartotta a felvilágosodásnak (amit ő annak tartott) egészét, a légkört, a hangulatot, hogy nem jutott eszébe elválasztani akár önmagától, akár nemesi társaitól és önmagában vizsgálva fogalmakká változtatni; annyira fontosnak tartotta, hogy nemestársai mindezt megismerjék és annyira biztosra vette, hogy megértik, hogy lázas buzgalommal, mindent egyszerre elmondani akaró sietséggel látott munkához. De ezek a költemények azt is elárulják, hogy Berzsenyi sokkal szorosabban a múlthoz tartozott, és hogy sokkal több választotta el a felvilágosodástól, mint ahogyan azt ő maga gondolta. Feudalizmus és felvilágosodás határozatlan, forrongó tömkelegben hullámszik költeményeiben.

Említettem, hogy Berzsenyi átlátta a nemesi világ kicsiségét és gyöngeségét, és hogy vergődések és fájdalmak közt kiábrándult belőle. Amikor Kazinczyval levelezni kezdett és szomszamosan kitérte lelkét, hogy Kazinczytól mennél több hatást fogadhasson be, azt hitte, hogy ezzel a nemesi társadalommal fölényesen vagy legalább tárgyilagosan áll szemben, hogy most már nem esik nehezére, hogy belsőleg független legyen, sőt hogy elszakadjon tőle. Hogy a mester előtt ne maradjon szégyenben, iparkodik mennél fölényesebb lenni s az átlag nemest Kazinczynál is jobban lenézni. 1809 januárjában a nemesi felkelésről, a katonának álló jogászokról és költőkről a sivár kiábrándultság és kegyetlen gúny hangján annyira illúziótlanul ír, hogy az olvasó szinte megbotránkozik. „...Itt az a hír, hogy ismét diéta lesz, és az insurrectio modificáltatni fog. Az Isten szállaná meg hazánk atyjait, hogy a nagy heroizmust egy kevéssé modalizálnák. Ha a szegény magyar poéták borostyán helyett borjút kapnak, jaj lesz a nyomorult elégiának, egy szál haja sem marad. Flaccus és Alcaeus elvesztették a paizst, nem tudom, mi vitézettek leszünk-e. Vas vármegyében assessorokból és prókátorokból könnyen ki fog egy bataillon állani. Ezeket de jure deákul kellene exercirozni. Adja Isten, ha minden actákat fujtásoknak csinálnak is, csak hazánk

védfalai legyenek. Nehéz itt a középutat eltalálni és az ugrást elkerülni. Igaz, hogy alkotmányunk talptámasza a nemesség, de már most a nemesnek ereje nem a kezében, hanem a zsebjében van...” Berzsenyi azt hitte, hogy a nemesi nemzet vigasztalan törpeségét fájdalom nélkül vallhatja be magának, de hamarosan kiderült, hogy tévedett. Márciusban már azt magyarázza Kazinczynak, hogy a nemzetiséget csak külső eszközökkel, ruha és cifraság segítségével lehet fenntartani, az „okossággal párosult virtust” a „község” észre sem veszi. Majd kegyetlen szomorúsággal teszi hozzá: „... mert ruhájával nemzetiségét is elvesztette.”

Míg a felvilágosodás távol volt, addig vonakodások és tépelődések nélkül állíthatta szembe a hősi harcot a kultúrával. De amint a felvilágosodás gondolatai világképébe behatoltak, szembetalálta magát a nehéz kérdésekkel: mi a viszony nemesi erények, vagyis egyszerű erkölcsök és spártai férfikar és a kultúra közt; hogyan lehet a nemesi erényeket az új világba átmenteni és a felvilágosodással kibékíteni; mi a viszony nemesi erények és barbárság közt. Berzsenyi ugyanis világosan látta, hogy a nemesi Magyarország durva, barbár és visszamaradt, s ezt a tényt inkább hangsúlyozta, mint tagadta. Arra gondolni sem lehetett, hogy a nemesi erény a kultúra ellensége. De akkor miért barbár az ország? Berzsenyi egyrészt a terjedő és elpuhító luxust tette ezért felelőssé, másrészt a főnemeseke zömét vádolta azzal, hogy a kultúra pártolása helyett haszontalanságokra költik pénzüket. Ezzel a modern barbársággal állította szembe a magyar nemesek ősi erényét, amely felfogásában egyre inkább magába olvasztotta Cicero és különösen Seneca kemény és a rossznak átélt világgal szemben álló virtusát. Ez már a nagy, igazi kultúrának nem volt ellensége. Így békítette ki a feudalizmust a felvilágosodással, és csatlakozhatott a felvilágosodáshoz anélkül, hogy a régi Magyarországtól elszakadt volna.

Új álláspontja oltalma alatt sokkal erősebben hangsúlyozza, hogy a szellem világa a nyers erőnél magasabb rendű, és nem jut eszébe az eltűnő barbárság után sajnálkozó szavakat küldeni; hiszen ennek a barbárságnak a régi tiszta erkölcsöz és spártai férfikarhoz nincs köze. Gróf Teleki Lászlónak ezt írja: „... Ezt [a virtust] áldja méltán s hirdeti a világ. Minerva gyémánt aegise befedi, Mely Jupiter villáma mérgét, Mint valami buta zajt, elosztja.” A balatoni nimfa szájába adja gróf Teleki Lászlóhoz írt ódáját, ahol kíméletlenül bírálja a barbár és visszamaradt nemesi Magyarországot. Az első versszakok a fiatalembert a dicső magyar múltba iktatják és a félistenek világába emelik. A mitológia azonban szinte észrevétlenül a valóságba megy át, de olyan valóságba, amelyen a mitológia nagysága és méltósága ömlik el. A költő Minős rejtekét és a Parthenon felsőbb pitvarit említi. Teleki angliai útja még a mitológiából bontakozik ki, és Deukaledon hullámai mellé kerülnek a földi Albion árbocai, a bölcs nép felemelt lelke csudái és a törvény diadalmai. Amint a költemény mitológiától és félistenekhez hasonló angoloktól a szegény, elmaradt magyarokhoz leszáll, emberivé lágyul. A melegség azért megindító, mert hatalmas szavakon sugárzik át. Berzsenyinek nem jut eszébe tagadni, hogy az ő magyar nemzete szegény, nyomorult és barbár. Arra kéri a gróft, viselje gondját népnek és országnak, a tunguzi vad lakosnak és a pusztá viránynak, amelyet kormányára bízott a haza istene. A szegény tunguzok, vagyis a magyarok ne csüggedjenek:

*Nem tenger, nem egyéb helyhezet alkatú
A nagy népeket és nagy birodalmakat:
Minden nép, ha javát ismeri, nagy, szabad
S boldog minden időn s helyen.*

De a szabadság csak a virtussal együtt teremt boldogságot. A nép virtus nélkül gyermek, aki üszköt és kést tart kezében, amellyel éget és öl, rút törpe, aki „kacagást”

okoz. Csak a magyaroktól függ, hogy melyik utat követik; nem külső hatalom dönti el a népek sorsát.

*Tedd a durva getát a Tiberishez, és
A két hegy lakosit Bosporus öblihez:
Barlang léssen amott a Capitolium,
S itt új Róma emelkedik.*

A gyönyörű befejezés: a Balaton csöndje és szendergő suhogása nemcsak a tunguzi vad lakosok tévelygését és vergődését engeszteli ki, hanem azt is átérteti, hogyan száll megnyugvás a költő tépelődő lelkére.

*Menj! megcsillapodott a zaj előtted, és
Szendergő suhogás váltja fel a morajt;
Nézd, a kék Badacsony lassú Favónt leheli,
S nem küzd a Tihany ősz foka.*

A jelenkori magyarság bírálatát maga Berzsenyi is nyersnek és némileg sértőnek érezte, de nem enyhítette. „... Az a tunguzi vad lakos egy kevésbé nyers, de én szelídebb mellékszavat nem leltem ide, jobbat ugyan találtam volna, – de – de –. Élj szerencsésen, s közöld velem minél előbb reflexiódat.”

1809-ben Kazinczyhoz írt episztolájában összegezte új álláspontját, amelyről azt hitte, hogy a felvilágosodást hirdeti; hiszen az értelem fenségét dicsőíti és fejtegetéseiben a vezető nyugati államokra tekint. Az erkölcs magasztalásával kezdi. Az erkölcs minden polgártestnek lelke. A történelemben minden nemzet az erkölccsel együtt nőtt és hanyatlott. Berzsenyi úgy látja, hogy a magyar nemzet az erkölctől egyre jobban elfordul, és egyre inkább enged fényűzés és bujálkodás csábításainak. De nem ez a magyarság egyetlen szerencsétlensége. Berzsenyi azzal vádolja a magyarokat, hogy az erkölccsel együtt az értelmet is megtagadták, vagyis hogy a kultúrától elfordultak. Nem veszi észre, hogy feudalizmus és polgárosodás problémája jelent meg előtte és kényszerítette döntésre. Kifejti, hogy „a fényűzés és a bujálkodás” olyan csekély népben, mint a magyar, nemcsak betegség, hanem halál. „...Más nép erős temérdekségében, Ezt a fekvést, amazz kereskedés Gazdaggá és hatalmassá teszi...” És utána következik a döntő megállapítás: „...De nekünk részünk mindezekbe nincs”, amiből következik, hogy a magyaroknak nem az a feladata, hogy ipart és kereskedelmet fejlesszenek. Berzsenyi nem állítja, hogy ipar és kereskedelem alacsonyrendű, csak azt kívánja, hogy a magyarok nagyobb mértékben ne foglalkozzanak vele, mert nálunk a feltételek ehhez hiányzanak.

Idéztem Berzsenyinek azt a levelét, amelyet Kazinczynak néhány hónappal előbb írt, és ahol többek közt ezt a kérdést is érintette. A végső következtetés ugyanaz volt, mint most, de a megokolást a mostanitól egy világ választja el. Akkor azért ellenezte a magyar ipar és kereskedelem fejlesztését, mert Magyarország természetből fogva annyira gazdag, hogy ha még gyárai is lennének, Ausztria nem tudná megvásárolni a magyar föld és nép terményeit. Most a természeti körülményekről csupán annyit említ, hogy az ország fekvése nem kedvező; az önelégült korlátoltság helyét tépelődő rezignáció foglalja el. De ez nem változtat azon, hogy Berzsenyi a feudális Magyarországól nem képes elszakadni.

A magyar nemesség az ipar és kereskedelem szeretetét a nagy nyugati nemzetektől nem vette és nem is vehette át. Hogyan áll szemben a kultúrával? Berzsenyi erről nagyon sötét képet fest. A franciáktól és angoloktól átvettük a kravátot és gilétet s más ily bolondság hitvány bábjait, a kultúra és nyelv szeretetét azonban nem. A nemes

„Betölti udvarát s jószágait Százféle népek pórszemetjével. Azt vélnéd, egy világgőzölő király, Kinek minden nép udvarlókát küld, Pizseg körülte ánglus, franc, olasz, Ki mennél csúfosb, annál kedvesebb...” A magyar szolga nem tud pumit, szajkót tanítani vagy pillét vadászni. A magyar gavallér ezért nem használhatja, hanem pénzét idegen cudarkáknak hányja, „Részént pedig külföldön tölti el. Talám, mondom, hitében áll neki, Hogy honjának csak egy fillért se adjon.” A kultúra nem kell a nemesi tömegeknek, különösen nem a „gavallérnak”, aki Werbőczy kivül más könyvet nem olvas. „Elég, ha tudja, hány faluja van, S minden jobbágy helyétől hány robotja...” Rábeszéli nemestársait, hogy szeressék a kultúrát. „...A műveletlen föld csak gazt terem, A lélek is csak úgy emelkedik A józanság tisztább világához, Ha a tudományok és ismértek Tárából gazdag zsákmányt gyűjt magának...” Néhány sorral odább mondja ki a felvilágosodás egyik vezető gondolatát: „Az ész minden! s ebből foly minden jó. Nincs e nélkül virtus, sem semmi boldogság. Azért becsüli minden józan nép Az ész szövétnekét gyűjtő Minervát S annak minden munkás tolmácsait...” A kultúra ágai közül most az „édes” nyelvet említi. Kéri a nemeseket, mindenekelőtt a főnemeseket, hogy nyelvükről ne feledkezzenek meg. A szavak, a külső eszközök lélekké változnak, a költemény a maga költemény mivoltán át könyörög olyasvalamiért, ami a költő számára mindennél drágább. Berzsenyi szigorú a nemességgel szemben, de egyedül a nemességről vesz tudomást; mintha a többi ember Magyarországon végtelenül messze állna a nemesség alatt és létezésének más értelme nem lenne, mint hogy a nemességet szolgálja. Kemény támadásában is magától értetődőnek tartja, hogy a nemzet vezérei csakis a főnemesek lehetnek. Őrizkedik attól, hogy a megengedetten túlmenjen, hogy olyant mondjon, ami a nemesi tömegekben gyanút vagy ingerültséget ébreszthetne. Helyesebben: nem kellett óvakodnia, nem kellett kényszerítenie magát. Ő valóban a nemesi tömegek sejtje volt, hús a húsból és vér a vérükből. Miután lesújtó bírálatot kapott a hazafiátlan és kultúrátlan főnemeseket, mélyen meghajolt Keszthely és Cenk bölcs nagyjai előtt. Berzsenyi gondolataiban régi és új kibékíthetetlenül keveredik; a felvilágosodással egy lelke mélyéig régi ember áll szemben.

Nemsokára kiütközött, hogy Berzsenyi a felvilágosodást mindenekelőtt azért fogadta el, mert úgy látta, hogy a magyarság meggyengült, a spártai férfikar lehanyatlott, a szigorú erkölcs meglazult. Talán a régi erények az új világban feleslegesek, sőt károsak. De számára a nemesi Magyarország jelentette a nagy és dicső Magyarországot, vagy pontosabban: a nagy és dicső Magyarország egyetlen elképzelhető formája a nemesi Magyarország volt. A felvilágosodás gondolatai csak azáltal hatolhattak be hozzá, hogy legmélyebb és legdrágább hite, a magyar nagyságba vetett hit, összeomlott. A felvilágosodás tehát lemondást jelentett és fájdalommal forrt össze, s ezt a lemondást, fájdalmat és vereséget csak ideig-óráig enyhítette a barátság élménye és a költői dicsőség mákonya. Horváth Istvánnak 1811. június 15-én ezeket írja: „...De, édes Barátom, az én hazafiúi énekeim nem egyebek, mint ifjúim hevem ömleményei, melyeket én most gyermekségem gyöngeségei közé – ámbár nemes gyöngeségei közé – számlálok. Rómát, Athénát, Spártát álmodtam, a magyart nagynak képzeltem, mint kalpagja, s fényesnek mint ruhája; nemzetiséget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, melyek nekünk sürgősségetelének, s tán helyzetünkkel egészen ellenkezők...” Berzsenyi a „polgári virtus” kifejezésen a köztudat hagyományos görög-római erényeit értette, az egyszerű erkölcsöket, a spártai férfikart és az egyén feltétlen engedelmességét a közösséggel szemben. Az imént láttuk, hogy még 1809-ben társadalmi osztályának túlnyomó részével együtt, hazájában jelentékeny ipart és kereskedelmet fölöslegesen tartott. Most felismeri, hogy ezek nélkülözhetetlenek. De ebbe a felismerésbe keserűség vegyül. Az ipart és különösen a

kereskedelmet, mint alsórendű foglalkozást, mélységesen megvetette, és az angoloknak is csak Széchenyi hatására és ugyancsak mesterkéltségek alapján bocsátott meg, azt pedig egyáltalában nem tudta elképzelni, hogy kereskedő nemzet megérthesse költészetét. „...Nékünk már most egyéb nem kell, csak fabrika, manufactura, pénz, sőt egyéb luxus is! Ezekről pedig én odázni nem tudok, s következőképpen hallgatok.” Ezt Berzsenyi 1811. június 15-én írta, amikor még Kazinczy iránt való szeretete nem lohadt le, és amikor úgy képzelte, hogy a felvilágosodással együtt tud haladni.

Berzsenyi költeményeiben a felvilágosodás legnagyobb erővel akkor szólal meg, amikor kételkedni kezd benne és bírálja. Azért vizsgálja meg eszméit, azért mélyed el bennük, hogy tisztázza, mit vehet át belőlük, és hol kell velük szembefordulnia, vagy talán még inkább azért, hogy feleletet találjon arra, mi az oka a titokzatos elégtelenségnek és ellenszenvnek, amelyet legfőljebb az első Kazinczy-idők mámorában nem vett észre.

Episztoláiban vet számot a felvilágosodással. A nőkérdésben maradéktalanul elfogadhatta a felvilágosodás álláspontját Kazinczy értelmezésében, aki a felvilágosodást a városi, polgári, csiszolt, pallérozott életformával, gondolkodás- és érzésmóddal és stílussal azonosította. Berzsenyi megveti a férfitörvényt, mely a nőt csupán ösztönei szenvedő edényének és kényünk játszó eszközének tekintette és ezért letiltva minden főbb pályáról, guzsalyra és türe kárhóztatta. A természet a nőnek dicső és nagy célt jelölt ki. Ők a férfit a születéstől a halálig segítve, boldoggá téve, majd késő gyámoltalanságában védve, gondozva és szánandó sorsát elfeledtetve végigkísérik. E feladat ábrázolása jó alkalom arra, hogy férfi és nő egész élete megrendítő képekben bontakozzék ki. De a nők nagy pályájukon behunyt szemekkel és békés lábakon nem haladhatnak, és a férfilélekkel nem zenghetnek össze, ha vak gyermekségbe zárjuk őket.

Változatlanul kitartott a felvilágosodás racionalizmusa mellett, és ezt radikálisan, szinte mereven képviselte. Szerinte a lélek legfőbb tehetsége, az ember legértékesebb, valóban emberré tevő birtoka az értelem.

*Ki kétli s kérdi, hogy csak a dicső ész
Étnél ki minket a barmok sorából?
Ki kétli azt, hogy minden érdemünk,
Minden szerencsénk ezzel nő s hanyatlik?*

*Az ész az Isten, mely minket vezet,
Az ő szavára minden meghajul,
Hegyek lehullnak s olvadnak vizekké,
S örök helyéből a tenger kikéi;
Ez alkot minden szépet és dicsőt,
Az egyes embert, mint a milliókat
Ez áldja s égi boldogságra inti.*

Költeményt írt azok ellen, akik a francia forradalomért, általában minden véres megrázkódtatásért a könyveket okolják.

Egészen a felvilágosodás gondolatvilágához tartozik Berzsenyi drámatöredéke, *A somogyi Kupa*. Bizonyos, hogy a dráma műfajához kevés köze van. Berzsenyinek a dráma technikájáról fogalma sem volt és lényegéről sem tudott sokkal többet. De ha a töredék nem is drámaíró, mindenesetre jelentékeny ember alkotása. Tulajdonképpen nem is egyéb, mint tépelődés a felvilágosodás eszméiről. Berzsenyi nem egyes

emberek, hanem két világ küzdelmét, céljait, sorsát éli át. Kupa és István harcában a csiszolt felvilágosodás és a régi, barbár és nyers feudalizmus összeütközését pillantja meg. A másodikat jobban szereti, az első győzelmét szükségesnek és kikerülhetetlennek tartja. Különösen érdekes, milyen jelentéktelen szerepet játszik István alakjában a keresztény vallásosság; a világi szempontokra nem tekintő hit. A töredéknek semmiféle egyházi vagy vallási színezete nincs. István nem azért akarja katolikussá tenni a magyarokat, mintha a földi élet megvetése és túlvilági rajongás magával ragadta volna. Az új vallás átvételét politikai szempontok parancsolják: „...Szükséges tehát az idegen erő, s minthogy a leghatalmasabb ország sem lehet tartós külső szövetség nélkül, szükség, hogy nemzetemnek vallását, erkölcsét a körülte lévő népekével megegyezővé formáljam, mert enélkül azokkal szövetséget gondolni sem lehet...” Céljait elmondja Kupa egyik harcosának, Ordának, akit fogolyként hurcolnak elébe. Legfőbb célja: „hazámnak megtartása s népemnek csinosítása”. A vadságot és zabolátlanságot meg akarja szüntetni, hogy nemzete ne pusztuljon el. Arról ábrándozik, hogy egy kóborló, vad népet a legnemesebb nemzetek sorába emel, egy nagy országot, melyet az emberi balgatagság és dühösség századok óta vadak barlangjává tett, édenné változtat, boldog emberekkel, virágzó városokkal rak meg, a vakságnak és szolgálásnak jármait, az emberiség legrettenetesebb ostorait eltépi. A felvilágosodásnak minden tekintetben világi, polgári kultúreszménye áll itt szemben a barbársággal. De Berzsenyi távol áll attól, hogy az utóbbit hitványnak és alacsonyrendűnek tartsa. A régi magyar tömegeket Orda, a foglyul ejtett magyar hős képviseli, aki egyszerű lelkivilágában ugyan valóban nem tud szabadság és „zabolátlanság” közt különbséget tenni, de aki a szabadságot és hazát életénél jobban szereti. Kupa ugyan szörnyen kegyetlen, de rémtetteiről csak hallunk, és ezeket Berzsenyi szinte gyermeki naivitással mondja el. Istvánnal azonban nem hatalomvágya, egyéni célja állítja szembe, hanem nagyon komoly eszme, amelynek jegyében a régi magyarok harca több lesz egy vad, gyülevész népség értelmetlen vérengzésénél és István tetteihez emelkedik. A töredék Kupa e szavaival zárul: „...Gyermek, gyermek! Tudod-e, hogy a nemzet csak a maga szokásában él.” Minthogy a pogány magyarok világa is értékes, István nehéz harcot vív önmagával, amíg rászánja magát, hogy idegen segítséghez folyamodva vérét ontsa azoknak, akiket szeret és megért.

Talán legművészebb részlete a töredéknek, ahogyan Berzsenyi megmutatja, hogy a pogány magyarság nemcsak a nagyobb fizikai erő és a hadiszereplése véletlenei miatt szenved vereséget, hanem mert életereje megtört, és így belülről omlik össze. Berzsenyi ezt úgy ábrázolja, hogy a régi világ Kupa legszűkebb családjában is vereséget szenved. Fia, Bárdos, aki görög műveltséget szívott magába, apja világát barbárnak és pusztulásra érettnek tartja. Szavaiból teljes erővel harsog a felvilágosodás. A pogányok vért szomjazó bálványai előtt a következőket mondja: „Hah, borzasztó vázai a bódult világnak! Legvérengzőbb szörnyei a földnek! A ti trónustok embercsont, a ti eledeltek embervér, a ti himnuszok jajgatás! [...] Ti alacsonyítjátok a baromságig az emberi természet nemességét, ti gyújtogatjátok vérengző kezekkel a pusztításnak üszkeit az Indusztól a Tanaisig, a Tanaistól a Tagusig. Ti mindenkor és mindenütt ugyanazok vagytok, csak színetek változik, mint a kaméleoné [...] Atyám, Atyám! Te azért hívtál engem hazámba, hogy melletted harcoljak, s ímé, ellened kell harcolnom! Te hazádat oltalmazod, én az emberiséget! Teremtő, ki engem a te ismereted által az igazságnak és emberiségnek védjévé szenteltél, add, hogy kötelességemet betölthessem, s a szenvedő emberiségnek használhassak.” A töredék többi része is magán viseli a humánus felvilágosodás bélyegét. A két német vezér közül Vencel fanatikus és bosszúszomjas, Pázmán kiábrándult idealista, aki úgy gondolja, hogy „Kupa dühössége a mienkét nem igazolja. Kupa úgy cselekszik, mint egy oly vad tatár szokott, de te úgy cselekedj, mint egy keresztény német...” Egy jelenetben egy ifjú házaspárt léptet fel

Berzsenyi. Míg a férfi már készen áll, hogy a hadsereghez csatlakozzék, a nő csecsemő gyermekével karján sírva könyörög neki, hogy ne hagyja el őket, és a szerelem és szív nevében elítéli a kegyetlen vérontást.

Természetesen mennél tovább haladt előre Berzsenyi a dráma írásában, annál inkább kiütközött, hogy a drámaírás mesterségéről fogalma sincs. De hogy a drámát befejezetlenül hagyta, abban bizonyára az is szerepet játszott, hogy a felvilágosodástól egyre inkább elszakadt. „...De meg nem mondhatom néked, mely resten s kedvetlen dolgozom. Későn vettem észre, hogy itt a religióról és országlásról kell szólni, melyekről okosat mondani keserves. Bánom, hogy belekaptam...”

Amint a felvilágosodásnak azokhoz az eszméihez közeledett, amelyek a feudalizmust támadják és a társadalom átalakítására törekszenek, érezte, hogy ezeket nem teheti magáévá, és megkezdődött lelkében a nehéz harc az alapján véve idegen felvilágosodás és a nemesi feudalizmus közt, amely természetének mélyebb rétegét alkotta, fejlődése alapfeltételeit meghatározta és ifjúkorát áthatotta.

A vallás kérdéséről – éveken át tépelődve – a felvilágosodás deizmusából, a görög-latin sztoicizmusból és a maga evangélikus vallásának anyagából hasztalanul próbált valami összhangzó egészet formálni. 1812-ben a vallás eredetéről értekezésbe kezdett, amelyet nem fejezett be. Külső okok is akadályozták, Kazinczy joggal hívta fel figyelmét a cenzúrára. Valóban nem számíthatott arra, hogy értekezése nyomtatásban napvilágot lásson. Kazinczynak megírta, hogy egyetlen forrása Volney volt, de akivel sokban nem értett egyet, és mesterétől kért útbaigazítást. Kazinczy udvarias szavaiból lehetetlen volt ki nem hallania az idegenkedést; tudomásul kellett vennie, hogy kételkedéseiben senki segítségére nem számíthat. De az értekezés töredékben maradását csak kevéssé háríthatjuk külső okokra. Ezek, mint legtöbbször, arra voltak jók, hogy a lélek mögjük bújva és rájuk hivatkozva letagadhassa vereségét. Főképpen azért hagyta abba művét, mert nem volt képes olyan álláspontra jutni, amely saját magát megnyugtatta volna.

Isten létét magától értetődőnek tartja, de a felvilágosodás szellemében a különböző vallásokat – egy jellemző kivétellel, amelyről később lesz szó – a papok érdekeiből vezeti le. Nem hiszi, hogy az istenfogalom hosszú fejlődés eredménye lenne. Kitarat emellett, hogy Istenről már a legelső ember is tiszta fogalmat őrzött, amelyhez még nem férközhetett semmiféle torzítás. Ezt a vérbeli skolasztika érveivel bizonyítja, valószínűleg úgy, ahogyan a soproni líceumban tanulhatta. Eszerint az értelemről szükségyszerűen következik Isten létezése, viszont az értelem az ember esszenciájához, lényegéhez tartozik. Tehát minden ember, már azért, mert ember, minden időben és helyen rendelkezik Isten fogalmával. Elsősorban a papok ámtásai okozták, hogy az eredeti, tiszta istenfogalom eltorzult. Az értekezés ennek az eltorzulásnak történetét kezdte vizsgálni, és néhány oldal után abbamaradt, mielőtt a kereszténységhez eljutott volna. Nyilvánvalóan nem akarta érinteni a maga vallását, ahol gyermekkorától fogva nyugalmat és biztonságot talált, és nem tudta eldönteni, milyen viszonyban áll legbelsőbb, személyes vallási felfogása evangélikus vallásához, egyáltalában mi az ő legbelsőbb, egyéni vallási felfogása. Kazinczynak 1813. december 25-én a következőket írja: „... Hogy kedvezőbb legyen, úgy gondoltam, jó lesz címjét így változtatni: A Pogány Religiók Eredete és Harmóniája. Egyéb eránt is úgy intézhetem a munkát, hogy nem lesz szükség szent religiókat illetni...”

Az értekezésnél többet árul el Berzsenyi tépelődéseiből az episztola, amelyet 1814-ben *A Pesti Magyar Társasághoz* intézett. Itt az értelem dicsőítése után megállapítja, hogy az értelem az emberek tömegét nagyon kevéssé hatotta át. Az igazság csak néhány kiváltságos embernek jutott osztályrészéül. Legnagyobb részük a baromság

aklában hever, és semmi isten nem tekint ügyükre. A tömegek vakságára és tudatlanságára példákat hoz fel. Az emberek girhes istene odvas fákban éheznek és a legnagyobb büntetést békákért lemossa. Másutt a mosdás miatt ölik halomra egymást az emberek. A föld legkiesőbb vidékeit a vakbuzgóság dühe undok zsványi barlanggá teszi és vérrel árasztja el. Berzsenyi a szellemi vakság, a tudatlanság fő okát a vakbuzgóságban látja. De miközben a sivár és szomorú képek egymást váltják, a vakbuzgóság helyébe az igazi ellenség, a vallás és szolgálói, a csalárd papok lépnek.

Hogyan él, milyen szerepet tölt be a nyomorult tömegben az a néhány kiváltságos szellem, aki megsejtette az igazságot, és mi a viszonyuk a tömegekhez? Egyiptomban ezek a papok voltak és róluk már ismerjük Berzsenyi véleményét:

*Az ég űrébe felható tudós
Az égi zsákmányt barlangokba zárta,
S az embereknek bábót s vázt vetett,
Melyek vakabbá tették a vakot,
És a lenyűgött józan értelem
A szarvas isten áldozatja lett.*

Berzsenyi úgy gondolta, hogy a szellem legmagasabb csúcsaira a görögök és rómaiak jutottak el, de az ő bölcsességük is „...Csak a tudósok székiben lakott: / A nép szemébe nem hatott sugára...” Mi volt ez a bölcsesség, és milyen viszonyban állhatott a felvilágosodással és Berzsenyi evangélikus vallásával? A felelet nehéz, mindenekelőtt azért, mert a kérdésre maga Berzsenyi sem felelt, és alapjában véve mindent elkövetett, hogy ne kelljen világos, egyértelmű feleletet adnia. A klasszikus világ bölcsessége valószínűleg az egész klasszikus világ légkörét jelentette, ahogyan az Berzsenyi rendszertelen olvasmányaiból, mindenekelőtt Plutarkhoszból, Senecából és a sztoikusokból kialakult. Úgy vélte, hogy a kereszténység, vagyis az ő evangélikus vallása ezzel a sztoikus klasszicizmussal körülbelül egyenlő, mindkettő pedig a felvilágosodás deizmusával összefér. Az akkori modern, művelt ember álláspontja volt ez, aki a vallást alapjában véve az erkölcsi törvényekkel azonosította. Berzsenyi óvakodott ennél mélyebbre hatolni. Mint a felvilágosodás gondolkodói általában, ő is lenézte és hanyatlásnak tartotta a középkort, amikor a barbárok dühe elpusztította Athén és Róma nagy alkotásait, és nem adott magának számot arról, hogy a középkorban a kereszténység (igaz, hogy csak a katolicizmus) volt a legfőbb szellemi hatalom.

Gondolkodáson túl hagyomány, nevelés és környezet rendíthetetlen bizonyossággá tette belsejében az evangélikus vallás igazságát. Berzsenyi ezt az állapotot magától értetődőnek tartotta, és nem tűrte, hogy a sokféle hatás illetésére kialakult idegen, kusza és túl merész gondolatvilág megrendítse. Mint a felvilágosodás gondolkodói és Csokonai, ő is vallással azonosított babonát és vakbuzgóságot, de saját maga és a felvilágosodás közé merev határt állított, amikor a kereszténységet a vallások közül csöndben kiiktatta. Míg a többi vallás papok találmánya és népbutítás, a keresztény vallások, bártortalanul és szégyenkezve, a magasabb isteni igazság képviselőiként lépnek elő. A felvilágosodás racionalizmusa mögött feltűnik a feudális Somogy megyei földbirtokos, aki alapjában véve azért ír verset a vallásról, hogy megbizonyosodjék: fenntartás nélkül ünnepelheti a racionalizmust, támadhatja a babonát és a vakbuzgóságot, és gyászolhatja az elbolondított tömegeket anélkül, hogy feudalizmustól és evangélikus vallástól el kellene szakadnia.

A költemény utolsó része azt kérdezi, hoz-e a jövő ébredést az emberiség számára babona és tudatlanság méltatlan rabságából. Megjelennek a felvilágosodás ragyogó álmái: az ember legyőzi a természetet, nyomor és bűn eltűnik, és az értelem

győzelmével együtt megvalósul a szeretet világa. De az olvasó valamelyest könnyűnek érzi ezeket az álmokat, amelyeket a befejezés vezető gondolata a földhöz ragadt józanság erejével tép széjjel: „...Reményiek, Amit század nem tehet, Az ezredévek megteendik azt...” Berzsenyi tudja, hogy a valóságot értelem és szeretet diadalától, nyomor és bűn pusztulásától igen nagy távolság választja el, és nem felejtí, hogy a felvilágosodás ragyogó álmokképei csak álmok. A költemény Csokonai *Konstancinápolyához* sok tekintetben hasonló. A *Konstantinápoly* is támadja a babonát és vakbuzgóságot, és a vallást Csokonai is ezekkel azonosítja. De ő szembenéz a kérdéssel, amely elől Berzsenyi meghátrált: mi a viszony vallás, azaz babona és vakbuzgóság, valamint kereszténység közt. Csokonai a kereszténységet is, mint a többi vallást, a babona és vakbuzgóság egyik formájának tartja. Berzsenyinéél felvilágosodás sztoikus szigorúsággal és köznemesi józansággal vegyül, és az egész gondolat- és érzéscsoport fölött uralkodik a biztos tudat, hogy ő régi vallásában életre szóló otthont talált. Nem gondolja végig, hogy elmaradottság, nyomor, babona és elnyomás Magyarországon is uralkodik, hogy költőnek és gondolkodónak mélyálmú korlátoltság és vaskos, irgalmatlan rosszindulat parancsol. Csokonainál is lemondás sóhajt a ragyogó álmokra, de ez a lemondás nem bölcs nyugalom, hanem fájdalom, amelyet zokogás könnyei alig enyhítenek, és lázadás, amely a körülötte lévő világ előtt nem hódol meg. A költemény háttérben megjelenik Martinovics összeesküvésének Magyarországa, ahol szabad szó nem szólalhatott meg, és a felvilágosodás híveire legjobb esetben mellőzés és nélkülözés várt. A sorokból kihallik, hogy a diadalmas jövőről egy magányos gondolkodó beszél, akinek leghalványabb reménye sincs arra, hogy költeményei a tömegekhez eljussanak, és valószínűleg börtön lenne sorsa, ha zsandárok és bírúk elolvashatnák gondolatait. A szomorú költő elragadtatva, lázas szemmel mered álmaiba. Álmok, de igazságukról meg van győződve, és nélkülözésnek, megaláztatásnak, kivertségnek megbocsát, ha rájuk gondol.

A XIX. század elejének gondolkodója a jobbágykérdésben vall színt, vajon valóban a felvilágosodáshoz csatlakozott-e. A gazdagodó polgárság egyik legfontosabb érdeke és ezért nagyon éles követelése volt a jobbágyok felszabadítása vagy legalább sorsuk enyhítése. A gondolkodók és költők itt találtak módot arra, hogy lelki nemességükre hallgathassanak. Berzsenyi ebben a kérdésben bonyolult fejlődésen ment keresztül, melyet írásain át pontosan követhetünk. De egyetlen mozzanat mindvégig változatlan maradt: jobbágyaival mindig jól bánt, erről messze földön híres volt. 1808-ban a jobbágykérdésről részletesen kifejtette véleményét. Alkalmat erre Berzeviczy Gergelynek a kérdéstről írott tanulmányai szolgáltattak, valamint Kazinczy levele, amelyben ezekről a tanulmányokról bírálatot mondott. Ez a bírálat mérsékletével és józanságával becsületére válik. Kazinczy ugyanis fenntartás nélkül, tisztességesen elismerte, hogy a nemesek jobbágyaikkal általában rosszul bánnak, és hogy a jobbágyok többsége nyomorban sínylődik. Ő a középbirtokosok szegényebb rétegéhez tartozott és állandóan anyagi gondokkal küzdött. Szélesebb látóköre is megóvta a köznemesi tömegek korlátoltságától. Mindez megkönnyítette számára, hogy az igazsággal némileg elfogulatlanul nézzen farkasszemet. De azért fejtegetéseiből kiviláglik, hogy Berzeviczy a nemesek elevenére tapintott és felébresztette bennük a lappangó szégyent, félelmet és gyűlöletet. Berzeviczy komolyságáról és becsületességéről ugyan elismeréssel szólt, de egyben túlzással és hazafiatlansággal vádolta, és társadalombírálatát sértett hiúságra vezette vissza. A köznemesség gazdag szárnyához tartozó Berzsenyi rálicitált Kazinczyra, szidta Berzeviczyt és tagadta állításai igazságát. Fejtegetéseiből a rossz lelkiismeret lépten-nyomon kiütözik. Mindenekelőtt a jobbágynyomort tagadta felháborodottan. Ha elismerte volna, kénytelen lett volna bevallania önmagának, hogy mindezekért nemes társaival együtt ő is felelős, hogy nagy

részben kiváltságaik okozzák a tömegek nyomorát, és hogy eltörlésük vagy legalább csökkentésük ellen nyugodt lelkiismerettel nem tiltakozhatna. Saját magát védi valamilyen vád ellen, amelyet belülről hall és amely alól felmentést keres. „...Hogy lehet azt nyomorult népek mondani, amelynek egy egész fele, azaz az asszony nép, a munkát nem is ismeri, ahol a férfi is az esztendőnek felét heveréssel tölti, mégsem fogy el sem kenyere, sem bora? Hány országok vágynak, hol a nép tízannyit robotol a közikláknak és mostoha természetnek, mint a magyar az ő urának, ahol egy asszony annyit dolgozik, mint hat magyar férfiú, s mégsem ehetik a kolompérban is eleget, még sincs más ruhája, mint fapapucs és magától font, szőtt condra. Dunán innen oly nagy luxus kezdett a magyar népen uralkodni, hogy kénytelenek voltak a vármegyék a mesterembereket kemény parancsolatok alatt némely ruháknak készítésétől eltiltani és az emberekről a százforéntos bundákat, 70 s 80 foréntos cifra ködmeneket, szűröket, 30 s 40 foréntos kivarrott üngöket és gatyákat pandúrok által lehasogattatni...” Berzsenyi nagyon jól tudta, hogy a jobbágyok igen nagy többsége nem pompázhatott cifra szűrökben és parádés ködmönökben. Azzal is tisztában lehetett, hogy Kazinczy a Dunán inneni jobbágyviszonyokat legalább olyan jól ismeri, mint ő, és ezért az állítólagos parasztluxus szörnyűségei nem rettentik meg és nem háborítják fel. Tehát mindenekelőtt saját magát ámitotta. Hogy a jobbágynyomort letagadhassa, nem átalotta a legalacsonyabb rendű nemzeti hiúsághoz folyamodni. „...Én nem látom a magyart oly nyomorultnak, mint némelyek, sőt azt tapasztalom, hogy ahol a nép tiszta magyar és okos, magát legkevésbé nyomni nem engedi, az urbáriumot is alig lehet vele bétöltetni, hanem ahol tót vagy tóttal kevert, mivel felette ostoba, ott nyomatik...” Berzsenyi véleménye szerint tehát a jobbágy általában kedvező viszonyok közt él. Ha szegény, ennek rossz földje vagy butasága az oka, a buta jobbágy viszont nem magyar, hanem tót. Mindezek az önmagával szembeni hazugságok és ámitások arra valók, hogy levonhassa belőlük a következtetést: „...Culturát kellene tehát kívánni, nem új constitutiót...” Ez egyszerű szavakkal annyit jelent, hogy nem a jobbágy terheken kell könnyíteni, nem a földesúrnak járó szolgáltatásokat kell csökkenteni, hanem adjunk a jobbágyoknak szellemi táplálékot, javítsuk meg erkölcsüket és győzzük meg a luxus káros voltáról. Gondoljuk meg, hogy a jobbágykultúra emlegetése merőben rosszhiszemű, felelőtlen beszéd volt, hiszen a földesúr jobbágyiskolára filléreknél többet nem adott, a jobbágyok maguk pedig képtelenek voltak egyéb terheik mellett még iskolákat is építeni. 1809. márc. 12-én, a Kazinczy-barátság első időszakában a régi, naiv Berzsenyi búcsúzik és foglalja össze jobbágyálláspontját, az a Berzsenyi, aki eddig a jobbágykérdésről nem gondolkozott, a jobbágy sorsát, a nemeshez való viszonyát természetesnek tartotta, és akiben Kazinczy leveleinek hatására most szólalnak meg az első kétségek. 1809. novemberében már az új, gondolkodó, tépelődő Berzsenyi áll előttünk. „...Hát Berzeviczy-vel mire mehettél? Én akkor úgy szóltam Hozzád, mint borzas bajszú magyar, de azolta sokat elnyírtam bajszomból; mit gondolsz, nem kell-e egészen lenyírnom? Nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése...” Berzsenyi összes írásai közül talán egyedül ez a néhány sor az, ahol népen valóban az egész népet, tehát a nemességen kívül a jobbágyokat is érti. De ezen a magaslaton nem maradhatott meg. Amint a francia hadsereg a látóhatárról eltűnt és a nemzet pusztulásának rémképe nem szorongatta, a régi gondolatok és érzések előmerészkedtek és elkezdtek az újak ellen támadásukat. Nyelvészeti vitájában, 1811. február 15-én kelt levelében már ismét a régi, jobbágyot és idegent megvető korlátoltság harsog. A régi bajusz lenyíratlan maradt.

Kazinczy egyoldalúan a tiszántúli nyelvjárásra akarta az irodalmi nyelvet építeni. Berzsenyi, nagyon helyesen, Kazinczyt elfogultsággal vádolta. A maga igazát azonban olyan érvekkel védte, amelyek nemcsak naivak és hamisak voltak, hanem szinte szélsőségesen képviselték az átlagos köznemesi érzés- és gondolatvilágot. „...Égész

Répe és Rába mellékét, Kemenesalját és az egész Bakonykebelt oly tiszta és csinos magyar nép lakja, amelyhez hasonlíthatót hasztalan keresnénk hazánkban. Ez a nép pergőnyelvű és neveti a hanghúzókat. De vágnak némely hegyes tájakon oly éktelen szőnyűjtók, kik így beszélnek; *kévánom, kénos, kégyó, meglőttem*, azaz megleltem. És ezek nem kálvinisták, hanem többnyire pápisták. Ezekről tehát ezeket jegyzem meg; hegyek közt laknak, a pergőnyelvűeknél sokkal butábbak, sok faluiknak nevei tótosak. Asszonyaik nem kerekes kontyot, nem sárga csizmát, hanem szegletes tót fejkötőt, kapcát és papucsot viselnek. Ezek tehát valóságos tót ivadékok. És így a szóhúzás ezeknél vagy a tótságnak, vagy mély butaságnak szüleménye...” Berzsenyi a tótot a magyarral szemben alsórendűnek tekinti; a magyar jobbágy sokkal különb, mint a buta tót, aki méghozzá pápista is. Viszont a magyar úr sokkal különb a magyar jobbágnál, aki az úrral szemben éppen olyan alacsonyrendű, mint a tót jobbágy a magyarral szemben. Természetes, hogy az urak igazabb magyarsággal beszélnek, mint a jobbágyok, és vitás esetekben az urak beszédje az irányadó. „...A *kimondásban* sem láthatok elsőbbséget. A köznép mindenütt csak köznép. Ha e részben csak mestert keresnék, tehát a főrendet, a nemességet választanám, mely mindenkor megkülönböztette magát igaz és helyes kimondásával, melyet nem könyvekből tanult, hanem ivadékról ivadékra beszopott, és mely sokkal inkább dunai, mintsem tiszai...” De Berzsenyi tovább menve úrnak és parasztnak külön nyelvet tulajdonít (itt természetesen beszédmódot, kiejtést kell értenünk), a parasztnyelvben pedig visszatükröződik a parasztok alacsonyrendűsége. „...De tekintsük meg ezen kérdés minden oldalait. Osszuk a magyar nyelvet úri- és pórnyelvre, és látni fogjuk, hogy az urak mindenütt pergőnyelvűek és a parasztok minél durvábbak, annál hangnyűjtőbbak. Vizsgáljuk meg az egyes embert, és látni fogjuk, hogy minél elevebb és virgoncabb az ember, annál gyorsabb és pergőbb a nyelve...”

Vitkovics Mihályhoz episztolát írt. Ez a költemény árulja el legvilágosabban, mi az a végső határ, ameddig Berzsenyi a felvilágosodást követni tudta. Az episztola a városi és falusi élet összehasonlítása, legmélyebb tárgya azonban a jobbágykérdés. Nem állíthatjuk, hogy a keret csupán ürügy lett volna. Berzsenyit ez a probléma is sokat foglalkoztatta, mert összeolvadt élete egyik állandó gyötrelmével, azzal a meghasonlással, amely környezetétől elválasztotta, magányával, amelynek okát falusi elszigeteltségére fogta, miközben iparkodott magával elhitetni, hogy városban nem lenne egyedül. Mindjárt ki is jelenti, hogy a városi életet értékesebbnek tartja a falusinál. Buda és Pest a költő képzeletében ennek megfelelő alakot ölt, a nyomorúságos fészkek óriások mesevárosává szépül.

*Midőn Budának roppant bércfokáról
Szédülve Pestnek tornyait tekintem,
S a száz hajókat rengető Dunát,*

*A nagy Dunának tündér kertjeit
És a habokkal küzdő szép hidat
Melyen zsidongva egy világ tolong;*

A roppant bércfok és a száz hajókat rengető Duna díszlete az eszmék nagyszerű harcának, a szellem forrongó életének, amelyre Berzsenyi olyan szomjasan vágyott. Feltárulnak a városi élet munkái és szórakozásai. Uralkodó bennük, hogy egyrészt a szellemhez, másrészt a társasághoz vannak kötve. Berzsenyi nem tud betelni annak elképzelésével, hogyan tölti el majd barátaival a pesti napokat. Végre nem lesz egyedül és meghallgatják gondolatait. Beszélhetnek majd az irodalmi élet eseményeiről, átszáguldhatják a magyar- és világtörténelmet, mustrára inthetik a föld királyait s

büszke nagyjait, Kopernikusz útjain vizsgálhatják a nagy Minden titkait.

*Majd a morálnak mély törvényein
Platónkkal újabb s szebb respublikákat
Alkotva, Solont s a dicső Lyncurgust
Lehozzuk embert boldogítani.*

Ha a komoly vitákba belefáradnak, a színházban pihenhetik ki magukat. A jobbágyokra úgy terelődik gondolata, hogy szinte észre sem veszi. A városi munka és szórakozások közt az egyén érzelmei és gondolatai visszhangra találnak. A művelt egyén felolvad környezetében és összeforr munkatársaival. A falusi élet a szellem emberének erre nem ad lehetőséget.

*...óh de mint örüljek
Fákkal, ökrökkel, füvekkel sokáig?
Csupán szememnek tárgyi mindezek.
Szívemnek ember és rokon kebel kell,
Kivel vegyítse érzeményeit;
Elmémnek elme, mely megértheti,
S mellyben sugárit túkröztetheti.*

Ilyen embert falun nem talál. Ott csupán jobbágyai veszik körül, akiktől egy világ választja el.

*Van itt is ember, mondd, de milyen ember?
Ínség, gonoszság néz ki vad szeméből,
S lesújt pipádért, hogyha nem vigyázzsz.
Szemét sötétség, vállát terh sanyarja,
S utálja mindazt, aki boldogabb.
S mi szép mulatság látni izzadását?
Mi szép nekem még rajta szántanom,
S aszott kezéből lesni sültemet?*

Berzsenyi minden további nélkül bevallja magának, hogy ezek az emberek nyomorognak. Tehát nem igaz, amit a legutóbbi évekig el akart magával hitetni, hogy a jobbágyok bőségben és kényelemben élnek. Azt is kénytelen bevallani, hogy a jobbágyok ínségéért ő is felelős, és hogy az ő jólétét a jobbágy keserves és lealacsonyító munkája teremti meg. Berzsenyi társadalmi gondolkodása itt emelkedik legmagasabbra, de nagyon élesen szemünkbe ötlenek azok a korlátok is, amelyek a felvilágosodástól elválasztják és megakadályozzák, hogy támaszt és otthont találjon benne. Ő ugyanis a jobbágy szemében nemcsak ínséget vesz észre, hanem gonoszságot is; lesújtja pipájáért az idegent, ha az nem vigyáz, és irigységében gyűlöl mindenkit, aki nála boldogabb. Berzsenyi többször említi a magyar fajta szépségét, erejét és okosságát. Most a szerencsétlen, nyomorgó, irigy és gonosz emberekben ilyesmit nem tud felfedezni. Sajnálja őket, de látóhatárán kívül esik, hogy közelálló, magával és nemes társaival egyenlő értékű embereket lásson bennük. Azt hiszi, hogy a jobbágy a nemeshez képest erkölcsileg és értelmileg alacsonyrendű emberfajta. Neveltetése, gyermek- és ifjúkora, melynek élményeiben és gondolataiban az ősök hosszú sorának élményei és gondolatai együtthangzanak, olyan erővel köti, hogy nem jut eszébe kételkedni ebben. Szomorú ugyan, hogy a jobbágy éheznek, de egyúttal szükségszerű is, és ez állapot jelentősebb megváltoztatásáról, törvény által szavatolt enyhítéséről szó sem lehet. Bizonyára éppen azért tartja őket, úgy mint ősei, alacsonyrendűeknek és

gonoszoknak, hogy öntudatába feltolakvó lelkiismeret-furdalás nélkül kizsákmányolhassa őket. De volt annyira becsületes, hogy aszott kézből leesett süttet önmaga és mások előtt ne tagadjon el. Természetes, hogy a jobbágykérdés ilyen megoldása is csak az ősi Magyarországból való kiábrándulását fokozhatta, anélkül, hogy a felvilágosodáshoz fenntartás nélkül csatlakozna. Igaz, hogy így a probléma görcsökre és lelki válságokra nem kényszerítette, de nem is engedte, hogy osztályrészéül jusson az a lelki béke, amely annak a következménye, hogy az ember valamilyen belső kérdést megoldott és valamilyen lelki harcot becsületesen végigharcolt.

Berzsenyi 1809-ben úgy érezte, hogy csak a felvilágosodás, a polgári életforma mentheti meg az országot, amely ennek befogadására már előkészületeket is tett. De ez az érzés nyugtalanságok és ellentmondások közt vert tanyát benne. A nemesi Magyarországból kiábrándult anélkül, hogy el tudta volna tépni a kapcsokat, amelyek hozzákötötték, hogy el tudta volna némítani a fájdalmat, hogy el kell ítélnie és meg kell vetnie azt, ami, akár akarta, akár nem, hazája és otthona volt. A felvilágosodás szükséges rossz és menekülés volt, amely mellett Berzsenyi mindvégig a régi nemes maradt. Néhány év múlva bebizonyosodott, hogy erre a szükséges rosszra és menekülésre nem kell ráfanyalodnia. A nemesi Magyarország erősebbnek bizonyult, mint ahogyan azt Berzsenyi az első rémület pillanatában gondolta. A győri csata nem rendítette meg a nemesség politikai hatalmát, mint ahogyan a márciusi pátens nem gyöngítette meg döntő módon anyagi erejét. Berzsenyi 1812. április 2-án már így írhatott Kazinczynak: „...Ma rakódtam új szobáimba, lettem nyoszolyámat azon szegletben, melyben én haldoklani fogok, elgyújtottam kandallómat, melynél életemnek örömeit, bolondságait gyakran vissza fogom kérődzni, s vénségemet melengetni. Barátom, ez a nap nékem ünnep, örülök, mint az én gyermekeim, kik most a kandallót körülfogták és tapsolnak. Örülj velünk Te is. Házam szép, felemelt helyen vagyon, és ablakom alatt hatvan holdakból álló kertem nyúlik el, melynek végében a sásas folyó és emellett százötven holdas szántóföldem. Még ezen kívül is van itt egy igen szép házhelyem, mely 86 holdakat tesz, és egy kis nyíres vagyon benne; erre Fercsi fiamnak építék lakóhelyet, a többinek már vagyon Hetyén és Semjénben, s mindegyik becsületesen élhet, ha esze lesz, én pedig énekelhetek...” Régi és új világ, feudalizmus és felvilágosodás harca annál fájóbban gyötörte, mennél világosabb lett, hogy a nemesi világ a válságot szerencsésen átvészelte. A felvilágosodás teljes győzelmet belsejében nem aratott, de aláásta abba a nemesi világba vetett hitét, amelyhez elválaszthatatlanul hozzátartozott.

Amint az új gondolatok kibontakoztak benne, a világnézet, amellyel származásánál, neveltetésénél, osztályhelyzeténél fogva összeforrt, védtelennek bizonyult. 1809 előtt a nemesi világ gyöngesége határozatlan és általános érzés volt, amelyet tiszta fogalmakká átváltoztatni nem tudott és nem akart. Most öntudata lépésről lépésre, a részleteket megvilágítva, elbújást és szemhunyaszt lehetetlenné téve kényszerítette arra, hogy meglássa ennek a világnak kicsiségét és elmaradottságát. Így az új gondolatok minden fénysugara egyúttal kiábrándulás, fájdalom és seb volt; érintésükre összeomlottak a régi nemesi világnak és vele együtt legkedvesebb álmainak, egyéni mitológiájának ragyogó képei és alakjai. Mindenekelőtt a főnemesekből ábrándult ki, és ezzel együtt megrendült az emberi nagyságba vetett hite. A valóság lépten-nyomon arra kényszerítette, hogy naiv hódolata miatt szégyenkezzék. Mennél fontosabbnak élte át a magyar nyelv fejlesztését és a magyar kultúra felvirágoztatását, annál fájdalmasabban kellett tudomásul vennie, hogy a főnemesek legnagyobb része a magyar nyelvvel és kultúrával mit sem törődik, pénzét idegen országokban költi el, vagy itthon haszontalanságokra pazarolja. „Keszthely nagyjának”, gróf Festetich Györgynek, 1816.

november 15-én kénytelen a következőket írni: „...Rumi megajándékoza engem a Georgikonnak legújabb nyomtatványival. Elhúltem-elhaltam, látván, hogy azok mind németek!” Berzsenyi nem tudja megállni, hogy ne magyarázza meg a grófnak, mit jelent a nyelv. „A nemzetiség minden, s nincs e nélkül semmi boldogság. Minek töltjük csüreinket, ha azokat oltalmazni nem tudjuk, nem tudjuk pedig, ha nemzetiségünket elvesztjük...” Pedig Festetich valóban a legkülönbekhez tartozott.

Kazinczy hatása döntő módon hozzájárult ahhoz, hogy kiábrándulásával védtelenül álljon szemben. Lelke legmélye, amit megváltoztatni nem állt hatalmában, nem engedelmeskedett öntudatának. A főnemeseket sohasem tudta közönséges halandóknak tekinteni, de megfigyelhetjük, hogyan bomlasztották Kazinczy tiszteletlen megjegyzései és még inkább fölényes és biztos hangja, szabadabb, elfogulatlanabb gondolkodásmódja Berzsenyi naiv rajongását. Amikor Kazinczyval és ennek városi szellemű tanítványaival érintkezett, úgy érezte, hogy nem védheti meg véleményét, hitét, rajongásait. Ha az éles, világos és csiszolt agyú emberek előtt elárulná őket, elvesztenék igazi értelmüket és nevetségesen hangzanának. Így lelke legtitkosabb rejtekébe menekültek a gúnyos tekintetek és a saját maga piruló szégyenkezése elől. A somogyi gazdának kegyetlenül fájt, amikor nemesi világát csendes, lenéző és lekicsinylő gúnyal illették, ő pedig kénytelen volt bátortalanul és félénken bólogatni. 1812-ben, gróf Teleki László adminisztrátori beiktató ünnepélyén a jelenlévő főurak a tisztelet jeleivel halmozták el a költőt. Erről apjának 1812. március 20-án lelkendező boldogsággal ír: „...Martius 18-án installáltatott Kaposvárott gr. Teleky László adminisztrátori hivatalában fényes solemnitással. Abéiktató kir. commissarius, báró Prónay, aki az én írásaimat a pesti Censurában látta, vacsora felett engem a nagy palotába hívatott és ott, sok mágnásoknak és főembereknek jelenlétében, mint legelső magyar poétát megköszöntött és complimentekkel elborított. Ily tiszteletet, nem tudom, ki kapott, minekelőtte munkája közre kelt volna.” Ugyanezt Kazinczynak keltezés nélküli levelében következőképpen mondja el: „...Mártius 18-án ült be főispányi székünkbe gr. Teleky, mint administrator. Báró Prónay volt a beiktató. Ezen solemnitással az a becsület ért engem kicsinyben, ami téged a Diaetán nagyban. Ebéd felett Sárközy István úr hozzám jött és megcsókolt, estve pedig B. Prónay a nagy palotába hívatott és mint poétát az egész közönség jelenlétében megköszöntött. De minthogy ezen jó úrtól a szólás ajándéka csaknem egészen meg vagyon tagadva, úgy hogy fele szavát sem érthettem és semmi helyes beszédbe vele nem eredhettem, igen hiányos lett örömöm...” Látnivaló, hogyan utánozza Berzsenyi a könnyed és fölényes hangot, ahogyan Kazinczy a neki nem tetsző mágnásokról szokott írni. Amikor ilyen főnemesekről leveleznek, Kazinczy tiszteletlen megjegyzéseire Berzsenyi emelt hangon kezd válaszolni, de néhány sorral később mentegetődzve s zavartan igazat ad Kazinczynak, legtöbbször elárulva fájdmát, hogy milyen kicsinyek azok az emberek, akiket szeretett volna nagynak látni. Erezzük, hogy Kazinczy akaratlanul sebet ütött benne, olyasvalamit sértve meg, ami drága volt neki. Festetics Lászlóhoz írt ódáját következőképpen védelmezi: „...A Festetics Lászlóhoz írott óda – azon kis komplimenten kívül, mely nélkül nagyokhoz menni nem szabad – nem egyéb, mint titkos intés és buzdítás, vagy legalább más nem akart lenni. Én hernyókról, gimpükről, pipiskékről, mint Nagy Ferenc, odázni nem tudok, sem arkangyalokról és belzebúbokról epopeázni, mint Milton...” De szavait így végzi: „...emberekhez szeretnék szólni, mint Horác; ezeket pedig vagy újjá kell teremtenünk, vagy meg kell elégednünk a középszerűséggel...” Eszterházyhoz írt ódáját alapos érvekkel védi Kazinczy ellenében, aki a főúrról lesújtó véleményt mondott. Az önérzetes szavakat itt is bátortalanok hazudtolják meg, és Berzsenyi itt is szinte megalázkodva ismeri el Kazinczy igazát: „...Te Nagy Pált szereted. Igaz-e, hogy a kálvinisták bolondja volt?

Most úgy hallom, hogy szörnyen káromkodik, hogy ő szurkot kapott, Lónyai pedig keresztet! Barátom, nyugodjunk meg a külszínnel, mert ha bellebb okoskodunk, siralomnál vagy nevetségénél egyebet nem találunk. – Hogy én olyanoknak is írtam ódákat, melyeket nem ismérek, azt Horatiusnak és az én ifjúságomnak tulajdonítsd. Mostani eszemmel azt nem cselekedném. De mármost azokat elvetni sajnálom, s másokat csinálni helyettek rest vagyok...” Tehát ódáját megvédte, de ugyanakkor fájdalommal elismerte, hogy a főnemesek általában nem érdemelnek ódát. Teleki Lászlóról lelkendező tisztelettel ír. „Gróf Teleki László engem a legszívesb nyájassággal fogadott, s maga mellé ültetett. Csudálkozva hallám tőle, hogy ő is poéta, s mi több, némely verseit el is mondá előttem, melyek első hallásra igen szépen zengtek. A többek közt azt is mondá, hogy ő most Bocskairól egy epepeját készít. Nagy gondolat, mondám, s méltó, hogy nagyok izzadjanak rajta! Gróf Teleki mint ember és hazafi, az én egész szeretetemet és tiszteletemet megnyerte! S valóban mentes ő minden úri bolondságoktól, s teljes a legelemibb szelídséggel s nyájassággal...” Kazinczy világos és józan szavai úgy hatnak rá, mint a hideg zuhany és válaszában zavartan magyarázkodik. „...T-ről jól ítélsz. De én sem mondám őtet nagynak, hanem csak jónak s így is csak a legközönségesebb értelemben. Ezt megérdemli, ha őtet nem Cátóhoz, nem Aristoteleshez, hanem csak azon törpe sarmatákhoz hasonlítod, kikhez való...”

Ilyen módon Kazinczytól szükségképpen eltávolodott, mert az tönkretette a nemesi világba vetett hitét anélkül, hogy a régiek helyett új meggyőződéseket, célokat és álmokat tudott volna adni. Kazinczynak társadalmi kérdésekben szinte sohasem mondott ellen, de fölényes vagy gúnyos megjegyzéseire kezét szívére kellett szorítania, hogy a beléje nyilalló fájdalomtól ne torzuljon el arca. Ezekért a szakadatlan megbántásokért, fájdalmakért és megalázásokért lassanként meg kellett haragudnia.

Említettem, hogy Kazinczy talán sehol sem mutatta meg annyira finom ízlését, a mély költészet iránt való fogékonyságát és emberi nagyságát, mint Berzsenyivel szemben. De Berzsenyi Kazinczytól olyasmit várt és követelt, amire halandó ember aligha lett volna képes. O iparkodott magát Kazinczy előtt kitárni. Megmutatta neki nem csak költeményeit, alapvető gondolatait, hanem különbségeit, legbelsejével összeforrt apró hibáit, hogy Kazinczy az előbbieket előtt csodálattal hajoljon meg, az utóbbiakat pedig mosolyogva megbocsássa, mint amelyek csak a felületesség és konvenció előtt számítanak fogyatkozásoknak, valójában azonban értékek jelei, kicsinységükben is egészen egyéni, senki másnál meg nem található jellemvonások. Útmutatásukra Kazinczy élje át, hogy mindaz, ami költészetében él és munkál, valami rendkívüli és csodálatos, hogy mindezért őt csak szeretni lehet és leborulni előtte. Kazinczy nagy tisztelettel és igazi hozzáértéssel szólt Berzsenyi költeményeiről. De Berzsenyi azt várta tőle, hogy önzetlen barát, hódoló közönség, mindent megértő kritikus és bölcs gyóntatópap legyen egy személyben.

Ilyen követelményeknek Kazinczy nem felelhetett meg. Az ideálban fogyatkozások és foltok tűntek fel, amelyeket a kiábrándult és régi világából kiűzött Berzsenyi nem tudott megbocsátani. Úgy látta, hogy Kazinczy sem értette meg teljes mértékben költeményeit. Berzsenyi több ízben kérte, hogy költeményeit szépítgetés nélkül bírálja meg és javításait közölje vele, de csak önmagát ámitotta, amikor Kazinczytól őszinte véleményt kért, vagy amikor azt hitte, hogy a hibát találó kritikát fájdalom nélkül tudja majd elviselni. Elismerte ugyan Kazinczy bírálatának komolyságát, sok kérdésben el is fogadta véleményét, a Kazinczy által kihagyandónak vélt költemények és versrészletek többségét valóban kihagyta, mégsem győzhette le csalódását, és kicsit úgy érezte, hogy Kazinczy szentségtörést követett el. Rosszul esett neki, hogy Kazinczy az ő kedves dunántúli szavait nem találta méltónak arra, hogy az irodalmi nyelvben helyet kapjanak. A tanítványi alázatosság lassanként lehullott róla, és egyre merészebben

fejezte ki véleményét irodalmi nyelvről és helyesírásról. A kibontakozó lázadás abban a kérdésben nyert megtestesülést, hogy vajon a tiszai nyelvjárás kizárólagosan uralkodjék-e az irodalmi nyelvben, vagy szerephez jussanak-e a dunántúli nyelvjárások is. Kazinczy nem állhatta meg, hogy a falusi autodidaktával szemben ne éreztesse fölényét: „...Melly baj Somogyi somfurkóval Római Sambucát vívni. Te igen kémélve, igen indirecte vágsz. Engem ezzel igen megsértesz. Én nem a ti érdemeitekről szóltam, hanem azon hibákról, mellybe Titeket számtalan érdemeiteknek igen eleven érzése ejtett...” (1811. jún. 5.)

Kazinczy nem tudta értetlen, vigasztalan környezetéből kiemelni. Igaz, hogy Berzsenyi nagyon jellegzetes dunántúli nemes volt, és aligha tudott e körön kívül, bizalmasan, elengedve magát, önfegyelem állandó korlátozása és résen állása nélkül bárkivel is elbeszélgetni. Az is igaz, hogy jellegzetes gazda volt, aki földje, gazdasága, kertje és szőleje nélkül alig tudott élni. De másrészt sóvárogva vágyódott el a nemesi élet falujából tágabb és szabadabb életbe, nagyobb feladatok légkörébe, túljutni család és kenyér apró gondjain és törpe nyomorúságain. Kazinczy nem tudott számára új környezetet teremteni, még abban a szerény mértékben sem, hogy Berzsenyinek legalább meglegyen a tudata, hogy él messze tőle néhány komoly és értékes ember, akikkel hátsógondolat, gyanú és sértődés félelme nélkül, ha csak levélben is, érintkezhetik. Kazinczy mindent elkövetett, hogy Berzsenyi és az ő pesti barátai – az ún. triász, vagyis Horváth István, Szemere Pál és Vitkovics Mihály, továbbá Kölcsey Ferenc – közt barátságot kovácsoljon. Amikor Berzsenyi 1810 áprilisában Pestre utazik, Kazinczy értesíti barátait. Jellemző a levél hangja; úgy vezeti be a jövevényt, mint kiváló embert. 1810 márciusában ezt írja Kölcseynek: „...Nemsokára Berzsenyit is fogjátok látni, kedves barátim, s olvassátok verseit, s lángra gyulladtok utána. Mit tartok öfelőle, tudják Pesti régibb barátaim...” Csak kiváló emberről kívánhatnak olyan aprólékos beszámolót, mint amilyent Kazinczy Berzsenyi pesti látogatásáról kívánt. Kazinczy kérését Szemere Pál teljesítette. 1810. április 27-én írt hosszú levele az ifjú entellektüel tiszta rajongásának és diákos naivitásának gyönyörű kifejezése. Leírja, hogyan veszik körül az izgatott, lelkendező, sürgő-forgó fiatalemberek a nehézkes, szűkszavú földesurat, hogyan mennek színházba, hogyan hallgatják Biharit, hogyan énekelnek, hogyan vendégeli őket Berzsenyi, hogyan rendel nekik bort (ő nem iszik), hogyan olvasnak verseket, hogyan szavalnak és vitatkoznak hajnalig. A négy fiatalember közül, úgy látszik, Szemere értette meg legjobban Berzsenyit. „...Híjában kínálgata bennünket Somogyi pereccel és Salámival. Kinek jutna eszébe az ozsonna akkor, midőn egy Búcsút a Kemenes Aljától olvashat st.-i? – Mindaz által sok unszolásai után szót fogadtunk. Ozsonnáltunk és olvasgattuk munkájit ozsonnázás közben is...” Egy másik helyen: „...Kölcseynek még több változtatásokat mutata Berzsenyi, s én, míg ők tanakodtak azokon, egynéhány darabokat olvasgaték magamban, s csudálkoztam Berzsenyin és Versein. Melly érzés, melly nyelv, melly ízzel választott tárgyak! Az Egész, melly *culturát* lehellő műv az! Melly pálya az, mellyet Berzsenyi fűt! Utána! Utána! Haliám a Szép Geniusának szavát, s a vetélkedés lángja megcsapott. Híjában, sohasem fogom én őt követhetni. Belső manierje melly különbféle, s melly szerencsével dolgozva mindenik. Sentimentalismusa nincsen talán olly forró, mint a Daykéé, legalább a Titkos Bú-nak párját Berzsenyiben nem találtam; de nem is olly *homályos*, mint Kölcseyneké. Odáji pedig! bizony Virág első Lyricusunk, de ha bír-e azzal a nyelvvel, a mellyel Berzsenyi?...” A búcsúzásban ugyanaz a diákos báj és naivitás igaz, megható érzéssel párosul; a szavakból kitűnik, hogy a rajongó ifjú entellektüel megszerette a komoly földesurat. „...Három óra felé válánk el. Csak egy szorítás vala, mit Berzsenyi szobájában való elválásunkkor nyerhettünk. Nem! Csókot kell tőle kapnom, török-szakad! S midőn társaim, Vitkovics és Horváth már az utszán voltak, megöleltem Berzsenyit, s ajkaink öszve forrottak. Csókkal ereszté el *az utánam*

jött Kölcseyt is...” Az utolsó szavakat Szemere aláhúzta. Valószínűleg különösnek találta, hogy a két ember valahogyan összeemelegedett. Úgy látszik, Kölcsey nem titkolta ellenszenvét, melyet az első találkozás ébresztett benne, és Vitkovicsot, akit Berzsenyi ügyetlen és zavart viselkedésével akaratlanul megsértett, megnyerte a maga felfogásának. Legalábbis április 6-án ezeket írja Kazinczynak: „...Olly nagy ellenzetet, mint a miilyen vagy az ő külső viselete, tartása, bánásmódgya és poesisa közt, lehetetlen csak képzelni is...” Kölcsey kereken megírja Kazinczynak, hogy ő a somogyi vendégben csalódott és semmi rendkívülit nem bírt benne felfedezni. „...*Berzsenyiről mi légyen Édes Uram Bátyámnak ítélete Szemerének hű leírása után, ki inst áljuk, mert az a Nagy ember nekünk fejünkbe nem fér...*” Vitkovics csak azon csodálkozott, hogyan írhatta a szép verseket (szépségüket, úgy látszik, elismerte) a faragatlan, gyámoltalan vidéki földesúr. De Kölcsey szavaiból és abból, hogy a kérdést aláhúzta, az derül ki, hogy neki a versek sem tetszettek, és hogy képtelen volt megérteni, hogyan találhatta nagynak Kazinczy a jelentéktelen, közönséges embert. Kazinczy iparkodott a triászt és Kölcseyt meggyőzni, hogy tévedtek. „...Azt tudakozza Uram Öcsém, hogy mi az ítéletem Berzsenyi felől. – Én ötöt csak verseiből, leveleiből s a mi Szemerénk tudósításából ismerem. Versei igen igen szerencsés poétát, levelei igen igen nemes lelkű, nagy talentomú s tüzü embert, hazafit s barátot mutatnak. Mit kell ítélnem a Szemere leveléből, azt ti nálam nélkül is tudjátok, kedves barátim. Régen gyanítottam s most látom mind a Szemere leveléből, mind a hozzám írt tulajdon leveléből, hogy ő egy kis Sonderling, egy kis Rousseau, s az a Génitől nekem nem váratlan dolog. Nem kedves érzést tett benne, hogy némelly darabját *kirekeszteni valónak* mondtam s némelly sorait, szavait gáncsoltam. Az sem vala váratlan. Én sem nézem mindig felhevülés nélkül, ha gáncs száll holmi munkámra...” Kazinczy minden fáradozása hiábavalónak bizonyult. Úgy látszik, ebben Berzsenyi volt a hibás. Igaz, Kölcseynek ellenszenves volt első pillanattól fogva. Azt hiszem, lehetetlen nem észrevenni, hogy Kölcsey féltékeny volt Berzsenyre Kazinczyval kapcsolatban. Bosszantotta, hogy Kazinczy annyira dicsérte Berzsenyit és, ha nem is vallotta be magának, Berzsenyi költői tehetségére is féltékeny volt. Ő akart Kazinczy kedvence lenni, és ő készült arra, hogy nagy költő lesz. De Szemerével összebarátkozhatott volna és eredetileg ez is lehetett szándéka. 1811 januárjában ezt írta neki: „...Valóban, Kazinczy panasza helyes: tőled úgy kell kicsikarni a levelet! Én ezután azzal fogom megbosszulni hidegségedet, hogy minduntalan írok...” De ezt nem tette meg. Rosszulesett neki, hogy Szemere is, mint Kazinczy, „a tiszai nyelvet kirekesztőleg emelte” és csatlakozott Kazinczy „részhajlásához” és „despotizmusához”; fanyarul írta neki: „...A te gáncsodból csak azt látom, hogy a mi grammaticánk még igen tökéletlen. Az én nyelvem szerént a leomlom, lerogyom, bukom, esem, fekszem és könnyeket áldozok, könnyeimet áldozom, igen jól van mondva, a Te szólásod ellenben nekem szörnyű totósnak tetszik!...” Horváth István gondolkodását, erős magyar érzését rokonnak érezte és tudománytalan, délibábos nyelvészkedése annyira tetszett neki, hogy mintájára ő is nagy terjedelemben bizonyítgatta, hogy a többi nyelv a magyarból származik, s ami a hasonlítások és származtatások nyakakitekertségét és fantasztikus voltát illeti, mestere mögött nem maradt el. De bizalmasabb viszonyba, benső barátságba övele sem került. Helmezy rendezte sajtó alá verseit és a kiadás ügyében elég sűrűn levelezett vele. Ámbár Helmezy önkényes változtatásai bosszantották, de azért hálás volt neki és szolgálatait nagyra becsülte. A második kiadás után azonban nem érintkezett vele. Jól tudta, hogy Kazinczy pesti barátai a kiadás ügyében sokat és teljesen önzetlenül fáradoztak, de nem volt képes közeledni hozzájuk. A könyvek közt élő, felvágott nyelvű, városi és polgári szellemű entellektüelekkel nem tudott összeemelegedni. Érezte, hogy ezek a falusi földbirtokost lelkük mélyén lenézik, és hogy Kazinczy ezekkel jobban megérti magát, mint övele. Ezek a fiatal emberek

még hozzá fájdalmasabb öntudatra ébresztették benne azt a régi sebet, hogy neki nincs csiszolt és szabályos műveltsége, és hogy ennek megszerzését végleg elmulasztotta.

Hogy Kazinczytól eltávolodjék, arra bőségesen szolgáltatott ürügyet és alkalmat olyan véletlenek, amelyeknek a két költő egyéniségéhez nem volt közük. Említettem, hogy a zsákutcába jutott Berzsenyi a közönségtől várt segítséget. Kívülről akarta hallani, hogy költeményei szépek és hogy tépelődései, bánatai, lelkesedései nem voltak hiábavalóak. Most minden idegszálával áhította, hogy költeményei könyv alakban megjelenjenek. Könyvétől nemcsak dicséretet, hanem nyugalma visszatértét és boldogtalansága enyhülését várta. Természetesen dicsőségre is szomjazott, hiúsága megható módon jutott kifejezésre. „Gyűjteménykéjét” a legszebb köntösben akarta megjelentetni úgy, hogy a könyv elején arcképe álljon. Először Pesten rajzoltatta le magát, de a képpel nem volt megelégedve. „Portrait-m nagyon hibás, ha engem igen kövérnek mutat. Vállam és mellem ugyan plátói, de kövér éppen nem vagyok. Mind Szemerét, mind a képíró az én bélelt téli mentém csalta meg. Add, kérlek, ezen copiámat Kisasszonykádnak játszani. Küldök néked másikat, mely meg fogja mutatni, hogy a Te barátod egy egész arasszal vastagabb mellben, mint hasban. Azt pedig, hogy én az első döfés dicsőségét másnak nem engedném, az én ódáimból láthatod...” (1810. november 23.) Pesten nem talált olyan művészt, aki követelményeinek megfelelt volna. Birtokáról általában nagyon nehezen mozdult ki. Pesti útját szakadatlanul halogatta. Kazinczyhoz és Wesselényihez sohasem jutott el. De arra nem sajnált fáradságot és pénzt, hogy Bécsbe utazzék, ottani művésszel rajzoltassa meg arcképét. A nehéz, komor, tépelődő ember a tükörben nézegeti magát, és töri a fejét, hogy milyen ruhában üljön modellt. Két művésszel is lefestette magát, „hogy a kettő közül a jobbat választhassam”, és Kazinczy előtt naiv komolysággal mérlegeli a két művész értékét. A végleges miniatűr eleinte nagyon tetszett neki. „...A kép miniatűr, s úgy vélem, jobb, mint a pesti, én legalább szeretem, csak azért is, minthogy egy martialis óda néz ki belőle, s kérlek, Te se ijedj meg a borzas bajszú magyartól, se a cifra dolmánt és philosophusi köpönyeget igen sokáig ne kacagd, mert tudod, hogy én magyar vagyok egész a gyöngeségig, s tudod, hogy az ily contrastoktól mely nehéz szabadulni...” (1812. aug. 15.) Később, némileg kiábrándulva: „...A dolmán egészen el van rontva, melynek fekete krepinzsinórt és filigram gombokat kellene mutatni, a láncon pedig csak három oroszlánfejnek kellene lenni, úgymint a két végén és közepén, és a sújtászat is egészen negligálva van...” (1812. dec. 20.)

Nos, ennek az oly türelmetlenül várt könyvnek a megjelenése egyre késett. A kiadás útja 1808-tól kezdve szakadatlan viszontagságokon át húzódott. Kazinczy és pesti barátai nem engedték, hogy Berzsenyi saját költségén nyomassa ki verseit. Bármilyen finom és szép is volt ez a viselkedés, Berzsenyi a folytonos várakozásba belefásult. Hónapról hónapra, postáról postára leste a híradást, hogy a könyv megjelenése elől eltűntek az akadályok és hogy könyvét már nyomják, és amint az örömhír mindegyre elmaradt, a vágy hosszú évek várakozásai, keserőségei és csalódásai közben kiábrándultságba és közönybe fulladt, és a költő felkészült arra, hogy reményeire nevetséges kudarc lesz a válasz. Miután Berzsenyi százszor elképzelte könyve megjelenését és a meglepetés, bámulat és elragadtatás kórusát könyve megjelenése nyomán, már nem tudott tiszta szívből örülni. Kazinczynak 1813. december 25-én a következőket írja: „...Verseim mindenütt kedvességet találtak, de félek, hogy igen közönségesek, minthogy igen közönségesen tetszenek...” Az is bosszantotta, hogy Helmezy több helyütt tudta nélkül megváltoztatta versei szövegét. „...Helmezy, valamint költeménykéim kiadásában igen szép tüzet mutatott s szép dolgot cselekedett, szintoly igen nagyot botlott, hogy verseimbe hírem nélkül

változtatásokat tett...” Legfőképpen pedig nem történt csoda. Megnyugvás, pihenés, derű nem köszöntött be hozzá, és a könyvvel alapjában véve semmi sem oldódott meg. Berzsenyi tapasztalhatta, hogy ami belülről hiányzik, azt semmiféle külső diadal nem pótolhatja. Ambár Kazinczy és társai jóindulatáról meg volt győződve, és belátta, hogy hálával tartozik nekik, keserűségét mégsem némíthatta el, és az elkésett kiadás fullánkot hagyott lelkében.

Azt remélte, hogy élete barátságuk nyomán tágabb és gazdagabb lesz, értelmet és célt kap. Ehelyett egyre sötétebb bánatok, egyre szomorúbb tépelődések borították el, és boldogtalanabbnak, nyomorultabbnak érezte magát, mint valaha. Később már nem látta értelmét, hogy barátjának elárulja legrejtettebb titkait. Hiába erőlködött Kazinczy, hogy régi barátságukat megőrizze, hiába írt gyakrabban, hiába tett szemrehányásokat. Berzsenyi nem volt képes többé feloldódni, és élményeik, gondolataik kicserélésében nem talált többé gyönyörűséget. Levelei egyre szűkszavúbbak lettek, és ha a gyérülő sorokból előtűnik néha a szomorú és törött ember, a megrendítő hangok szinte akarata ellenére szakadtak ki belőle. 1815. december 3-án ezeket írja a sürgető és neheztelő Kazinczynak: „...Mi nem haltunk meg egymásnak, s meg sem is halhatunk. Hűltünk, de meg nem hülhettünk. Hűltünk, mert a természetnek örök rendje alul mi sem vagyunk kivéve. Ereztük az öszvetalálkozás első örömeit, éreztük s érezni fogjuk azoknak enyészését is, de elenyészését sohasem, vagy csak akkor, midőn érezni megszűnünk. Levelezésünk félben szakadt. Kétség kívül ezután is félben fog az szakadni, mert ha együtt volnánk is, kifogynánk néha a beszédből. Kivált én – ki mind a beszédben, mind az írásban igen hamar kimerítem magamat, s egyéberánt is az én csekély literatori oeconomiámat csak télen űzhetem –, mit tudnék Néked sokat írni? Azért, hogy nem írtál, elég mentség nekem, ha azt mondod, hogy nem volt kedved hozzá, mert ezen mentséggel az én barátaimnak gyakran meg kell elégedni. Ezt a szabadságot megkívánom magamnak, s megadom én is barátaimnak...”

Az ifjú Berzsenyi túl mélyen hajolt meg Kazinczy előtt. Az önmaga nagyságának tudatára ébredt költő tapasztalta, hogy Kazinczy nem természetfölötti lény és távoli csillag, hanem csak olyan ember, mint ő vagy nála is gyöngébb. Egyre inkább úgy tekintette Kazinczyt, mint aki a komoly és nehéz élet fölött lebeg, gondtalanul és derűsen szökdel Bruce paripáján, nagy gyerek, szép, de haszontalan virág, aki dísznek és ékességnek született, és nem arra hivatott, hogy beleavatkozzék a valóság kegyetlen harcaiba. Alig tudta megérteni, hogyan gondolhatta egykor, hogy Kazinczy segíthet szomorúságán és sivár életén. O ennek az embernek szolgáltatta ki magát kisebb-nagyobb gyöngéivel, faragatlanságaival, naiv véleményeivel, műveletlenségével. Kazinczytól elszakadt, mielőtt kimondta volna, hogy már nem barátok.

Az új világba nem jutott el, régi világában pedig már nem találta helyét. Hazáját és nemzetét képtelen volt ifjúkora boldog áhítatával és naiv elragadtatásával szemlélni. Természetesen most is rajongásig szerette hazáját és nemzetét – amelyhez azonban sohasem számította hozzá a népet –, és bármely pillanatban gondolkodás nélkül meghalt volna értük. De ebből a nemesi nemzetből gyökeresen kiábrándult, fogyatkozásait, hanyatló voltát megismerte, fejlődésében, jövődjő nagyságában nem hitt, és nem tudta elképzelni, hogy ez a nemesi nemzet még valaha a cselekvés lázában nagy célok felé törjön. A nemesi kiváltságokhoz mindvégig, a felvilágosodás eszméinek legnagyobb mámorában is ragaszkodott, és a nemesi adózás nem fért látóhatárába. De kénytelen volt elismerni, hogy a nemesi kiváltságok semmi magasabb eszmére nem hivatkozhatnak. Nem tagadhatta el maga előtt, hogy a nemesi nemzet jóléte a jobbagység nyomorától elválaszthatatlan, és hogy ő maga is a jobbagy aszott kezéből lesi sültjét. Bár nagy buzgalommal erősítgette mindhalálíg a jobbagyok elmaradott-

ságát, alacsonyrendűségét és gonoszságát, amivel valamennyire meg is nyugtatta háborgó lelkiismeretét, de a jólét, a nemességnek ez az egyetlen célja és létének ez az alapvető tartalma nem elégíthette ki.

Így nemestársaival nem dolgozhatott együtt, nem találhatta meg köztük helyét. Ugyanekkor ezt a kicsiny és önző nemesi társadalmat kénytelen volt szeretni; ösztön, vér és hagyomány elszakíthatatlan kötelékei által forrt vele össze. Most már nem hívhatta segítségül hazaszeretetését sem, hogy túlemelkedjék rajta. Nem mondhatta magának, hogy nemzetét talán megmentik a felvilágosodás eszméi. Napóleon hanyatlásával a pusztulás veszélye elhárult nemzetéről, és a felvilágosodás eszméi ezáltal elvesztették igazi létjogosultságukat. Így képtelen volt arra, hogy anyagi érdekeiről megfeledkezve kibontakozzék osztálykorlátaiból és nagyobb közösségi célok szolgálatában maga mögött hagyja sivár egyéni életét. A közösségből visszakergetve, társadalmi osztályából kiábrándulva ez a megoldatlan egyéni élet kétszeres súllyal nehezedett rá. Gyermekai szépen fejlődtek, néhány megindító mondatban, a bizalmas és közeli tények igazságában jelennek meg előttünk, amint apjuktól írni és olvasni tanulnak, amint himlőben hullanak el pajtásaik, és ők apjuktól kérdezik, mi lesz velük a temetés után. Úgy látszik, gyerekeivel elég sokat foglalkozott és egészséges testükben, nyiladozó értelmükben elgyönyörködött. De felesége idegen maradt számára. Magasabb rendű igazi élete változatlanul el volt zárva közönséges életétől, amelyet nehéz és alacsonyrendű kötelességek sorozatának tekintett. Ugyanaz a mozdíthatatlan szomorúság zárta börtönébe, a tehetetlenségnek, hiábavalóságnak, otthontalanságnak ugyanaz az érzése fojtogatta, mint azelőtt. Aggódva és rossz lelkiismerettel érintkezett Dukai Takács Judittal, találkozásuktól ünnepet és csodát várva, boldogságtól és félelemtől reszketve, annyira, hogy egy alkalommal nem mert bekopogtatni hozzá, amikor falujában ügyes-bajos dolga akadt, és amikor szembekerült vele, visszafojtott lélegzettel, boldog fájdalommal, vérző meghatottsággal gyönyörködött kedves, szép arcában, okos és naiv csevegésében, amely mit sem sejtve csicssergett és dalolt a költőóriás szomorúsága és vigasztalan tépelődései fölött.

Életfelfogása Kazinczyból való kiábrándulása által egy fokkal sötétebb lett. Most már a magánytól megváltó barátság többé nem színezte boldogságról szőtt álmait. Osztályrészül jutott annak a férfiúnak barátsága, akit legjobban tisztelt. Ez a férfi szeretetére minden tekintetben méltónak is bizonyult. De hiába vallotta be neki legrejtettebb gondolatait, más előtt elárulni sem mert véleményeit és különbségeit, lelke éppen olyan sivár és fájoan üres maradt, mint azelőtt. Ebből az következett, hogy az élet megoldatlan problémáival szemben nemcsak a barátok, hanem általában a barátság is tehetetlen. A csalódás visszakergette önmagába; többé nem próbálkozott azzal, hogy valakinek személyes énjét maradéktalanul feltárja. Ha ezután elárult magából valamit, ez anélkül történt, hogy észrevette volna; néha gyámoltalanságában cselekedte, gondolatait magától értetődőnek tartva és nem gyanítva a csodálkozást, esetleg mosolygást, amellyel fogadták őket.

Berzsenyi nehéz és görcsös tépelődését, látóhatára elsötétülését ódáiban és episztoláiban nyomon követhetjük. Az újabb költemények formai egyensúlya lassanként megbomlik, amint a felvilágosodással egyre nehezebb és reménytelenebb harcát vívja. A műfajok közül az ódák megritkulnak, és formájuk megváltozik. A mostani ódák közül még azok állnak a régi formához legközelebb, amelyek a költészet hatalmát és a diadalmas hőst dicsőítik, de általában sokkal kevésbé szólnak a képzelethez, mint a korábbiak. Bennük a gondolat játssza a főszerepet. A gondolat most nem a valóság valamilyen húsból és vérből való mozzanatával vagy érzéki képpel összeforrva ölt testet; a hullámzó és tarka valóságtól sokkal élesebben elválk, sokkal

öntudatosabban bevallja a maga gondolat mivoltát. De ne gondoljunk elvont igazságokra és száraz általánosításokra. A gondolatok mögött egész embert élünk át, aki forró és aggódó szeretettel áhítja, hogy haza és nemzet fogadja be gondolatait, általuk életben maradjon és naggyá legyen. Máskor megoldatlan tépelődések és kibékíthetetlen válságok adnak a gondolatoknak meztelen, kínlódó életet.

Az ódák szorosan vett technikájában új mozzanat jelentkezik. A *Báró Prónay Sándorhoz* című ódától (1812) kezdve az alkaioszi strófa tiszta, eredeti alakját megváltoztatta és a második alkaioszi sor helyére asklepiadeszit tett. Ezt a formát, úgy látszik, nagyon megszerette. A Prónay-óda után tiszta alkaioszi strófát többé nem találunk költeményei közt, és asklepiadeszi versszakokban is csak egyet írt – *A temető* címűt –, egyébként valamennyi ódájában ezt az új formát használta. Az új forma értéke vitatott. Berzsenyi maga így beszél róla Kazinczynak: „...Lásd, már egészen elhitetik velem, hogy poéta vagyok, s látod, hogy a második sor asklepiadesi. Nekem úgy tetszik, ez a változtatás igen hozzáillik az alcaicushoz, mert azáltal még változóbb hangú lesz és a poétának néha tágosb utat nyit...” Ha elvontan, megvalósulástól és tartalomtól elválasztva szemléljük az új formát, ez az eredeti versszakkal szemben bizonyára hanyatlást jelent. Berzsenyi új strófájában az emelkedő első verssor után egy ereszkedő jellegű következik, és ezáltal a forma gyönyörű rendje, egyenletes emelkedése összezavarodik. Az első sor hosszú és a magyarban egyúttal hangsúlyos végszótagja után a második sor ugyanilyen szótaggal kezdődik, és a két hosszú, hangsúlyos szótag valami kellemetlen megcsuklást és törést okoz, és a szögletesség, bizonytalanság és idegesség hatását kelti. De amint az elvont forma a költeményekben megvalósul, a botladozó versszak szépséggel telik meg, és keretében olyan alkotások születnek, mint a Himnusz és a két Majláth-óda. Az új forma alkalmas volt arra, hogy megjelenjék benne az öregedő Berzsenyi, a talaját vesztett, ingatag léptű hős, a roskadozó óriás.

A túlsúlyba került gondolati elem magyarázza meg, hogy a műfajok közül az episztola foglalja el a vezető helyet, és ugyancsak ez a gondolati elem határozza meg a Berzsenyi-féle episztola technikáját. Berzsenyi legfontosabb technikai eszköze itt a felsorolás és a felsoroláshoz közel álló áttekintés vagy visszapillantás. Egy-egy személy vagy fogalom nevéhez egymással mellérendeltségi viszonyban álló mondatok vagy szócsoportok kapcsolódnak. Ami a legáltalánosabb tartalmat illeti, a költő egy-egy gondolat, kép vagy történés több mozzanatát vagy tulajdonságát, egy fogalom több jegyét rakja egymás mellé. Ezek nem következnek egymásból, és nincsen szorosabb kapcsolat köztük azon kívül, hogy a valóságnak ugyanarra a darabjára vonatkoznak. A *Barátnémhoz* kisebb felsorolásban állítja szembe a kényes és szép lélek tulajdonságait. A költemény magva egyetlen félbeszakadó, majd továbbblendülő felsorolás, hogy Dénesi a halál kegyelméből milyen küzdelmekről és szenvedésektől szabadult meg. A *Vandal bölcsesség* legnagyobb része egyetlen felsorolás, amely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a francia forradalom nem a könyvek bűne, hiszen a barbárok is ölik egymást, viszont Anglia, Prusszia és Bécs nem barbárok tanyája, véres forradalmak nem pusztítottak lakóik közt, a kultúra mégis virágzik náluk. A Dukai Takács Judithhoz írt episztola felsorolja a különféle szerepeket, amelyeket a nő a férfiak életében, születésüktől halálukig, betölt. Rövidebb felsorolás vagy áttekintés mondja el Judit törekvéseit szép és nagy életre, amelyek megmutatják a költőnek, mit vesztett a férfi, hogy a nőt mindaddig megalázta és lealacsonyította. A következő rész a tiltott tájakról beszél, ahová most Judit győzelmesen felemelkedik. A kalitkáját elhagyó fülemüle kerül a költő mellé, aki a különböző művészetek szépségeiben elragadtatva mélyed el. A *Vitkovics Mihályhoz* hosszan sorolja fel a városi élet élvezeteit, amelyekkel a kultúra értékessé teszi a művelt ember életét. Ugyanez a technika érvényesül *A Pesti Magyar Társasághoz* és a *Döbrentei Gáborhoz* intézett episztolában

is.

A töretlen lendület, a győzelmes szárnyalás nincs többé. Az episztolák nem törekszenek kerek, zárt egységekre. Tépelődés hozta őket létre, amely talán már eleve lemondott arról, hogy megnyugtató, végső feleletet találjon, és ha betű szerint ilyennel is végződik a költemény, a nehéz, ingadozó és külső szépségről megfelejtkező verszene, minden ilyesmit meghazudtolva, a lekerekítés szándéka nélkül bandukol valami önkényes befejezés felé. Fáradt, vissza-visszatekintő, gondolkodva meg-megálló, lehorgasztott fejű ember áll előttünk. De ez a technika nem költőietlen, és nem hiszem, hogy az episztolák az ódákkal szemben hanyatlást jelentenének. A hosszú felsorolások nem arról tanúskodnak, mintha a költői mámor elszállt volna. Nem a részletek kedvéért születtek és nem is vesznek el bennük. Alkalmak arra, hogy a költő magasra emelkedve a valóság valamilyen nagy birodalmát, alapjában véve az egész életet áttekinthesse, akár az egyes emberét, aki belátja, hogy szerelem, közélet és szépség minden küzdelménél és diadalánál több a bölcsesség nyugalma és a halál pihenése; akár az emberiségét, amely piszkos szenvedélyek és torz előítéletek közt vergődve sírja szélén pusztítja önmagát. Egy példa a sok közül:

*De hát csak erre vagynak-é teremtvé
Azok, kik embert szülnek és nevelnek;
Kik életünknek gyöngé bimbait
Dajkálva őrzik forró keblöken,
S véröknek édes nedviből itatják;
Kik szebb korunknak ékes napjain
Rózsás kötéllel kapcsolnak magokhoz
S lelkiinket égi érzésben feresztik;
Kik ősz korunkban reszkető fejünket
Ismét ölkbe vészik s dajka-karral
Vezetnek éltünk véghatárhoz,
S ölelve tésznek a halál ölébe,
Míg ott is újra vélünk egyesülnek?*

A fiatal Berzsenyi számára az élet egyetlen élményben jelent meg és az életet egyetlen képben ábrázolta. Most az élmény csak arra való, hogy a tépelődés ürügyet találva körülvegye és elborítsa. Azért gondolkodik el a zavaros, kavargó élet egyetlen mozzanatain, hogy az egészet áttekinthesse vagy megfejtthesse. A felsorolások ennek a szakadatlan nehéz tépelődésnek eszközei és jelei. Az episztolák és korabeli ódák legfőbb szépségét éppen ennek a tépelődésnek vívódó hangulata adja meg.

Világos, hogy ez a technika az elégedetlenség, a megbomlott egyensúly, az önmaga fájdalmitól szenvedő diszharmónia költői technikája. A költő hiába emelkedik nagy magaslatokra, a nagy távlatokat hiába kísérli meg újabb és újabb részletekkel benépesíteni, ezek nem adják meg azt a feleletet, amelyet a kétségek és bánatok követelnek. Nem azért emelkedett a kicsiny élet apró gondjai fölé, hogy méltatlan szúrásaikat elfelejtse, hanem hogy tépelődve és reménytelenül nézzen le az óriás hangyabolyra, amelynek nincsen értelme és célja, talán csak egy titokzatos és félelmetes hatalom eszköze. A valóság minden újabb arculata csak azt mondotta neki, hogy az élet rossz és hogy az ember nyomorult.

Körülbelül 1814-ig a szomorú életből kiemelkedett a boldog ifjúság emléke. Ahogyan magány, reménytelenség, halálfélelem elborította, úgy szépült az ifjúság. Ehhez az emlékhöz sokáig ragaszkodott. Benne és általa őrizte a hitet, hogy az élet nem

szükségképpen boldogtalan, hiszen a boldogság egyszer hozzá is bekopogtatott. 1810 után a reménytelenség ezt az emléket is kezdte hatalmába keríteni. Rájött arra, hogy ámította önmagát. Ifjúsága ezekben az években éppen olyan sivárrá és örömtelenné változott, mint amilyen egész élete volt. Hogy reménytelenségének, lemondásának maradéktalanul átadhassa magát, bevallotta magának, hogy élete, egyes csúnya vagy szép élményektől függetlenül, általában, a maga egészében, mélységesen szomorú volt; nem volt egyéb, mint csalódások vigasztalan sorozata. Kazinczy a *Mondolat* megjelenése után Berzsenyinek panaszkodott, hogy az emberiség tele van istentelenekkel, hazugokkal, ámítókkal, és ezért az emberiséget kezdi meggyűlölni. Berzsenyi 1814. június 18-án felel Kazinczynak. Eleinte a klasszikus recept szerint nyugodtan magyarázza, hogy az emberek nem gonoszok, hanem bolondok és olyan sokfélék, hogy Kazinczy nem csodálhatja, „ha tanítványid között véled egyaránt érezőt nem találsz, mert éppen az a természetnek egyik legcsudálatosabb csudája, hogy annyi millióm testvéreid között egy sem lehet az, ami Te vagy.” Amikor azonban saját példájával vigasztalja Kazinczyt, és arról beszél, mennyit szenvedett ő is legszebb éveiben az emberek gonoszságától, nem őrizheti meg nyugalmát. Egy pillanatra elfelejtkezik barátjáról, és felháborodása hatalmas szavakban tör elő: „...Az emberek veled rútabbul nem bánhattak, mint velem; harc s dühösség volt életemnek legszebb ideje, tajtékos ajakkal csókoltam azt, kiért szívem reszkete, törös kézzel ölelém barátomat, vérrel elegyítve ittam örömminek poharát, mint egy részeg pandúr a pálinkát az ütközetnek veszélyén...”

De nem csak itt fonódik össze az élet szomorúsága és az ember gonoszsága. Berzsenyi már régebben elgondolkodott arról, milyen rossz az ember. Kisebb és nagyobb komiszságok sokszor ártottak, anyagi károkat és bánatokat okoztak neki. De fájdalmát a meztelen és önző haragon túl emelkedetté teszi a tudat, hogy az emberek rosszak, és a tépelődés, miért rosszak, és hogyan lehetséges, hogy a kapott jóval nem törődnek és rosszul fizetnek érte. Kazinczynak 1812. február 5-én így panaszodik: „... Novemberben meghalt egy magtalan sógorasszonyom Sopronban, s ez testált, a feleségemnek mintegy 15 ezret jó pénzben, de oly conditióval, hogy azt fel ne vehesse, hanem csak kamatját húzza. Ezen gyalázatos kárt egy impostor sógorom cselekedte, ki nékem hálaadással tartozott, s így fizetett! Nem akarta tudniillik, hogy pénzem legyen, mert félt, hogy nála lévő jószágomat ki fognám tőle váltani. A múlt héten vettem egy pár lovat négyezer forinton, egy igen kedves barátomtól s nevemet viselő rokonomtól, s most látom, hogy az egyik ló kehes és sánta. Ezzel az emberrel én együtt nevelkedtem, sőt öt esztendeig egy ágyban háltam, legjobb barátomnak hittem, vele sok jót tettem, s így fizetett! A sorsnak csapásai megszorítottak, de az ily s több efféle emberi gonoszságok egész lelkemben megháborítottak. Bolond vagyok, hogy Néked ilyeneket írok! De a panasz enyhít, s kinek panaszkodjam, mint Néked?...” A *Döbrentei Gáborhoz* írt episztolában arról elmélkedik – mint a Kazinczyhoz előbb idézett levélben –, hogy az emberek mennyire különbözőek és hogy belső világuk milyen beláthatatlan sok formába öltözik.

*Az isteneknek egyik legnagyobb
Csudájok az, hogy szintúgy leikeink,
Mint arcainknak számtalan vonási
A milliók közt másokat ne leljék.*

De néhány sorral később már a „végtelen különbség” mellett megjelenik a „megérthetetlen visszás értelem” is, és a jellemek beláthatatlan sokfélesége Berzsenyi tudta vagy akarata nélkül átalakul az emberi hitványságok vigasztalan példatárává.

Ez a hiú fényt s rangokat vadássza,

*Kucorgva koldul, s pénzen vesz tehert;
Emez dühödve pusztít, öl, rabol,
Az átok és jaj himnusz vad fülének,
S bűnében virtust s érdemet keres!
Amaz magától s mástól megtagadva
Kuporja a pénzt, s hasznát nem veszi,
Mint a perui rab, mindég aranyt ás,
S aranyja halmán izzad, éhezik;
S ím ez becsülni a pénzt rútnak érzi,
Pazérlja, s fogytán a fejébe lő.*

Ezután „a tudósok tarka seregét” veszi sorra. A különbségek itt is minden öntudatos terv és célzat nélkül hitványsággá és gonoszsággá alakulnak át.

*Van, aki mint egy szemtelen kofa,
Rohadt gyümölcsét lármásan dicséri,
S az átmenők közt majd ezt, majd amazt
Betyár gúnyokkal megtámadni kész,
És a becsület úgy hozván magával,
Üstökre, pofra kél akárkivel.*

Az élet és az ember rosszaságára sovány vigasz, hogy a gonosz tettek hagyományból erednek, és hogy a bölcs nem lehet gonosz. Hiába magyarázza fájdalmának, hogy tévedésből kínozza. Komolyabb segítséget kínált a sztoikusok érzéketlensége. A sztoikusok gondolatai egyre jobban elhatalmasodnak rajta. Különösen Senecához fűzte életfelfogás és életérzés mély rokonsága. Az életet és külső világot mindketten ellenségnek tartották. Az ember legfőbb feladata nem az, hogy a többi emberrel együtt közös célok testvéri megvalósításáért dolgozzék, az emberek botladozó közösségében támaszt adjon és támaszra találjon, hanem az, hogy a nyüzsgő hangyabolytól elszakadva, szúrásait érzéketlen nyugalommal tűrve a maga tökéletesedésén dolgozzék. A *Barátnémhoz* és a *Dukai Takács Judithoz* a kicsiny és méltatlan élet ellen keres segítséget és védelmet. Ez a sztoikus bölcs érzéketlenségbe vesző nagy nyugalma, végső soron pedig a halál.

Az emberi természet különös ellentmondásai közé tartozik, hogy minél gyökeresebben meggyőződött Berzsenyi az élet hitványságáról, annál görcsösebben ragaszkodott ehhez az élethez. Egyrészt szakadatlanul várja a pillanatot, amikor megszabadulhat tőle, ugyanakkor lidércnyomásos félelemmel gondol az ismeretlen hatalomra, amely majd végez vele. Azokba a költeményekbe, amelyek öntudat és szándék szerint élet és ember hitványságát hirdetik, beletéved egy-egy sor, ahonnan kireszket a halálfélelem.

A *Barátnémhoz* című versben barátnőjét vigasztalja, aki elvesztette gyermekét. Kéri, hogy a fájdalomban ne keressen gyönyörűséget. Az élet oly szomorú, hogy nem kell siratnunk azt, aki megszabadult tőle. Amint a költő tudata elé szólítja az életnek azt a képét, amely homályosan belsejében rejtőzött, nem képes arra, hogy nyugodtan továbbszöjje gondolatait. Elborítják azok a panaszok és vádak, amelyek az élet ellen felgyülemlettek benne.

*De már nem érzi a fájdalmat is,
E földi élet számtalan veszélyit,
A test fenéit, a lélek dühét
S nem a halálnak irtózásait;*

*Nem játszik a sors kéje övele,
Sem a hatalmas durva büszkesége,
Nem csalja ötet áruló barát,
Szerelme kínja nem szakítja szívét,
S nem látja a bűn győzedelmeit.*

A költemény annyira szép és jellemző, hogy az egészet idéznünk kellene. A befejezésben eltűnik a halál vágy, mint ahogyan eltűnt a *Fohászkodás*-ban. A költőt a másik, talán mélyebb hang keríti hatalmába, hogy a halált feltartóztatni nem lehet, és nyomában a gyöngesség, kiszolgáltatottság megpecsételt tudata. Vigasztalja barátnőjét, hogy „a boldogoknak csendes enyhéjén, / Túl a veszélyen s földi harcokon” nemsokára találkoznak. „Követni fogjuk ötet nemsokára.” Most szólal meg az eddig a háttérben leselkedő rém: „...De már követjük és útban vagyunk.” A boldogok csendes enyheje üres szó; nem ott, hanem a halálban találkoznak, amely születésük pillanatától kezdve nyomon kísérte őket. A költő azonban vigasztalni akart és nem gondolt arra, hogy barátnőjének a halál hatalmát és az ember gyöngességét megmutassa. Amint véletlenül megpillantotta igazi mivoltában a halált, elfordult tőle, és néhány kibékítő szóval sietett befejezni költeményét.

A Dukai Takács Judithhoz írt episztoláról már beszéltem. Említettem a nő feladatának és a férfi életének mélységesen költői ábrázolását. Berzsenyi a továbbiakban arra figyelmeztet, hogy a nő feladatát vak gyermekségbe zárva nem teljesítheti. Végigvezet a költő útján, aki a férfinem által felállított hitvány korlátokon áttör. Keretnek az eléggé elterjedt gondolatot használja fel, hogy a művészet mintegy előcsarnoka a tudománynak és bölcsületnek. De ez a gondolat valóban csak keret vagy inkább ürügy arra, hogy Berzsenyi átélje a lélek történetét; akaratlanul nem általában a léleknek, hanem a maga személyes belső világának a történetét éli át. Eredetileg nem ez volt a szándéka. A művészetet ünnepelte, ahová Judit felemelkedik, az elragadtatást és boldogságot öntötte szavakba, amely a fiatal leányt és magát Berzsenyit ebben a világban magával ragadja. De a szomorú költő elfelejti a fiatal leányt, és a maga komor lelkéhez fordul. A keret azt kívánná, hogy a költő vagy Judit a művészet tarka és derűs képeitől a komoly tudományhoz emelkedjék. De erről szó sincs. Nem a tudomány foglalja el az édes álmok helyét, hanem a vad és kegyetlen élet, és nem bölcs és semleges elmélkedésről van szó, hanem segélykérésről. A költő nem a tudományt hívja segítségül, hanem a nagy, érzéketlen nyugalmat, ahol nem kínoznak vakmerő álmok és keserű csalódások, ahol a szenvedés megszűnik. A képzelődés szép játéka, az érzemények édes ömledései csak megkönnyíthetik az életet, de boldoggá nem tehetnek. De mi a boldogság? Mit kaphat az ember a sorsból? Berzsenyi meg van arról győződve, hogy külső világ és sors az ember ellensége.

*Kettősen érzed a jót és gonoszt,
S a sorsnak ádáz kényén függ nyugalmad.
Nézd a magasban fénylő bölcsességet,
Körülragyogva csillagnimbuszával
Az isteneknek békés sátorában,
Hová nem érhet semmi földi tör!
Ott, ott tanuld meg a bölcsek nyugalmát
Ismérni, s győzni a föld szörnyeit,
Indulatinknak pusztító dühét
És a szerencse játékait nevetni,
Használni élted szűk kerületét
S bátran letenni a halál kezébe.*

A tetőponton megjelenik a fenyegető halál, amellyel „bátran” kell szembenézni, jeléül annak, hogy a nagy nyugalmat csak azért idézi, hogy a halál gondolatától megszabaduljon. A hatalmas szavak és a méltóságos nyugalom mögött ott a szegény ember, a görnyedő hős, aki tehetetlenül várja az egyre közeledő halált. Berzsenyi rendíthetetlen nyugalomról beszél, de az olvasó érzi, hogy erről szó sem lehet. Az élet csúf vesszőfutásait, a sors ádáz kényét, az indulatok pusztító dühét nem tudja eléggé gyűlölni ahhoz, hogy a halált kívánja. A szomorú óriás belefáradt a hajszába, és nincs más vágya, mint hogy érzéketlen legyen.

Életfájdalom és halálfélelem közt állandóan készen áll a halálra. Ezért természetes, hogy végigtekintsen életén. Nem azért teszi ezt, hogy álmódoszon és fájó gyönyörűséggel elmélyedjen benne, hanem hogy számot adjon róla. Ez az *Életfilozófia* című költeményében történik. De nem Isten előtt teszi meg vallomását. A *Fohászkodás* óta tisztábban látta és nem titkolta maga előtt, mennyire ki van szolgáltatva egy olyan hatalomnak, melyet lelke mélyén már nem tarthatott barátának és oltalmazónak. A számadás a Gigászi Örök árnyékában történik, amely Chaoszába elmeríti, mint egy cseppet az Óceán, mint egy sóhajtást az Orkán. Azt hiszem, az olvasó minden korban megcsodálja majd a Gigászi Örök kifejezés merészségét, idegenszerű varázsát. A főnévül használt, minden hordozótól elvonatkoztatott melléknév bármilyen személyes jellegtől megfosztja azt a Valamit, ami az embert a halálban elmeríti. Az első versszakok arra felelnek, vagy inkább azt kérdezik, hogyan hatolt be hozzá a halálfélelem; hiszen ő is öröme született és ifjúkorában boldog volt. A beszámoló megállapítja, hogy elhibázta életét, álmódosva hagyta, hogy a kínálkozó öröm elszálljon belőle. Megelégedést, beteljesedést sohasem talált, és amikor elérte célját, ez az új vágyak mellett értéktelennek bizonyult. Az elhibázott életet nemcsak külső véletlen okozta. Élete jelleméből nagyrészt szükségszerűen következett; ha még egyszer élne, ugyanezt az utat járná végig. De nem vádolhatja egyedül saját magát; az élet általában ilyen nyomorúságos. Ezért nem remélhet tőle egyebet, mint amit eddig kapott. A mosolygó tavasz, az égető nyár, minden életszakasz a nyugtalanságok, elégedetlenségek, csalódások vég nélküli sorozata.

De miután az élet igazi arca így megmutatkozott, Berzsenyi nem lázad fel, hanem lemondásba öltözve megkísérli kibékülni vele. A lázadás nehezen szólalhatott meg a maga nemesi érzés- és gondolatvilágában, ahol minden alapvető kérdésre készen állott a nemzedékek által szentesített felelet, és ahol az evangélikus vallás a maga józanságával minden modern nyugtalanság mögött, az öntudattól észre nem véve uralkodott. De most talán mindenekelőtt azért nem lázadt fel a gyalázatos élet és igazságtalan sors ellen, mert félt a haláltól. A költemény folyamán egyre világosabb lesz, hogy a költő nem annyira az élettel, mint inkább a halállal áll szemben. A költemény vezető érzése-gondolata a halálra való felkészülés. Berzsenyi a Gigászi Örök árnyékában nyugtatja önmagát, hogy az élettel nem veszít sokat.

Ámbár a költő a halálfélelem súlya alatt reménytelenül vergődik, az olvasó mégis érzi, hogy nagy szellem küzdelme bontakozott ki előtte, akinek méltóságát a halálfélelem nem csorbítja, csak emberivé teszi. Küzdelmét egyedül vívja; lelkiismeretén és öntudatán kívül más bírót nem fogad el. A szomorúság legsötétebb pillanataiban sem kér természetfölötti hatalomtól segítséget; ha jót tett, lelkiismerete ítéletén kívül semmiféle istentől jutalmat nem kívánt.

*Ha virtusom nem hiúság,
Forró vérem melege,
Ha szívem nemesebben vert:
Önmagában méltó bért nyert.*

A nagy költészet elsötétülő látóhatára az összeomlás előtt még egyszer felragyogott. Gondolata a költészet mélyebb értelmébe hatol, képzelete pedig megálmodja, hogy a költészet a magyar valóságban győzelmet arat. Igaz, hogy ezeket a látomásokat egy ünnepélyes alkalom megilletődésében találta meg. Az ún. helikoni ünnepélyek számára írta költeményét, amelyekre a rendező főnemes hívta meg a legmélyebb tisztelet formái közt. A főnemes leereszkedése a költőnek nagyon jól esett, annál is inkább, mert Festetics Györgyöt, a keszthelyi grófort szerette és nagyra becsülte. A költemény, *Himnusz Keszthely Isteneihez*, remekmű. Berzsenyi egyik régi gondolata hangzik itt fel megtisztult erővel. Keszthely istenei nem a durva erőszak és véres harc, hanem a Bölcsesség és Szépség istenei, mint ahogyan az ő lelkében is ezek szorították ki a vad ösztönöket, és mint ahogyan nemzetén is ezek uralkodnak majd. A költemény az első hangtól az utolsóig egyetlen emelkedés a barbárságtól a nagy kultúráig és egyben a lélek története a vad ösztönöktől a Szépség és Igazság mámoráig. Először a vad erőszak és dühös barbárság képei tűnnek fel, melyektől a költő elfordul. Most megnevezi azokat az isteneket, amelyeket dicsőít majd. Ezek az éltető Ceres és a dicsőbb lelket adó Helikon leányai. Ceres hívta elő erdeiből a vadságba merült emberi nemzetet és a társas élet szent szövődéseit, és az erkölcsi világ elemeit örök ösztöneinkkel kibékítette. A költemény újabb emelkedéssel a Múzsákhoz fordul. A magasabb szellemi élet a művészetekkel virul ki és a Szépség jegyében emelkedik fel. De a két világ, Ceres és a Múzsák világa nem kapcsolat nélküli. A második világ az elsőből száll fel, és az olvasó átéli ennek a fejlődésnek diadalát és mámorát.

*Zengtél! s szívének húrjait illetéd:
Forró melle dagadt, homloka virrada,
Elméje szárnyalt, s a tudásnak
Békerülé sivatag határit.*

Eddig – mint még a Dukai Takács Judit-episztolában – a költészet eszköz volt, amelynek segítségével az ember a Sorstól függetlenné tevő Bölcsességet tehetette magáévá. Most úgy látja, hogy a művészetben a lélek a tudomány fölé emelkedik, túlszárnyalja a tudás sivatag határait. A Szépségnek tehát nem járulékos és eszközi, hanem önálló értéke van, a Szépség több, mint a Bölcsesség. De a Szépség fényében ragyogó szellemi élet egyúttal győzedelmeskedik is. A nemzet, a magyarság a vad harc rabságából kibontakozik és a szellem világához emelkedik. A befejezés egyúttal a költemény tetőpontja. A költő kéri a Múzsákat, hogy lakjanak itt, e kies ég alatt. Elragadtatásában átéli, amint kívánsága teljesül és a harc deli nemzete a Múzsáknak meghódol. A költemény még célzást sem tesz arra, hogy látomás tárult fel előtte. Csak elzengi a diadalmas zene harsogásában és a mámor boldog ragyogásában megjelenő képet, és az olvasó átéli azt a kimondhatatlan boldogságot, amelyet az álom keltett életre, hogy nemzete a kultúra magasabb világához, a művelt emberiséghez tartozik, és ezáltal nagy és boldog lett. A végső sorok ünnepi muzsikájában olyan ujjongás hangzik fel, amelynek nincs köze egyéni gondokhoz, kis diadalokhoz és apró várakozásokhoz, mégis olyan bizalmas és meleg, mint a legközelebbi, húsból és vérből való élet, mint ahogyan a mitológia fenségét sem csorbítja, hogy a „messzünnen riadó mennykövek és szelek” a Bakony fölött csattognak:

*Oh látja! s ím a harc deli nemzete,
Melly még csak hadi zajt esmere és halált,
Lerakja harsogó acélit
Színed előtt, ragyogó Napisten!*

Lerakja s áldoz, s mint mikor a Bakonyt

*Messziinnen riadó mennykövek és szelek
Csattogva rázzák, zeng fölötte
Tegzed arany nyila és az Aegis.*

De ha nemzete számára, legalább álmaiban, diadalt is arattak a Múzsák, őt magát egyre ritkábban látogatták meg. Azelőtt a csodavilág megnyílt, valahányszor kapuján zörgetett. De most a költészet egyre mostohább lett hozzá és a szürke és sivár világban mindinkább magára hagyta. Miközben a felvilágosodás eszméit költői formába öntötte, tapasztalta, hogy szakadék választja el azoktól, és ő a nemesi Magyarországhoz tartozik. Ugyanakkor a nemesi Magyarország hibáit nem tagadhatta el maga előtt, és miután öntudatában, gondolatában, ítéletében elszakadt tőle, nem talált többé vissza hozzá. Berzsenyi a meddő harcba halálosan belefáradt. 1815 után minduntalan megisméltődik a panasz, hogy nehezen dolgozik. Később nyíltabban bevallja, hogy fáradt, hogy csüggedését és közönyét nem képes lerázni magáról, és ez a mozdíthatatlan kiábrándultság, ez a sivár reménytelenség, az egymás után vánszorgó napoknak ez a halálos szürkesége még csapásnál és szerencsétlenségnél is súlyosabb volt, és úgy érezte, hogy terhüket nem bírja elviselni. Kazinczynak 1816. február 8-án a következőket írja: „...Meggyőzhetetlen hidegség s munkátlanság fog el napról-napra, s mindazon ösztönök, melyek valaha lelkemet izgatták, lassanként kialusznak. Barátom, én Téged egykor megdorgáltalak, hogy az emberiséget gyűlölni kezdéd; gyűlöld kérlek! én azt megvetni kezdém, s érzem, hogy mind magamnak, mind az emberiségnek meghaltam. Százszor felveszem toliamat, s százszor leteszem; mit írjak? s cui bono? a bolondokat tegyem okosakká, vagy a gazembereket jókká?...”

Berzsenyi bevallja magának, hogy ebben a sivár, gonosz és gyalázatos valóságban nem képes értelmet és célt találni. Fiatalabb éveiben a fenyegető halálfélelemmel szemben azzal bátorította magát, hogy a halál is Isten alkotása és ezért nem lehet gonosz. Miért gondolta, hogy életben és halálban egy jóságos és baráti hatalom vigyáz rá? Vajon az élet „isteni” voltából következett a boldog halál és túlvilág? De Berzsenyi csak néhány sorral előbb beszélt a nehéz életről, amelynek csúfságai közt azért törölhette le könnyeit, mert az isteni, értelmes, jó halál várta. A hívő Berzsenyi nem vette észre, hogy következtelenül gondolkodott, mert hite védelme alatt nem kellett tudatára ébrednie annak, hogy lelkében az életnek milyen sötét képe rajzolódott ki. De a tízes években egyrészt nem titkolhatta el fájdalmai, kiábrándulásai, csalódásai előtt ezt a sötét életet, másrészt nem érezhette többé, hogy valaki „vigyáz” rá és a világra. A valóság értelmetlen zűrzavarrá változott. Így írja meg 1815-ben *A temető* című költeményét, amely életművében külön helyet foglal el. Ez az egyetlen költeménye, ahol nem megnyugvást hirdet, hanem ahol fellázad a Sors vagy Gondviselés csúf játéka ellen, amely halálfélelemmel sújtja és a temető lapos vigaszával bolondítja a nyomorult embereket, akik sírjuk szélén tülekednek. Az első versszakokban a temető orvosságot kínál a lét fájdalmai ellen. Igaz, hogy ez a vigasztalás elég szomorú: azzal biztat, hogy hatalom és dicsőség, fájdalom, megaláztatás és öröm alapjában véve nem létezik; egyetlen valóság a halál. A temetőre a tündér hatalom és a ragyogó dagály elrémülve tekint, a világ álorcái lehullanak. Egyformán elveszi a durva tyrann bíborát és a koldus utált élete terheit, „...S a szent emberiség jussa szerint nekik / Egy rangot s nyugalmat adsz...” Akit szíve emészt s elhagya a remény, az a hantok alatt otthont talál. A verssorok éreztetni tudják, hogy a temető nagyon mély fájdalomra kínál megoldást. A költeményt nem általános érzés sugallta, hanem az ő, Berzsenyi halálfélelme és felháborodása. A sír vigasztalására nincsen szüksége. „...Oh, ismérem ezen phantomi lét körét, / S nem szédül küszöbén fejem!...” Omega olyan kicsiny, hogy nincs értelme pusztulása miatt aggódnia. De a többi ember éppen olyan jelentéktelen, mint ő; már azáltal, hogy emberek, ugyanazt a komédiát játsszák végig,

mint amelyben ő vergődik.

*Minden szál fii, virág, melyre tekintek itt,
Érző szív vala, melly ömlede, mint enyim;
Minden porszem úgy élt, úgy szeretett, örült,
Mint e gerjedező kebel!*

Az emberi nagyság az egyetemes elmúlással szemben illúzióvá foszlik. Théba kevély tornyai s márvány Babylon falai leomlottak. Mélyen lent nyüzsög a férgek sokasága. A nagy Örök szórja s temeti a világ hangyabolyi művét, a hangyasereg pedig saját sírja partján tülekedik. A tolongás értelmében Berzsenyi már nem képes hinni, mint hitt akkor, amikor a *Foházkodás*-t megírta. Evangélikus vallás és osztályfegyelem a felháborodás végső szavait elfojtja, de lelke mélyén a nagy Örököt sem jónak, sem bölcsnek nem tarthatja.

1817 körül már eloszlott az illúzió végső maradványa is. Az Istentől és értelemről elhagyott élet apró és méltatlan kínlódások cél és látóhatár nélkül való tömkelegévé változott. Ekkor keletkezett a hexameterekben írt *Barátimhoz* című költemény. Azt szinte magától értetődőnek tartja Berzsenyi, hogy a sors ellenség, de büszkén jelenti ki, hogy mérge neki nem árthat. Csakhamar bebizonyosodik, hogy büszkesége álarc és önámítás volt. Egyre sötétebb hangok hazudtolják meg a fennen hirdetett sértetlenséget. Kínok és durva csapások sújtják. Igaz, hogy nem hódol meg, hanem fájdalmai közt dalra fakadva bosszantja a gyűlölt sorsot. De lelke örök hideg így. Nyugalma, mint a koporsó, és szívét sem bú, sem öröm nem reszketi által. Nem burkolhatja magát azonban olyan dermedt közönybe, hogy ne hatoljon el hozzá a félelem: ismeretlen veszélyek környékeznek, és az igazi szerencsétlenség csak most tör be hozzá.

Berzsenyi 1817 körül érezte és tudta, hogy tépelődése, vergődése hiábavaló volt, hogy életét elhibázta. Amint öregedett, megoldatlan egyéni élete egyre nyomasztóbb súllyal nehezedett rá. A közvetlen valósággal, a húsból és vérből való étellel lett volna alkalma a haladás jegyében kibékülni. A haladás legszebb gondolatai, a barátság emberi melegével és közelségével összeforrva, szinte betörték hozzá, hogy egy szebb és gazdagabb életbe magukkal ragadják, hogy ott a többi emberrel kapcsolatot találjon, de nem volt képes arra, hogy hívásuknak megfeleljen. Az új szellemi világ ragyogó teremtményei elszálltak, és ő lent maradt a földön, megverve, a szűk és korlátolt nemesi világba visszahulltan, várva a külső csapást, amely beteljesítse végzetét. Ennek az alkalomnak szerepét töltötte be Kölcsey 1817-ben megjelent bírálata.

A sors ezt a külső alkalmat kitűnően megrendezte és mindent elkövetett, hogy a hatás mennél tökéletesebb legyen. Berzsenyi leírta, milyen körülmények közt, milyen lelkiállapotban került eléje Kölcsey tanulmánya. Betegen olvasta a kritikát: „... Nyavalámnak okai egy chinával elfojtott epehideg s egy veszedelmes feldülés, melyben vállforgóm és sódérom letörött s fejem is nagy contusiot szenvedett, melyek miatt félesztendeig nyomtam az ágyat...” (1820. december 23.) A bírálat gyöngébb, mint ahogyan irodalomtörténet-írásunk tanítja, és valószínűleg csak Kölcsey neve és valóban jelentékeny egyénisége akadályozta meg a helyesebb ítéletet. Kutatóink – mint például Szerb Antal, aki egyébként Berzsenyit nagy költőnek tartja – általában azt állítják, hogy Kölcsey Berzsenyi egyéniségéről nagyjából találó képet adott, csak modora volt szerencsétlen. Azt hiszem, ez tévedés, Kölcsey felületesen olvasta el Berzsenyi költeményeit, ellenszenvvel és elfogultan nézte őket, a költőt gyöngén és hamisan jellemezte. A komor óriásról ilyeneket írt: „...Berzsenyi ellenben legsebesb lángjai közt is szelíd, az ő fiatal, vidám lelke a görögök felé röpdés vissza, phantasiája ideális

képekkel foglalatoskodik, annál fogva stylusa virágos, kifejezései exaltáltak...” Azt hiszem, ha ezeket nem Kölcsey írta volna, az ostoba, nagyhangú frázisok közé sorolták volna őket. Az értékes vonásokról egyébként alig akad mondanivalója, és szinte csak azért dicsér, hogy megnyugtatta lelkiismeretét gyönyörűséggel és nekiszabadultan teregesse ki a fogyatkozásokat, közben pedig mintegy másfél oldalon lesújtó ítélettel elintézi az egész magyar költészetet. Kölcsey nem vette észre, hogy elsőrendű költői géniusszal találkozott. De a bírálat nemcsak esztétikai, hanem történeti szempontból is hibás volt. Hiszen Csokonai halála után (akinek költői nagyságát egyébként Kölcsey ugyancsak nem ismerte fel) Vörösmarty fellépéséig Berzsenyi volt az egyetlen nagy magyar költő. Berzsenyi joggal érezte sértve magát. Kétségbeesése és haragja nemcsak beteges érzékenységről tanúskodott. A nyomtatott betű általánossága és nyilvánossága azt bizonyította, hogy hiába tárta ki nemzetének lelke legmélyét, az nem ismerte fel és továbbment, mintha nem látott volna semmit sem.

Két mozzanat sebezte meg különösen mélyen Berzsenyit. Az első a tanulmány fölényes kultúrája volt, amelyet Berzsenyi önkénytelenül is lekicsinylésnek tartott. Miközben Kölcsey választékos mondatait olvasta, átélte a maga tehetetlen és szomorú félbenmaradottságát, eszébe jutottak a pesti fiatal írók vállvonogatásai és összenézései, német irodalmi idézetei és célzásai, szakkifejezésekkel való dobálózásai, a szellem technikájában való ügyességük, a műveltség máza és fölénye, amely nemcsak gondolataikat és szavaikat, hanem hanghordozásukat és mozdulataikat is áthatotta. A kritika olvasása közben állandóan úgy érezhette: orra alá döngölik az ő falusi és elmaradt voltát. A másik sebet a bírálatnak az a megállapítása üthette, hogy ő már kiszáradt, gondolatai és témái kiapadtak, egyszóval, hogy kiírta magát. Ez talán még az előbbinél is fájdalmasabb volt, hiszen ezt maga Berzsenyi is tudta és többször elpanaszolta Kazinczynak. Általában a bírálat hatása azért volt olyan pusztító, mert benne kimondva hallotta halálos ítéletét, melyet napról napra várt, és megpecsételődött összeomlása, amelynek bizonyosságát önmagában hordozta. A rémlátás és lidércnyomás tőle független életté, igazsággá változott. Eddig menekülhetett a tudat elől, hogy szárnya összetört, és hogy le van terítve; rossz álomnak, képzelődésnek, múló betegségnek kicsinyelhetette belseje hangját. Azáltal, hogy másvalaki foglalta szavakba a titkos bizonyosságot, a tudat teremtménye kézzelfogható létet nyert, amellyel éppen olyan kevésbé lehetett vitatkozni, mint egy tárggyal, amellyel összeütközött, és amely véresre zúzta homlokát.

A Kölcsey-kritika legfőbb hatása talán az volt, hogy Berzsenyi megismerte a gyűlöletet; nem azt az érzést, amely görcsben forgatja fel a lelki életet és aztán a felszínről, az öntudatból rövid idő múlva eltűnik, hogy beleolvadjon az énbe és színezza a későbbi sértődéseket és dühöket; hanem azt a másikat, amelynek csak láza és válsága csillapodik le hosszú idő múlva, de az öntudatban mindvégig megmarad, a lelki élet egészébe nem vegyül el, és halálig képes kényszeríteni a lelket, hogy éber álmaiban gyönyörködjék az ellenség kínjában. Az utolsó hosszú életszakasz legfőbb tartalma a törekvés, hogy a sokféle alakot öltő gyűlöletet kielégítse, másrészt a küzdelem, hogy a gyűlöletet legyőzze, szolgaságától megszabaduljon és szeretetben, harmóniában, „mosolygó rezignációban” megnyugodjék. A gyűlölet nehéz harcaival fonódtak össze a szakadatlan kísérletek, hogy a társadalomban, a nemzet szellemi életében, ezen túl az emberek közt otthonra találjon. Végül kevés számú költeményében döntő szerepet kap a halál érzése és gondolata, de nem a halálfélelem, hanem a halál közelségének sejtelme, a másik világ derengése és *ennek* a világnak elhalványodása, másrészt a tudat, hogy kortársai közt, az őt körülvevő társadalomban nincs helye.

Most, amikor összeomlása megpecsételődött, és ő szégyenével és fájdalmaival egyedül maradt, legyőzhetetlen szükségét érezte annak, hogy mint a megvert gyerek,

kipanaszkodja magát, jó szót és vigasztalást kapjon, más, erősebb és komolyabb embertől hallja, hogy nem történt katasztrófa, hogy költői nagyságán nem esett csorba, hogy ő most is ugyanaz, akit csak az imént dicséretekkel halmoztak el, hogy a bírálóknak semmi jelentősége sincs, csak az az ember volt hitvány és komisz. Csak Kazinczyhoz fordulhatott. Igaz, hogy már sok tekintetben kiábrándult belőle, de rajta kívül kihez fordulhatott volna? Kis János már régen nem lakott a szomszéd faluban. Kérdés, hogy Berzsenyi megnyílt-e valaha úgy neki, mint Kazinczynak. Írásban semmi esetre sem. És most írásban kellett legbelsejéről, legfájóbb sebééről vallania. Azonkívül Kazinczy az irodalmi életben uralkodott, megvédhette őt és megalázhatta az ifjú titán büszkeségét. Titokban azt is remélte, hátha csoda történik, és mégis annak a tökéletes barátnak és szinte halandó mértéken túli embernek bizonyul, akinek eleinte képzelte. Szomorú és naiv ravaszsággal szinte kezénél fogva húzta Kazinczyt, hogy segítsen rajta. Csak röviddel azelőtt támadták meg Kazinczyt is, tehát ugyanaz a sorsuk. „... tapasztaltam, mennyit vesztettél Te A Mondolat által...” Az őt ért sérelem közügy, amelynek beláthatatlan következményei lehetnek. „...Mert az ily gorombaság végtelen károkat fog okozni, elidegeníti az írástól a legszebb lelkeket, azokat a lelkeket, kiknek a dicsőség semmi, a gyalázat pedig minden, elidegeníti a főrendet, mely sokat tett és tehet, s megalacsonyítja a literátorokat, ez által azon kis tekintet, melyet a magyar literatúra nyerni kezdett, elrontja...” Így unszolja a magbántott és gyámoltalan költő a nagyhatalmú vezért, hogy álljon melléje és tanítsa becsületre a „garázda sophistát”. De Kazinczy nem látott Kölcsey tanulmányában egyebet, mint egy talán túl szigorú, néhol gúnyos hangú bírálatot, és nem vett észre benne sértő szándékot, kíméletlen támadást. Finom és erélyes toliharcra (több ízben hangoztatta, hogy a kritika hangja legyen erős), magas színvonalú irodalmi vitára gondolt, amely a művelt közönség érdeklődését majd felkelti. Esetleg hamar behegedő sebre, amelyért bőségesen kárpótol a kritika szép stílusa, amelyet magyar kritika eddig valóban nem közelített meg. Kazinczy azt hitte, hogy a Tudományos Gyűjtemény hasábjain játék folyik, és nem értette meg, hogy összeomlás és tragédia játszódik le előtte. A széphalmi vezér ezzel a magatartásával végleg elvesztette Berzsenyi barátságát. Berzsenyi úgy gondolta, hogy Kazinczy akkor hagyta cserben, akkor volt értetlen és néma, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá, és ezt sohasem tudta neki megbocsátani.

Berzsenyi így kénytelen volt egyedül, saját erejére támaszkodva felvenni a harcot és felelni Kölcseynek. Tárgyilagos, nyugodt gondolkodásról nem lehetett szó. Beteg epével és törött vállal, ágyban, „zavart fővel, dühödt szívvel” volt kénytelen „aesthetikázni, holott én Rajnis Kalauzán kívül sem aestheticát, sem poétikát soha nem olvastam”. Így keletkezett 1817/18-ban felelete első változata. Itt a szorosán vett irodalmi problémákat a személyi mozzanatoktól nem tudta és nem akarta elválasztani. Nehéz erőfeszítéssel, összeszorított fogú eltökéltséggel szedte össze fizikai fájdalomban és gyűlölet lázában szétfolyni akaró és minduntalan lángba boruló gondolatait. Kölcsey tanulmányát a kritika mocskának nevezte; Kölcsey törpe, aki hiúságának feláldozta az igazságot, csúfoló, aki szemtelenül megsértette kritika és illendőség minden törvényét. Kölcsey bírálatában akadnak ellenszenves részletek, amelyek az olvasóközönséget joggal bánthatták. Berzsenyi sietett ezeket ellene felhasználni. Kölcsey a régi magyar irodalomról kíméletlenül nyilatkozott; szavaiban az őszinte szomorúsághoz az ifjú titán kellemetlen gögje vegyült, és az élvezet, hogy a német kultúra ormairól lenézhet az elmaradt barbárokra. Berzsenyi nem átalotta Kölcseyt a magyar nemzet megvetésével vádolni és a közvélemény előtt denunciózni. De ez a düh és gyöngeség lázában fogant tanulmány, éppen a láz miatt, nagyon szép. Berzsenyi nem tudta és nem akarta elkendőzni és fogalommal csendesíteni dühét és fájdalmát.

Az 1817–20 közötti évek története nagyon homályos. Úgy látszik, Berzsenyi hamar belátta, hogy tanulmánya gyöngé, hogy feldúlt állapotában tárgyilagos, elmélyült gondolkodásra képtelen volt és hogy dühének kényre-kedvre ki volt szolgáltatva. Most már elsősorban nem is Kölcsey bírálata fájt neki. Gyűlöletét túlkiáltotta az önmaga ellen forduló harag, hogy miért engedett gyöngeségének, miért bocsátotta ki keze közül első dühében fogant tanulmányát; elképzelte, átélte, hogyan nevetnek majd a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében szálnalmas dühkitörésein, és hogyan csúfolja majd ki a közönség a bolond költőt. Visszakérte írását a folyóirattól. A szerkesztőbizottság elnöke, Teleki József gróf, ugyancsak úgy vélekedett, hogy a tanulmányt nem lehet közölni és Berzsenyihez vissza kell juttatni. Berzsenyi azonban a harag, gyűlölet, félelem és szégyen meg-megújuló görcsei közt hiába tett kísérletet, hogy visszakapja és elégesse „hypochondriás antirecensio”-ját. Szemere és Kölcsey, máig is érthetetlenül, nem tettek eleget Berzsenyi kívánságának. Berzsenyit a düh és szégyen kibírhatatlan érzése fogta el, ha arra gondolt, hogy az ő nevét ezzel az írással forrasztják össze. Így határozta el, hogy értekezését átdolgozza vagy újraírja, „...de mivel azt írtam, másikat is kell írnom, mivel azzal igen nevetségesen végezném el literátori életemet...” Ehhez a végső küzdelemhez úgy készülődött, hogy majd minden erejét összeszedi, és a külső élet zaklatásai elől bedugva fülét eltemetkezik gondolataiba.

Otthon azonban képtelen volt erre. Testi baj, vad gyűlölet, kinevetéstől való félelem azáltal lett szinte elviselhetetlen, hogy nem tudott szenvedéseiről senkivel sem beszélni. Úgy látszik, most megkövetelte volna feleségétől, és talán leányától is, hogy hallgassák meg és segítsenek rajta. Most borzasztó tehernek és méltatlan nyomorúságnak érezte a jóindulatú, szorgalmas, de kétségbeejtően józan és műveletlen nők környezetét, egyszerű és földhözragadt gondjait, amikor nyugtalansága egy pillanatra sem engedte lélegzethez jutni, amikor szeretett volna fájdalmában jajgatni és fetrengeni, kiszakadni magából. Nem kívánhatta tőlük, hogy irodalmi problémákon törjék a fejüket, hogy Kölcsey bírálataiban elmélyedjenek; tudta, hogy vereségét legfeljebb meleg emberi szeretettel szánhatják. Bizonyára nem haragudott rájuk – öntudatának semmi esetre sem engedte ezt meg csak egyszerűen nem bírta el jelenlétüket, mint ahogyan nem lehet sokáig kibírni, ha egy tányért késsel kaparnak. 1819-ben körülbelül egy évet töltött Sopronban, ahol fiai tanultak, akiknek jelenlétét, úgy látszik, jobban elbírt; a fiúk tanulmányai, az értelem semleges problémái talán enyhítették nyugtalanságát és szomorúságát. Sopronból küldözgetett határozott utasításokat feleségének majorságról, disznóhizlalásról és –eladásról, hetyei és somogyi cselédekről. Lelkére kötötte, hogy távoli rokonát, Kronekker Samut, aki az asszonynak a gazdaságban segített, gyakorta emlékeztesse, hogy a jobbágyokat fahordásra ne hajtsa, és szigorú számadást követelt nemcsak Kronekkertől, hanem magától a feleségétől is. Lánya küszöbön álló eljegyzéséről, a fiatalok szerelmi játékáról ugyanolyan kíméletlen józansággal írt, mint gazdaságáról. Lányának egy gazdag somogyi földbirtokos fia udvarolt. Berzsenyi ezeket üzenté lányának: „...A Lídiának semmit írni nem tudok, csak arra emlékeztetem, hogy úgy vigyázzon, hogy a két szék között a pad alá ne essen s amint már mondtam, újra csak azt mondom, hogy a Sárközyvel semmit ne tréfáljon, hanem mihelyt kívánja, menjen...” (1820 körül). Egyelőre nem bírta elviselni a fiatalember társaságát, akinek a költő bonyolult lelki életéről aligha lehetett sejtelme, és aki ideggörcseit, kínlódásait, összeomlását, soproni elbújását hisztériánál és kicsit nevetséges bolondériánál alig tarthatta egyébnek. Nem engedte, hogy a vőlegény meglátogassa. Visszautasító szavaiból közöny és megvetés árad, a művész emésztő nyugtalansága, akit idegbajában állandóan az a veszély fenyeget, hogy nem bírja ki a közönséges ember lapos fecsegését, elveszti önuralmát és elkezd dühöngeni. „...Ha netalán a Sárközy fel akarna hozzám jöni, meg ne engedd néki, hogy hozzám jöjjön,

mert én még most minden megindulástól félek...” Fiain kívül senkivel sem kívánt érintkezni. Szobájában gubbasztva olvasgatta kedves könyvét, Home német fordítását, és jegyzeteket készített nagy értekezéséhez, ahol majd végleg megfelel Kölcseynek. Ha kimozdult hazulról, a Rózsa kávéházban üldögélt és magányos asztala mellett tűnődve hallgatta a halk zszibongást, vagy a színházban pihent meg esztétikai spekulációktól és gyűlölet és fájdalom nehéz gondjaitól, az idegen emberek közt biztonságban érezve magát.

A régi barát, Kis János feljegyzései segítenek abban, hogy magunk elé képzeljük a szomorú költőt. Kis akkor Sopronban evangélikus lelkész volt. Berzsenyi nem értesítette, és Kis csak véletlenül tudta meg, hogy odaérkezett. Felkereste és neheztelve kérdezte tőle, miért titkolózik előtte; vajon haragszik-e rá. Berzsenyi zavartan mentegetődzött, hogy ő nem haragszik, de a magányt úgy megszokta, hogy bármilyen társaság csak terhére esik. A jóindulatú és szelíd Kis nem nyugodott bele régi barátja szomorúságába és mindent elkövetett, hogy fásultságából kiszakítsa és jobb kedvre derítse. Berzsenyi néha ki is bontakozott nehéz hallgatásából és elpanaszolta egészsége hanyatlását és Kölcsey bírálatát. Most már a pusztán személyét érintő, szinte fizikai kétségbeesések és felháborodások elhalványodtak. Azt magyarázta, hogy Kölcsey az ő legszebb igyekezetét, legszentebb célját támadta meg, és ezért kötelessége, hogy megvédje magát. Kazinczyról nem beszélt ilyen őszintén. Amikor Kis szóba hozta előtte a régi mestert, Berzsenyi mindig tisztelettel említette, de azt eltitkolta, hogy rá is megharagudott, és hogy vélt sérelmét egy percre sem tudja elfelejteni. Pedig sokszor elismételhette magában, hogy minden józan valószínűség szerint Kazinczynak Kölcsey bírálatában semmi része sem volt, és hiábavaló erőfeszítéseket tett, hogy megbocsássa Kazinczynak saját kiábrándulását és végső csalódását. Amikor már azt hitte, hogy keserűség nélkül gondol Kazinczyra, megkísérelte felvenni vele a kapcsolatot, és 1820. december 13-án írt neki. Ez a levél legszebb írásai közé tartozik, méltó *A közelítő tél*-hez és a *Fohászkodás*-hoz. Először a nagy testi és lelki megrázkódtatásról beszél, amelyek keresztülment, és elmondja, mivé tette ez. Amint a múlt hónapokra visszatekint, egy pillanatra tisztán áll előtte az összeomlás története, és mintegy kívülről, mint más emberét éli át a végletes fájdalmat, a magába fojtott dühöket és átkozódásokat, a józan emberektől annyira elütő viselkedést, és szégyenkezve ismeri el, hogy „félbolond” és „féldühös” volt, hogy környezete csak haraggal vagy száналommal tekinthetett rá. Szégyenében kötelességének tartja, hogy bocsánatot kérjen mindazért, amit, ha máshogyan nem, gondolatban elkövetett Kazinczy ellen. „...Igenis, tisztelt férfiú, én még élni kezdek ugyan újra, de lelkem régen megholt, s annak helyét egy új, ismeretlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg, mint az éj, s nyugodt, mint a sír. Azon irtóztató zavarnak, mely egész természetemet fenékkal felforgatta, nem lehetett egyéb következése, mint ez a félhalál. S mivel ez a félhalál könnyen egészszé válhat s mivel főm zúgása gyakran zengeti a halál harangját fülembé, nem akartam úgy elveszni, mint képzelt ellenséged, hanem tudtadra kívántam azt adni, hogy valamit tettem ellened, azt mind a legmélyebb hypochondriában tettem. Ugyanazért szánj vagy neved, amint tetszik, de ne gyűlölj, hanem tulajdoníts mindent kegyetlen nyavalyámnak, mely engem félbolonddá s féldühössé tett...” Eleinte úgy látszott, hogy Berzsenyi jól olvasott önmagában, és a kísérlet sikerül. Kimondja: nem hiszi, hogy a bírálatot Kazinczy írta volna. „...Egy pesti barátod azt mondá nékem, hogy Te oly tudós munkát, mint Kölcsey recensiója, írni sem tudnál. Én most azt hiszem, hogy oly gorombát nem tudnál írni...” De írás közben feléled gyanakvása, amelyről azt hitte, hogy már túljutott rajta. „... De akár írtad, akár nem, már most nekem mindegy. Néked is lehetek fekete óráid, mint nekem, s Néked is szabad volt velem úgy bánni, mint minden barátimnak teljes életemben; semmi újságot nem tettél velem...” Az öntudat, a felületen lévő én bocsánatkérését és a régi viszony felélesztését diktálta, az igazi én

színültig megvetéssel és haraggal volt tele. Kölcsey említésére a régi düh és gyűlölet feltámad és összecsap feje fölött. Thaiszról, Szemeréről, Vitkovicsról beszél, „kik engem nyomorult állapotomban szembe gúnyoltak, s kik még a Tudományos Gyűjteményben is jónak találták hamvaimat tapodni...” Miután a rossz ösztön elmondta a magáét, Berzsenyi felébred, folytatja a kísérletet és valóban gyönyörű szavakkal járul Kazinczy elé: „...És így, Tisztelt Férfiú, én ismét élek és írok, s ím, legelső betűm Tiéd! Fogadd el még egyszer hideg kezemet azzal a nyugodt lélekkel, mellyel azt Néked nyújtom...” A „hideg kéz” felidézi benne az új, a nyomorult Berzsenyit, letarolt lelkével és pislákoló, vánszorgó életével. „...Jól tudom, hogy velem, romlott hypochondriával, barátkozni semmi okod, semmi kedved nem lehet...” Belezuhanva és elsüllyedve az érzésbe-gondolatba, hogy ezt tették vele, és hogy idáig jutott, elárasztja és az uralmat végleg magához ragadja a gyűlölet. Kényszeríti a költőt, hogy írja azt, amit lelke legmélye diktál neki: „...de nem is azért jövök, mert hidd el, az én resignatióm is tökéletes, mind Tereád, mind az egész világra nézve, s nem kíván, nem ismér szívem egyéb jót, mint ezen resignationak nyugalmát; csak jobbra fordult állapotomat tudtadra adni, hogy erántam jobb gondolattal légy, s ellenségednek ne gyűlölj. Élj szerencsésen, légy boldogabb, mint én, s ne ismérd azt a nyomorúságot, melyet én kiállottam...” Mind e szavak és érzések mögött tehetetlen harag és csillapíthatatlan fájdalom kiáltja, hogy boldogtalan vagyok, nem bocsátók meg és gyűlölök mindvégig. Később díszesebb, méltóságosabb ürügyet talált arra, hogy haragját megőrizze és hogy a régi mester iránt még a halálban se engesztelődjék ki.

Úgy látszik, Berzsenyi 1820 legvégén térhetett vissza Niklára. Az új élet vagy a régi folytatása elég szerencsétlenül kezdődött. Felesége nem számított hazatérésére. Amikor értesítette szándékáról az asszonyt, ez nem fogadta kitörő örömmel, hanem naivul és gyanútlanul értesítette férjét, hogy ő meg Vas megyébe utazik, a maga családjához. Férje nem szoktatta hozzá, hogy érzelmekkel sokat foglalkozzanak. Látóhatárán kívül esett, hogy férjéhez másféle bizalom és melegség is fűzheti, mint amit közös munka, közös ágy és hosszú évek megszokása hoz létre. Nem tudta, hogy ilyenféle alkalmakkor, mint hosszú távollétből való hazatérés, meghatottságot illik éreznie, arra pedig egyáltalában nem gondolt, hogy ilyesmit színleljen. Berzsenyi nagyon jól tudta, hogy felesége magatartásának elsősorban ő az oka; ő nevelte így. Mégis amint felesége közönyén elcsodálkozott, tudatára ébredt annak, hogy ő mindig azt hitte: felesége a szolgaság elszakíthatatlan kötelékeivel van hozzáláncolva; ellenvetést meg sem kísérő engedelmesség légköre hozzátartozott életéhez, és amint úgy érezte, hogy erre nem számíthat, kegyetlen fájdalom fogta el. Attól is tartott, hogy a szomszédok és ismerősök csodálkoznak és mosolyognak: az öregedő, bogaras földesúrral már a felesége sem törődik. Nem vallja meg feleségének – önmagának sem szívesen –, hogy a Vas megyei utazás terve milyen mélyen megsebezte. Külsőleg ugyanazzal a komoly és méltóságos nyugalommal áll felesége elé, mint mindig, fájdalmas szó a fegyelem páncélján nem hatol keresztül. Azt is megtiltja magának, hogy erélyes kifejezést használjon. A kemény és hatalmas ember megindító finomsággal, félénken és szégyenkezve igyekszik rábírnivali feleségét, hogy változtassa meg szándékát. Nem arra hivatkozik, ami fáj neki, hanem mindenféle józan külső okra, mert szégyelli, hogy könyörögni szeretne az asszonynak, akire máskor olyan fölülről tekintett, és szégyelli, hogy ez az egész apró história annyira fontos, hogy egészen betölti. Amellett Berzsenyi nem sejtí, hogy mennyi belső finomság és lovagi méltóság van benne, amint megadóan behajítja fejét a hitvány élet igájába. „...Hogy nyugodtabb lélekkel legyek, halaszd Vas vármegyei utadat addig, míg én hazamegyek, akkor tüstént mehetsz, s hogy nyugodt lovakon mehess, ezen kis lovakat küldd ide értünk. Azonban ha addig várakozni nem akarsz, menj, mikor teszik, de meggondold azt, hogy Te is nyugodtabb szívvel

mehetsz, ha én odahaza leszek, s a világ megítél, ha akkor hagyod el a házat, amikor annak legnagyobb szüksége van reád. De mindez nem parancsolat, hanem kérés és tanács, szabad tetszésed szerint válassz...” Hiába volt józan földbirtokos, tekintélyes nemes úr és sztoikus bölcs, viselkedésének parancsolhatott, de fájdalmának nem. Sértett büszkeségének, érzékeny idegeinek kiszolgáltatva kegyetlenül szenvedett, és most akármit adott volna, ha otthon marad az asszony. Nem áll új ruhát ígérni neki, csak ne menjen el hazulról: „... Ha a borokat jól eladhatom, ruhát is veszek számodra, s akkor becsületesebben is mehetsz...” Úgy látszik, az asszony teljesítette kérését. 1821 elején már otthon ünnepelte leánya esküvőjét. Másnap azt írta egyik ismerősének, hogy feje a tegnapi mulatságtól mámoros. Fiatal korában nem ivott szeszesitalt. Igaz, hogy orvosa ajánlotta neki a bort, de a költő mindenesetre hozzászólt, hogy sebzett lelkének, beteg idegeinek kínzó nyugtalanságát borral csendesítse.

Erre sokszor lehetett szüksége, amint maga előtt látta és átélte, hogyan nevetik ki szerencsétlen első feleletét és hogyan veszik semmibe élete legfőbb tartalmát, költeményeit. Láttuk, hogy kötelességének tartotta megvédeni ezeket. Most már a gyűlölet fölé az önmagával szemben való kötelességteljesítés rakódott, és a vágy, hogy a nemzet műveltebb részének, különösen a fiataloknak, hasznára lehessen. A gyűlölet ilyen álruhában irányíthatta a kavargást és vergődést, és továbbra is suttoghatott és ösztönözhetett, hogy tanítsa meg a „garázda szofistát”, hogy *az* kínlódják, és hogy *azon* nevensenek – az öntudatnak ez ellen már nem lehetett kifogása. 1819 óta gyűjtötte az anyagot, hogy megírhasa végleges feleletét, amelyen körülbelül öt éven át dolgozott. Makacsul, konok dühvei ásta bele magát a Kant előtti német esztétika már akkor poros könyveibe, amelyekhez Home értekezése, Schiller tanulmányai, Herder, Bouterweck és Jean Paul néhány írása csatlakozott. Tehát a német esztétika peremvidékén és mellékutcaiban botladozott; úgy látszik, a magaslatokig nem jutott el, és Kant, Schelling és Hegel esztétikai műveit nem ismerte. De talán mindezeknél a forrásoknál többet jelentett, hogy – mint a kiváló Berzsenyi-kutató, Merényi Oszkár bebizonyította – Berzsenyi elolvasta Szemere Pál kiadatlanul maradt írását Kölcsey Berzsenyi-kritikájáról. 1825-ben készen állt az új tanulmány, a végleges felelet, az *Észrevételek Kölcsey recensiójára*. Megírásban ez egyik legszürkébb és legfáradtabb munkája, ebből a szempontból nem közelíti meg az elkeseredéstől és láztól forró első feleletet. Tartalmilag azonban annál komolyabb. Berzsenyi megmutatta, hogy Kölcsey felületesen olvasta verseit és Kölcsey legfontosabb kifogásait győzelmesen cáfolta. Ezek közül legfontosabbaknak azokat tartotta, amelyek költői nyelvét érték. Ennek merészségét, erejét, egyedülálló eredetiségét Kölcsey nem vette észre és elveszett a túlzások és nem egészen sikerült erőfeszítések bogarászásában. Berzsenyi bebizonyította, hogy a gáncsolt kitételeket Kölcsey általában hibásan idézte és a verssorok értelmét eltorzította. Hogyan történhetett ez? Nem valószínű, hogy Kölcsey a kifejezéseket szándékosan csavarta volna el. Nem adhatunk más magyarázatot, mint hogy Kölcsey a verseket felületesen olvasta el, ezért sok helyütt rosszul értette őket, a bírálat megírásakor pedig nem vette elő a kötetet és nem ellenőrizte emlékezetét. De Berzsenyi ezt a magatartást nem használta fel arra, hogy Kölcsey személyét megtámadja. Ehelyett kifejtette, hogy a költői kifejezés nagyon kényes és nagyon könnyen értelmetlen és torz lesz, ha hanyagságból vagy rosszindulatból változtatnak rajta. Még mélyebb az a megállapítása, hogy az ő és általában a költészet lángoló képeit nem szabad a költői mámorból kilépve, józanul és hidegen tekinteni. „...Az oly expressiók, mint *dithyrambok lángköre* s *gőztoriatok alpesi* nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem, de vajon hideg szemmel kell-e azokat nézni? Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vágnak, tehát látni fogjuk,

hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei...” Érdekes, hogy a maga költői nyelvének védelmében Berzsenyi ez egyszer megfedekezett „előre megfontolt” klasszicizmusáról; elismerte, hogy a görög egyszerűséghez nem lehet mindenkor ragaszkodni, hogy minden kornak, sőt minden költőnek joga és kötelessége eredeti tartalmat eredeti nyelven kifejezni. Berzsenyi itt odáig ment, hogy a romantika létjogosultságát elismerte, sőt tolla alá tévedt, hogy az ő költői nyelve is romantikus, vagy legalábbis közel áll a romantikához. „...A *nimbus, lángkör, csillagkorona, Sonnenkrone* stb. a romantikában csak az, ami volt a Hellenikában a *koszorú*, úgyhogy a *dithyrambok lángköre* semmi nem egyéb, mint: a *dithyrambok koszorúja*. így változnak az ideák, s így kell a nyelvnek is változnia! s valamint szabad volt a koszorúnak görög nevét magyarra fordítani, éppen úgy szabad a nimbusét is, de szabad volna még a dithyrambokét is, ha tudnánk. így kell a romantikának egész stíljárói ítélnünk, mert valamint változtak az ideák, aszerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt így kell azoknak változniok minden eredeti költőnél, mert minden új világszemlélettel új ideáknak, új szellemnek s új nyelvnek harmóniája születik, s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyanazért a költői nyelvet nem a Hellenikához, annyival inkább pedig nem a magunkéhoz méregetve kell megítélnünk, hanem leginkább az új s individuális szellem természete szerint...” Valamivel alább ezeket mondja: „...Kérdést nem szenved, hogy néhány ódáim nyelve eltávozott a görög egyszerűtől, de eltávozott azoknak szelleme is a görög együgyűségtől, s ha ez változott, természet szerint kellett amannak is változnia, mert a dictiót az érzés természetéhez kellett alkalmaztatnom. Érzem én is az egyszerűnek kellemeit, s követem is azt munkáim nagyobb részében, de érzem azt is, hogy az egyszerű mellett vágnak másnemű szépek is...” Ez egyike a nagyon ritka alkalmaknak, amikor Berzsenyi tudatára ébredt, hogy művészetében és egyéniségében van valami romantikus. Az 1833–35 között írt *A kritikáról* című értekezésében már megtagadta egyéniségének ezt a romantikus vonását és azzal vádolta, hogy az igazi költészettől eltérítette, és csábítását ő csak később győzte le. „... így látjuk, miképpen tulajdonítja Schiller a maga dagályait a sok rossz példának, valamint én is őszintén mondhatom, hogy az egyszerűnek velem született szerelmét Schiller és Matthisson példái kezdék megzavarni, mely őszinte vallomásokra bizony nem lett volna szükségünk, ha Winckelmann-t és Jean Paul-t előbb ismerők...” – Ami az *Észrevételek* többi, kevésbé fontos részletét illeti, azt hiszem, Berzsenyi joggal védi *A remete* című költeményét, ámbár rossz érveket sorakoztat fel. Valóban olcsó Kölcsey szemrehányása, hogy Berzsenyi epikus tárgyat lírai versmértékben dolgozott fel. Igaz, hogy a költemény tele van naivitással, és epikus kompozíciót, jellemábrázolást hasztalan keresnénk benne. De a gyönyörű részletek a nagy költőt lépten-nyomon elámulják. A költemény úgy, ahogyan van, nagyon szép.

Berzsenyinek 1825 után alkalma nyílt arra, hogy ne csak az örök Magyarországra függesse lángoló tekintetét, hanem hogy a valóságos Magyarország építésében is közreműködjék, és valóságos, húsból és vérből való munkában szakítsa ki magát sértődés, fájdalom és gyűlölet gonosz árnyaiból. Természetesen nem Berzsenyi fordult a vármegyéhez, hogy állást kérjen – ezt még akkor sem tette, amikor kedve lett volna diogenészi hordóját szétfeszíteni. Somogy vármegye, úgy látszik, Festetics György gróf indítványára már 1823 előtt elhatározta, hogy könyvtárat alapít és hosszas tárgyalás után bizottságot nevezett ki a beszerzendő könyvek összeírására. Berzsenyit is beválasztották az „exmissusok” közé, anélkül, hogy erről idejében értesítették volna. A vármegye alig törődött a gróf ötletével, és a bizottságot sem bántotta, hogy a terv megvalósítására olyan nehezen kerül sor. Festetics gróf 1823-ban meghalt. A vármegye, úgy látszik, 1826-ban értesítette Berzsenyit megbízatásáról, amelynek

teljesítésére nagyon rövid határidőt szabott. Berzsenyi – aki különösen örült, hogy a gondolat kedves grófjától indult ki – nem sértődött meg, hanem lázas buzgalommal hozzálátott a könyvek összeírásához. A kevés gonddal odavetett megbízatás képzeletében jelentékennyé tágult. Magát a könyvtártervet is kibővítette. Azt szerette volna, hogy „az ily olvasó-intézethez igen illő folyóírásokra megkivántató fundus állíttassék”. De képzelete tovább dolgozott. Arra gondolt, hogy a vármegye urai közé illeszkedik, és határozatlan, nagy pályafutás körvonalai bontakoztak ki előtte. A vidéki könyvtár alapításán túl már látta, hogyan teszi a magyar nemesség magáévá az európai műveltséget, hanyatlásából hogyan emelkedik fel és hogyan szerzi vissza régi nagyságát. A nagy álmokat megrendítő szavakban mondja el: „...Mert csak így jelenhetik meg a nagy gondolat a Világ előtt a maga méltóságában, s így várhatjuk azt, hogy Somogy példája több vármegyét is azon megfoghatatlan álomból, mely culturánkat nyomta s hazánkat a legszegényebb amerikai coloniáknál e részben szegényebbé tette, valahára fölébreszti, s kimutatja, mint kell a pusztákban elszórt s a culturának minden organjaitól megfosztatott magyar nemességen segíteni, hogy azon kezdetet, melyet az oskolákon nyer, tökéletességre vihesse, s kimutatja, hogy a könyvtárok, ezeket a férfiaknak oskoláit s a nemzeti culturának legfőbb kincseit hol kelljen lerakni...” A tervből azonban nem lett semmi. Berzsenyi hiába kért az egyik exmissustól, Bodonyi úrtól részletesebb magyarázatot. Semmi tudósítást nem kapott, és „szemermetessége” nem engedte, hogy tovább kérdezősködjön. Ez az ajtó is becsapódott, meghiúsítva, hogy a cselekvő életben felejtse el sebjét és győzelemre vigye nehéz harcát a belsejében háborgó gyűlölet ellen.

1817 után munkássága a versről a prózára terelődött át. Elég sok tanulmányt és bírálatot írt. Ezek annak a számára jelentősek, aki Berzsenyivel alaposabban foglalkozik. Rajtuk keresztül bepillantunk a költő lelki világába, és ilyenkor a száraz és nehézkes mondatok megtelnek élettellel. Az életműből, a megnyugvásért való kínlódó és vergődő harcból kiszakítva önmagukban nincs különösebb értékük. A kritikáról írt tanulmányában és néhol egyebütt ugyan különbséget tesz bel- és külkritika közt, és hangsúlyozza az előbbi értékesebb voltát, de azért míg az egyes szavak helyességét vagy helytelenségét nagy terjedelemben tárgyalja, a tartalomra vagy felépítésre vonatkozó megállapítások elég kevés helyet foglalnak el. Tanulmányai alig jutnak túl a források verejtékes és félreértésekkel tarkított feldolgozásánál. Arra azonban felhasználta ezeket az írásokat, hogy önmagát jobban megismerje. Igaz, arra is, hogy elfogultságát növelje, sértődöttségéből és ellenszenvből fakadt gondolataiba egyre jobban begubózza magát. Már régtől fogva nagy szeretettel tanulmányozta a görög és latin világot – a görögöt ugyan csak fordításokban –, most egyre jobban elmélyedt benne. A görög és latin költőket és gondolkodókat olvasva látta át, hogy érzésvilága és gondolkodásmódja minden mélysége mellett egyszerű. Ehhez az egyszerűséghez az évek múlásával egyre görcsösebben ragaszkodott. A klasszikus, tehát az igazi költészet mindig világos, érzelmek és képek az értelem törvényeivel soha sem ellenkezhetnek. Ahogyan az egyes szó „lételem” hibája a kétértelműség, úgy kerüljön az egész költői alkotás „miszticizmust”, sejtető érzések színt játszó hullámvilágát. Az *Észrevételek* gondolata a nem egyszerű romantika jogos voltáról nem fejlődött tovább, és Berzsenyi sohasem kérdezte, vajon a görög költészet valóban annyira józan és értelmes-e, mint azt ő képzelte.

A költészet egyszerűségével függött össze a versformák kérdése. Nehéz eldönteni, vajon Berzsenyi csak a Kölcsey-bírálat hatására helyezkedett-e olyan élesen szembe a nyugat-európai verseléssel. Annyi tény, hogy Kazinczy-sonettjét költeményben ünnepelte és ezt a költeményt, azt hiszem, érdemén felül szerette, a maga nemében

legsikerültebb költeményei közé sorolta és Kölcseyvel szemben védelmezte. A Kölcsey-bírálat után a nyugat-európai verselést egyre jobban meggyűlölte. Ez a természetet, az éneket és táncot nem szebbítve, hanem szolgálai módon követi és egyszerre énekel és táncol. A nem nagyon meggyőző érvek közül Berzsenyi legnagyobb nyomatékkal a festett szobor példáját hangsúlyozta. Eszerint a nyugat-európai verselés úgy kapcsolja össze a mértéket és a rímet, mint ahogyan a festett szobor a színt és a tömeget. A festett szobornál a körvonal megtöri a színt, a szín pedig elhomályosítja a körvonalakat. A görögök ezért nem színezték szobraikat. A nyugat-európai verselés éppen így állítja szembe egymással a mértéket és a rímet. Ellentétük legyőzéséhez olyan technikai erőfeszítés szükséges, amely megakadályozza, hogy a költő a tartalomnak, az érzésnek és gondolatnak maradéktalanul odaadja magát. A nyugat-európai verselés tehát a költőt legtöbbször üres virtuozításra kényszeríti. – Berzsenyi a nyugat-európai versformákat technikailag nagyon nehéznek tartotta. Ma már alig értjük meg, hogyan érezhette azokat a klasszikusnál kötöttebbnek és szigorúbbnak. Igaz, hogy Kazinczy csak nehéz munka árán tudott rímtelen jambusokat mintázni, tehát olyan versforma törvényeihez alkalmazkodni, amely a mai költő számára a legegyszerűbbnek tűnik és a legcsekélyebb nehézséget sem okozza.

De talán a költői magatartás problémája adott Berzsenyinek leginkább alkalmat arra, hogy egyéniségének egyik döntő vonását megismerje, és ösztönözte arra, hogy a romantikával élesen és kíméletlenül szembeforduljon. Kölcsey *A jegyváltó* és Dajka *Homályos bánat* című költeményeinek bírálatában fejt ki részletesen álláspontját. „... A poéta »fures et incendia ridet«, s nemcsak kárain, de még a maga világán, a szívéen is úgy felül van emelkedve, mint egy isten a világon. Innét a poétái józanság s a legzajlóbb szenvedelmekben is örökké szabad objectivitás, melyek nélkül poéta nincs...” A költői magatartástól megkövetelte, hogy a leghatalmasabb szenvedély viharai közt is őrizzen meg valamilyen férfias méltóságot; a költő sohase legyen érzelmei és szenvedélyei rabja. Itt Berzsenyi előtt élet és költészet összeolvadt. Az alkotás, a forma és a költői magatartás fegyelme egyúttal az ember fegyelme és méltósága is. „A *tárgyas költő*, mikor nem ideált ad, hanem csak a tarka valót festi, mutathatja tárgyai természete szerint az indulatoknak és ábrándozásoknak különféle szertelenségeit; de a *személyes költő*, ki magáról szól, vagy legalább magáról látszik szólni, természet szerint ideálnál egyebet nem adhat, vagy adni nem akarhat, mert magának csak oly érzelmeket tulajdoníthat, amelyeneket legszebbeknek lát; s mivel az olvasó is csak oly érzelmeket láthat önála szépeknek, amelyenek oly mívelt s józan embernek, mint egy poétának lenni kell, szájába illenek. Innét van, hogy a tárgyas költő szabadon mutat mindenféle dühült *Orlandókat*, de a személyes költő magából *Orlandót* és *Lykophront* nem csinál; mert tudja azt, hogy a poétái részegség csak addig poétái, míg józan, s tudja, hogy valamint az emberiségnek legfőbb Karaktere sem egyéb, mint a józanság, vagy a recensens szavai szerint: a legsebesebb lángokban is szelídség.”

Kölcsey költészete a bírálattól függetlenül is ellenszenves lett volna számára. Most a gyűlöletes Kölcseyen keresztül tudta meg, hogy ő a kiegyezés lehetősége nélkül szemben áll az érzélgéssel, a lelkendezéssel, a készakart lázzal, és képviseli a szigorú és tiszta formát, a mértéket, az öntudatot, az önfegyelmet és józanságot, amely nem tűri, hogy a lelki életben bármi szenvedély hatalomra jutva, a lélek egyensúlya felboruljon.

Azt hiszem, Berzsenyi azért ragaszkodott a fegyelemhez, hogy elfojtson önmagában minden lázadást a részvétlen sors és a gyalázatos élet ellen. A romantika végletes szenvedélyeiben, heves panaszaiban és kétségbeesett jajkiáltásaiban a lázadást sejtette meg, amely szakadatlanul csábította, és amelyet mindig megtagadott. Elképzelhetjük, milyen irigységgel, gyűlölettel, megvetéssel nézhette a bőbeszédű kis lelkendezőket és

nyögdelőket a szomorú óriás, aki mélyebb bánatokat és kínzóbb szenvedéseket hordott magában anélkül, hogy a „józsanság”-ról megfeledkezett volna, és a márványburkot átkokká és jajgatásokká törte volna széjjel.

A lázadás olyan erővel csábította, hogy kénytelen volt még erősebb érvekbe kapaszkodni, hogy a szomorú fegyelmet és a hitvány józsanságot önmaga előtt igazolja, hogy a maga feltörő könnyeinek megálljt tudjon parancsolni. A művészet ábrázolási módját összekapcsolta az állammal, nemzettel és erkölccsel. Az igazi művészet a görögök és rómaiak művészetét, a végleteknél értékeesebb mértéket, az arisztotelészi nagy közepet jelentette. Ezért a lélek legmélyebb harmóniáját alapozta meg és fejezte ki, a lélek derűs, mosolygó és bölcs egyensúlyának volt tükörképe és megvalósításának eszköze. Ebből Berzsenyi azt következtette, hogy a klasszikus és klasszicizáló művészet mind az egyes ember, mind az állam boldogságának döntő tényezője, az egyes ember biztos és elégedett életének és az állam szilárdságának kifejezője és biztosítója. A szépség egyúttal hasznos is, és egyes ember és állam ellen vét az, aki a szépet a hasznostól elválasztja. Ezek a megállapítások újabb fegyvert szolgáltatottak a nyugat-európai verselés és a romantika ellen. Azt állította, hogy a szélsőséges lelkiállapotok parancsára megszólaló, tehát romantikus művészet nem lehet hasznos és ezért nem lehet szép. A romantikus művészet közre és egyénre káros, az erkölcsöt lazítja és az állam hanyatlását idézi elő. Berzsenyi megkísérelte az okot is megállapítani, amely a romantikus művészetet létrehozta és egyben tulajdonságait is meghatározta. Szerinte ez az önzés volt. A művészek lassanként nem használni és szeretetelni, hanem bámultatni akartak. Ezért találták ki a nehézségeket hajszóló, kötéltáncoló formát, és ezért gyönyörködnek a szonettben, amelyről többször idézte Jean Paul lekicsinylő véleményét. Az önzés és szeretetlenség következménye az érzelmi zabolátlanság, az olaszos hév, a szentimentalizmus és a miszticizmus.

Az évek folyamán Berzsenyi mindinkább egy táborot képzelt maga mögé, amely egy másik táborral áll szemben. Ő a magyar szellemi életben a klasszicizmust képviseli a romantikával, a szilárdságot, a józan egyensúlyt a bomlással és féktelenséggel szemben. Kötelessége a vezéri tisztet magára vállalni, mert nemcsak a magyar *kultúra*, hanem a magyar *nemzet* sorsa is kockán forog. Anélkül, hogy észrevette volna, született meg és nőtt nagyra benne a vezéri öntudat, amelyhez ragaszkodott is. Szüksége volt erre a kis vigaszra, amellyel hiúsága kárpótolta a szenvedésért és kicsúfolásért. Így mélyebbre süllyeszthette gyűlöletét és mentséget talált arra, hogy az igazi kötelesség alól kibújhasson, hogy minél ritkábban kelljen a versírással megpróbálkoznia, hogy ne kelljen elszenvednie az alkotás erőfeszítéseit, hogy ne élje át a csüggedés kínját és a vereség tudatát, hogy vergődés és láz hiába való, hogy végleg kiszáradt, mint ahogyan Kazinczynak írta, és mint ahogyan Kölcsey állította.

Kölcsey bírálata alkalmat adott Berzsenyinek arra, hogy végleg megtagadja a felvilágosodást. Kölcsey, Kazinczy és ezek barátai – az ifjabb generáció általában – amely gyűlölködő, felforgató, goromba és nagyszájú emberek gyanús és alantas handabandázásaival elválaszthatatlanul összeolvadt, végeredményben a felvilágosodást jelentette. Elég furcsa, de tény, hogy a racionalista felvilágosodás a gyűlölet áttételén keresztül észrevétlenül összefonódott szentimentalizmussal, miszticizmussal, szonettel, formai kóklerkedéssel, laza erkölccsel és országmegrontással. Minden készen állott arra, hogy Berzsenyi szemét befogva újra megkíséreljen a nemesi Magyarországhoz visszafutni, rossz lelkiismerettel visszamenekülni oda, ahonnan válságok és vergődések közt 1808 után elindult. A lelke mélyéig sértődött, megsebzett és reménytelenül emésztődő költő Kazinczyt a kicsiny, tehetségtelen, mágnások közt sürgő-forgó Döbrenteiért cserélte el, aki egyébként nagy szerelmének unokaöccse volt, és talán valóban szerette is Berzsenyit, de mindenesetre felhasználta, amikor érvényesülésért tülekedett, és buzgón élesztette benne a gyűlöletet Kazinczy ellen.

Ezekben az években Berzsenyi nagyon kevés költeményt írt, de köztük két nagyon szépet találunk: *A füredi kúthoz* és *Elégia Gróf Festetics György hamvaira*. Már tárgyuk arra készítette a költőt, hogy a közeledő halál titokzatos és édes fáradtsága zsongja körül. De tárgyukat ő maga választotta, önkénytelenül arra felelve, amit a külső világban önmagával rokonnak érzett.

A füredi kúthoz annak a fejlődésnek formába öntése, amikor a súlyos betegségből lábadozó ember élet és halál mezsgyéjén ingadozva, még nem szokva meg a szigorú, kétséget nem tűrő, minduntalan éberséget, döntést és elhatározást követelő életet, végül mégis kibékül vele és belenyugszik, hogy igáját tovább cipelje. A költemény nehézkesen indul, a betegség mesterkéltszimbólumával: furcsa, amikor egy jellegzetesen testi baj koturnusban és palástban jelenik meg. De néhány sorral utóbb már igazi költészet veszi körül az olvasót, amint Berzsenyi a megszemélyesített füredi kútnak gyógyulásáért hálát ad. A költő gyógyulásról, vagyis az életbe való visszatérésről akar beszélni, de a lázak és látomások ködéből, a halál félálmából és révületéből még nem bontakozott ki; anélkül, hogy észrevenné, visszatérés és élet helyett végső búcsú és halál hangjai szólalnak meg ajkán. Az élet újrakezdését ahhoz az érzéshez hasonlítja, amikor az ember a földi életből kiszabadul és az igazi ébredés után Elysion mirtuszligete ad pihenést és otthont.

*Mint aki a szent Lethe vizébe néz,
Minden földi tehert róla lehullva lát,
S újjászületve nyílt karokkal
Elysion rokon árnyihoz lép:*

*Így adta vissza életadó ered,
Oh, kút fő, nekem az életet és reményt.*

A zsongás és derengés mögül a sejtelem sóhajt, hogy az igazi gyógyulás és felébredés a halálban virrad fel, hogy meggyógyulni annyi, mint meghalni, az élet kínos és hazug álmából felébredni. Még néhány sorban a halál szárnya suhog körülötte a téti szelíd énekelővel, ki már a boldogult lelkek körében issza az ég örömét, jutalmát. De végül az élet győz egy olyan versszakkal, amely Berzsenyi legszebb sorai közé tartozik:

*Kikhez vegyülve harsaid ernyein
A búsfölleg alul hajnali pírjait
Az élet újra rám mosolygá
S holt kebelem hideg éje virradt.*

Az utolsó két versszak a szép lelkű nemes magyarról és szeretett szíve kegyes feléről sem pusztán az alkalmi költemények szóvirágai. A költői bűvölet parancsa, hogy miután ő most nem követte a halált, gondolata és érzése azok felé szálljon, akik ugyanabban a válságban szenvednek, mint amelyen ő keresztülment.

A poéta az előbbi költemény párversének tekinthető; hiszen egyik része szóról szóra megegyezik vele; életrajzi vonatkozásai szemmel láthatóak. Arra figyelmeztet, hogy a költő nem e földi világ lakosa, és ha durván érintik, megfagy a hideg kezek alatt. Ezt a másik világot az előbbi költemény szavai idézik. A költői elragadtatás egy pillanata a halálon túli igazi életnek, ahová az ember a nagy gyógyuláson, az igazi felébredésen, a halálon keresztül jut el.

Az Elégia Gróf Festetics György hamvaira már tárgyánál fogva is a halálról énekel.

A költemény légköre nyomán az olvasó átéli, hogy a költő lelkében öntudattól és akarattól függetlenül gyökeret vert a halál bizonyossága. Az első kép a költő, amint csónakján a keszthelyi part felé evez. Mosolygó természet és ragyogó ég veszi körül, de az ő lelke zajlik és hányja halála jegét. A második kép a grófot jeleníti meg. Mint ahogyan Görögország nagy démona gyermekalakban, gyermeki játékokban alkotott embereket, úgy ő is ősz fővel, enyelegve vegyült a Múza gyermeki játécai közé, és isteni célja felé játszva nyitott pályát. Az emberek legtöbbször csak a lármát, a játékot, a cifraságot veszik észre, és a mellettük ható és munkáló nagyságra nem figyelnek. De a gróf alkotásai előtt nem hunyhattak szemet. „...Ám de ki fennjáró elmédnek látta arányit, / Nyájas alakjaiban látta nagy istenidet.” A költő mitológiai képekben ábrázolja mind a sürgést-forgást és lármát, mind pedig a nagy célokat, gondolatokat és tetteket. De az olvasót nem a mitológiai képek ragadják meg, hanem egyrészt a fáradt és csüggedt költő, aki megfelelkezve kompozícióról engedi, hogy hullámzó álmai közönségjék, másrészt a költő nagyon határozott és a való életben gyökerező látomása az öreg grófról, aki országos gondjait egy pillanatra elhagyva, művészei közé vegyülve eljátszik velük. Ezt a kis ősz embert a költő igazi, mélyről jövő emberi szeretettel veszi körül. Csak néhány sor beszél arról, hogy a gróf mennyit áldozott hazájára, de e sorokból olyan őszinte hazaszeretet árad, hogy az olvasó szíve most is megdobb, mint mindig, amikor nagy érzéssel találkozik.

*Míg mások honnunk javait vesztünkre kiszórják,
S a nemzet lelkét s életerét kiölik:
Te közibénk jöttél, s valamerre kifordula arcád,
Áldást hinte reánk s életet önte belénk.*

A befejezés, mint több költeményé, a múlandóságról, az egyetemes pusztulásról beszél. Maga a költő jelenik meg, de egyáltalában nem azért, hogy felhívja magára a figyelmet, és nem sejtí, hogy saját magáról is elárul valamit. Arról tündök, mi marad meg a halál után a gróf oly jelentékeny életművéből. Berzsenyi nagy embernek tartotta a grófot, aki hatalmas alkotásokkal örökítette meg nevét. De mit tehet idővel és sorssal szemben akár a legnagyobb erő is, és nem képtelenség-e azt gondolni, hogy bármilyen kiváló ember dacolhat a múlandósággal? Berzsenyi magától értetődőnek tartja, hogy az értékes élet után nemcsak palota és vár, nemcsak a teremtő munka emlékei tűnnek el, hanem a gondolat is, amely mindezt létrehozta. De valami mégis legyőzi az egyetemes elmúlást: az egyszerű hála és szeretet, amelyben a késői utód az ősi halottal összeforr. Ennél többet nem adhat az utókor semmiféle csodálata.

*Eltűntél, de ha majd palotád márványi lehullnak,
S romjaiból valaha baglyok üvöltnek alá,
Mint a büszke Csobánc szomorú düledékin az utas
A múlt bajnoki kor képzeletébe' mereng:
Így merül el majdan magasabb rémletben az érző,
Hamvaidon hálát, könnyeket adva, velem.*

Berzsenyi idegei a húszas évek folyamán megnyugodtak. Elkeseredése nem kényszerítette már arra, hogy józan eszét és öntudatos akaratát megtagadja, és hogy fogcsikorgató dühének átengedje magát. Gyűlöletének tárgya megváltozott, és ezáltal indulata egészen más színezetet öltött. Most már nem Kölcséyt gyűlölte, hanem az olaszos, szentimentális, zavaros és harmóniátlan szellemet, a nyugat-európai verselést, amelyet az öncélú virtuozitással azonosított. Művészetfelfogásával iparkodott igazolni, hogy jóság és szeretet az emberi élet legfőbb értékei; s politikáról és társadalomról gondolkodva ábrándokat szőtt arról, hogyan valósulhatnak meg ezek. Hinni akart

valóságukban, hogy megnyugodjék általuk. De ne gondoljuk, hogy Berzsenyi ezt a nehéz harcot a külső élettől elszakadva szenvedte végig. Belső fejlődése két döntő élmény köré fonódott. Az első Széchenyi Istvánhoz és Wesselényi Miklóshoz való viszonya, a második az 1831-ben kitört koleralázadás volt. Ebbe a két élménybe olvasztotta mindazt a külső és belső tapasztalatot, amely évek folyamán felgyülemlett benne, e két élmény által talált kifejezést gyűlölete, és öltöttek testet azok a gondolatok és álmok, amelyeket segítségül hívott, hogy gyűlöletétől megszabaduljon.

Az első mozzanat az öregedő költő életébe egy kis boldogságot hozott. A két mágnás szerette Berzsenyi költeményeit, nagy költőnek tartották, és ezt a véleményüket közölték is vele. Berzsenyinek az elismerés kimondhatatlanul jólesett. Az évszázados családi mágnástiszteletet a felvilágosodás nem volt képes elhomályosítani. Egy művelt nagybirtokos hódolata többet jelentett neki, mint a sürgő-forgó pesti írók tudós bókjai; talán még Kazinczy régi dicséreteinél is többet. Hozzá még nem is akármilyen főnemesek tisztelték meg. Kazinczytól akkor tanulta meg, hogy az idősebb Wesselényi a legkiválóbb magyarok közé tartozik, amikor még esküdött szavára; a fiú meglátogatta Berzsenyit, a költő nagyon megszerette és gyönyörű költeményben ábrázolta ifjú szenvedélyét és érett értelmét. A másíknak, Széchenyi Pistának nevével nemcsak Somogy volt hangos – ahogyan Berzsenyi írta hanem az egész ország, a legnagyobb fejek úgy néztek rá, mint a haza új reményére. Most visszaálmodhatta ifjúkorát, amikor kételkedéstől nem háborgatva csodálhatta a főnemeseket, a nemzet hivatott vezéreit. Amikor Széchenyi mint a nemzet nagy költőjét üdvözölte, úgy érezte, hogy nem élt hiába. Olyan megoldott nyelven írt Széchenyinek, mint egykor Kazinczynak, de ezeknek a leveleknek légköre, tartalma gyökeresen különbözött azokétól. Kazinczy börtönviselt, szegény köznemes író volt, Széchenyi dúsgazdag főúr. Kazinczy elé is dobogó szívvel járult, de az elfogultság és hódolat a szellem emberének szólt, aki abban a világban uralkodott, amely hétköznap és létért való küzdelem fölött lebegett, de egyúttal társadalmi korlátokon is kívül esett, amelyeket Berzsenyi minden vércseppjével és idegszálával mélységesen tisztelt, és amelyek közt Kazinczy elég kicsiny embernek számított. Széchenyi és Wesselényi annak a valóságnak voltak fejedelmek, amely a haza történetével és Berzsenyi családi mitológiájával örökre összeforrt. Berzsenyi olyan hűséges alázattal nézett fel rájuk, mint ahogyan ősei nézettek fel Széchenyi és Wesselényi őseire. De ő maga is más ember lett; huszonkét év telt el azóta, hogy Kazinczyval levelezni kezdett. Az öregedő költő nem gondolt arra, hogy magánéletéből bizalmas részleteket áruljon el. Nehezebben említette őket és főurakkal szemben még inkább hallgatott róluk. Haza, emberiség és kultúra töltötték be érzelmeit és gondolatait olyan erővel, hogy közelebbi gondot alig engedtek szóhoz jutni. Ezekről lelkendezve és izgatottan mindent elmondott, ami régi élmények és új tapasztalatok nyomán megérelődött benne.

Két külső hatás segítette abban, hogy gondolatai határozott formát ölthessenek. Az egyik az angol divat volt, amelyet Széchenyi *Hitel*-e keltett életre a magyar értelmiségben és a műveltebb főurak között. A másik a görög világ iránti lelkesedés, amely a görög szabadságharc kitörésekor elborította Európát, és lehetővé tette, hogy a fájdalmas sóvárgás egy szép, derűs és boldog világ után, a klasszikus Görögország köré fonódva alakot ölthessen. Berzsenyiné is a művészet és gondolkodás nagy népe most alakult át a békés ünnepek és derűs játékok boldog népévé.

Berzsenyi a tízes években belátta, hogy nemzetének iparra és kereskedelemre szüksége van és belenyugodott abba, hogy az ő költészete az új, prózai és nemzetietlen társadalomban nem talál visszhangra. Most Széchenyi gondolatai lehetővé tették számára, hogy ipar és kereskedelem terjedésével kibéküljön. Megcsillant a remény, hogy ami szép és értékes volt a nemesi életformában, az nem vész el; az új világban ő is helyet talál, és nem kell szakadatlan sértődöttségben, haragban és fájdalomban élnie.

Megértette, hogy a gyűlölt luxusnak is megvan a maga létjogosultsága; a luxus által megszorított szükségleteink a nemzeti szorgalmat, vagyis az ipart és kereskedelmet fejlesztik. A *Hitelben* arról olvashatott, hogyan lehet a gazdasági élet egyre növekvő térhódítását összekapcsolni a kultúrával. Széchenyi megtalálta a varázsszert, amely a hétköznapi kenyérharcot megneemesíti és megakadályozza, hogy nyers tülekedéssé fajuljon. Ez a varázsszer az angol szövetkezeti élet volt. Berzsenyi a gyakorlati okosság megtestesülését az angoloknál, a kultúra ideálját pedig a görögöknél találta meg. Úgy látta, hogy az angol mintájú szövetkezeti élet enyhíti meg a gazdasági érdekharcot azzal a derűvel és szeretettel, amely egyúttal a görög kultúra és élet fő jellemzője volt. Ezért gondolta most Berzsenyi, hogy angol józanság és görög költői szellem nélkül nincs igazi kultúra. „... azon egyezet nélkül minden műveltségünk csak valami alaptalan, hiú máz: hogy a luxus szorgalom és pénz nélkül s ezek lélek nélkül egyebet nem adhatnak, mint valami nyomorult barbariest; hogy ezeket egyedül az angol systemában s legfőbb gyakorlati okosságig s legfőbb gyakorlati erényig emelt lélek hozhatja azon harmóniába, mely a republikában Athénét, a monarchiában pedig Britanniát szült, s mely a leghiánosb formákban is valami szebb és boldogabb életet szülhet; s hogy végre valamint a mi rendeltetésünk, úgy a többi európai népeké is nem a régi formák felforgatását, hanem egyedül csak ezt a minden formákkal egyaránt egyező s minden formákat egyaránt boldogító Harmóniát kívánják: s ez tárgya Méltóságok intézeteinek is.” Ezek a gondolatok aligha nyerhették meg maradéktalanul Széchenyi tetszését, a következő sorokra azonban már fejét csóválhatta, vagy talán mosolygott az öregedő falusi költő furcsa álmain. Csakhamar ugyanis világos lesz, hogy Berzsenyi a kultúrának egészen különös értelmet tulajdonított. Gondolatai még az eddiginél is nagyobb mértékben elhagyják a valóságot, és csupán vágyait és álmait fordítják le a fogalmak nyelvére. Berzsenyi az Akadémia alapítását sem helyesli fenntartás nélkül. Az Akadémia tudományát száraznak és elvontnak érzi, amely a magyar nemzet egészéhez, vagyis a nemesi tömegekhez nem juthat el. „... ha az oda szánt pénzt gyakorlatibb intézetekre fordítja Méltóságok, veszteni nem fogunk. A tudományok mécsék az éjben, a gyakorlat nélkül csak koporsói mécsék.” O a kultúrát költészetre, zenére, táncra akarja alapítani. A két utóbbit a görögökre hivatkozva nagyon fontosnak tartja. „...Én a magyar muzsikában és táncban ideált látok, s azt hiszem innét, hogy nemzetünknek valaha aesthetiás culturájának kellett lenni, s hogy eleinknél a magyar tánc nemcsak multság, hanem legvalódibb aesthetiás gymnastika volt, amit nyilván mutat annak egész természete s nyilván bizonyít Kinizsinek Hőstánca...” A gymnastikás tánc fogalma által összekapcsolhatta a magyar kultúráról szőtt álmait görög álmaival, és angolokon, görögökön, felvilágosodáson keresztül visszajuthatott ifjúkori ideáljához, az egyszerű erkölcsökhöz és a spártai férfikarhoz. „... ha már nemcsak Plátótúl, de minden borbélytúl tudhatjuk, hogy a Múzsák gymnastika nélkül a lelket és testet dissonantiába hozzák, s egyebet nem adhatnak, mint nyomorék phantastákat, hypochondristákat s nyelvzavaró bábelizmust; ha már ma tudjuk, hogy a görög dicsőségnek alapja nem egyéb volt: a muzsikának a gymnastikának nagy Harmóniája: s vajon nem kell-e gondolkodnunk a gymnastikáról? s ha kell, gondolhatunk-e jobbat s mindenoldalúbbat, mint a lovaglás és a magyar tánc? ...” Berzsenyi az Akadémia helyett az olimpiai játékokra emlékeztető ünnepekre gondolt, ahol muzsika és tánc döntő szerepet játszanék, és amelyeknek leírásában a görög kultúra helyett egyre inkább saját álmai jelennek meg. Ezek a maguk naivitásában megrendítőek. A pillanat realitásán túl a költő lelke legmélyebb vonásai tárulnak fel. A klasszikus görög világ megadta a kiindulópontot álmaihoz és megnyugtatta a költőt, hogy joga van ahhoz a boldogsághoz, amely rövid időre elborította. Hiszen a görög világ valóban létezett, s így ő nem pusztán felelőtlen ábrándokkal áztatja magát. „... A görögöknél minden játék volt, s az esztendőnek

kétharmada vidám társalkodásnak, mulatságnak s örömek ünnepe vala, s ezen játékokból folyt a legfőbb realitás – a szép görög lélek...” De multság és öröm csak eszköz arra, hogy az emberek gyanakvást és félelmet maguk mögött hagyva, megtalálják és szeressék egymást, mintha testvérek lennének. „...Az öröm csalja öszve az embereket, s az nyitja szeretetre a szívet...” A költő megnyugtatja magát, hogy tovább álmodhat. Az örök tavasz felhőtlen derűje egyáltalában nem ködös és valószínűtlen jövő, nem üres ábránd. Már itt van a közelünkben és nemsokára ránk virrad. „...Nem lehet többé ideálunk a régi Rákos, meliora sumus nati oracula; de minden bizonnyal lehet ideálunk valami szebb patriarchális világ. Ez a szép világ pedig igen közel van hozzánk, mert a keresztény fejedelmek már valójában patriarchák, s nincs egyéb hátra, mint magunkat patriarchalizálnunk, azaz magunkat szelídebb, társalkodóbb s nyájasabb, egymást szeretőbb emberekké formálnunk s azáltal egymást boldogítanunk...” A vakító álmok mögül a fáradt és szomorú ember tekint ránk, aki a gyűlölet szégyenétől meg akar szabadulni és maradéktalanul megbocsátani, hogy gyanú és félelem nélkül vidám társalkodás, multság és öröm közt szerethesse az embereket.

Nem sokkal hosszú levele után elküldte Széchenyinek azt a költeményét, amelyet Majláth grófhhoz intézett, de ahonnan Széchenyi alakja emelkedik ki, és ahol mindenekelőtt maga a költő jelenik meg. Mielőtt a nehéz költeményt részleteiben szemügyre vennénk, talán ajánlatos felidézünk annak nagyon egyszerű vázlatát. A költő szembeállítja mostani öreg önmagát fiatal énjével. Az ifjúnak volt ereje ahhoz, hogy a hazáról énekeljen; most azonban fáradt és törődött. Helyette énekeljen a hazáról és a haza nagyjairól Majláth. Tárgy bőven akad: mindenekelőtt Széchenyi alakja alkalmas arra, hogy a költő ünnepelje. Ő maga már a halál közelében jár, de ha Majláth a haza virulásáról énekel, ő haló porában is megérzi a dalt.

A fiatal és öreg költőt két hasonlat állítja egymással szembe, de mindkettő az öregség szemüvegén át tűnik elénk. Alapjában véve mostani költészetét ábrázolja, és a fiatal énekest csak azért említi, hogy mellette az öreg annál mélyebb, igazabb valóságban keljen életre. Mostani költészete nem szenvedélyes, mint a tört jeget és köveket sodró Vág, hanem szelíd, mint ahogyan a kalászpárnáján pihenő lányka dala üdvözli a várt est nyugalmát. A nagy kettős hasonlat egyetlen összetett mondatban terül szét, amely két, egymással laza mondattani kapcsolatban álló egységre tagolódik. Köztük sem egészükben, sem részleteikben nincsen sem szimmetria, sem párhuzamoság. A második, a leány dalát idéző rész jóval hosszabb. Ez a szerkezet a lélektani belső igazságot híven tükrözi; hiszen a hasonlat a maga egészében csüggedést és lemondást vagy legalábbis az ezek ellen való harcot idézi. Az első rész, a rohanó Vág képe, szenvedélyes; az öregkor szenvedélye zúg benne; nem szabad és bizakodó lendület, hanem valami érdesség és vadság tör szavakba. Ezek felidezésére kapóra jön Berzsenyi különleges alkaioszi strófája, az első sor utolsó és a második sor első, egymás után következő hosszú hangsúlyos szótagjának kibicsaklása. De éppen úgy botlik és bicsaklik az „a rohanó” daktilus hosszú szótagja a kényszerűen hosszú r-rel, és csikorognak a torlódó mássalhangzók, amelyeket Berzsenyi halmoz (Kárpátok, zúgva szórja, tört jeget, sodorván). A második rész előbb a pásztorleányról szól:

*Csak mint az alkony enyhületén kalász-
Párnáján pihenő lányka szelíd dala
Üdvözli a várt est nyugalmát
S a hegyek ormai közt mosolygó
Holdat...*

Majd a pásztorleány eltűnik, a költő egyedül marad: „...midőn már csend fedí a

mezőt / S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt.” A lassú, fáradt és mégis küzdelmes verszene a maga hosszú magánhangzóival („enyhületén kalászpárnáján pihenő lányka... várt est nyugalma”), minduntalan összetorlódó mássalhangzóival, a verstani egységek korlátain túlhullámzó szabálytalan hömpölygésével a lelki tartalomnak – fáradtságnak, csüggedésnek, révedezésnek és talán mindenekelőtt a nyugalomra való mély sóvárgásnak (milyen jellemző a „várt” est nyugalma) – némileg ellentmondó hangjait olvasztja valami nehéz és megkapóan szép zsongásba. A nagyon bonyolult lelki tartalom fejeződik ki a nagyon bonyolult és szimmetriával, szabályos renddel minduntalan szembekerülő mondatszerkezetben is. A nagy hasonlat második részében a fő mondat alánya hosszú és bonyolult birtokos szerkezet – az alkony enyhületén kalászpárnáján pihenő lányka szelíd dala –, melynek birtokosát melléknévi igeneves jelző – pihenő – kíséri, az utóbbihoz pedig egy birtokos szerkezetű időhatározó – az alkony enyhületén – és egy helyhatározó – a kalászpárnáján – kapcsolódik. A sóvárgott pihenést, az elnyújtózás vágyát az idő- és helyhatározó azonos hosszú, éneklő ragja – én-, án- árulja el, amelyet a magánhangzók különbsége megóv az egyhangúságtól. A nehéz alanyt éppen olyan nehéz kettős tárgy követi: „...a várt est nyugalma / S a hegyek ormai közt mosolygó Holdat...”, amelyhez a verssorok lassú hömpölygésének megfelelően, két időhatározói mellékmondat kapcsolódik: „... midőn már csend fedí a mezőt / S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt”. Egy-egy mellékmondat több helyen átömlik egyik sorból a másikba, mégpedig úgy – ami pedig Berzsenyinél nagyon ritkán fordul elő –, hogy egy kisebb szerkezet vagy egység áthullámzik a sorhatáron, egyszer a sorhatár egyetlen szót vág ketté: „kalász- / Párnáján pihenő”, egy más alkalommal pedig a versszak a jelzővel végződik, és a következő versszak kezdete hozza a jelzett szót: mosolygó Holdat. Berzsenyi minden hevesebb lüktetést, eleven és játékos csengést gondosan elkerül; a nagy hasonlat végéig lehalkítja a hatalmas, valamennyire darabos és szabálytalanul hömpölygő ritmust a maga hosszú magánhangzós nyugalomsóvárgásával és a torlódó mássalhangzók öreges zordságával.

Ne gondoljunk gyöngülő technikára. A varázsló nem vesztette el bűvös hatalmát, csak elrejtí úgy, hogy a verszene szinte titokban zsongja körül az olvasót. A „titok” szó itt teljes mértékben megfelel az igazságnak. Az alkaioszi és aszklepiadeszi sorok hömpölygését semmi feltűnő, könnyen megmagyarázható technikai fogás nem kísérli meg díszessé, kézzelfoghatóvá tenni. Az olvasót a verszene rejtélye lenyűgözi. Talán annyit állapíthat meg, hogy a látszólag kaotikus hullámváz márványos görög strófákban találja meg gátjait és ezek bőbeszédűsége hajló sóvárgást és csüggedést észrevétlenül zárnak egységbe. Berzsenyi, az ember és költő, odáig emelkedett, hogy egyedül azt a tartalmat akarta kifejezni, amelyet lelkében talált. Ezért nem díszített és cifrázott. A vers azért muzsikál, mert a lelki tartalom muzsikál; ez így szólalt meg lelkében, és a költő tárgyilagosan állt vele szemben anélkül, hogy hozzátett volna valamit.

A görög márványon kívül másfajta ritmus is örködik azon, hogy az egység ne hulljon szét. Ez a hangulattal és érzéssel összeforrt gondolat, amely különböző mozzanatokon át, szinte a költő akaratán és tudtán kívül megy célja felé.

A hasonlat második fele két részre oszlik, amelyek közt semmi verstani, az olvasó számára figyelmeztető határ nincs. Az első rész középpontja az est nyugalma váró kisleány, és hangulata, vezető érzése szelídség és nyugalomvágy. A második részben a leány eltűnik, a tájra csend borul. A hangulat szomorú lesz. Az uralkodó kép a pásztorkalibák földre szálló gőze, amely összeomlást idéz. De a szomorú ember azért hős; a hegyek orma, a csönd és a holdfény akaratlan nemesség és méltóság sugaraival veszi körül a költőt. A tetőpont azonban, teljesen váratlanul, most következik. A költő, mint ahogyan előbb a pásztorleányt, most a természetet is elhagyja, és egyedül a maga szomorúságára hallgatva, reménytelenségtől elborítva, méltatlan sorsával szembefordulva megrendítő pátozzsal magasodik fel: „...Mailáth! poétád napja húnyik,

/ S nem ragadoz dala árja többé.” Talán az előbbi csönd és lemondás hamis volt, és a hatalmas szenvedély meghazudtolná ezt? Nagy tévedés lenne ezt hinni. Mindkettő igaz. Egy öreg, megkopott és megtépázott hős emelkedik fel, akinek nemessége talán jobban ragyog most, mint fiatal korában, mert vereségekkel és sebekkel, az élet rongyos ruhájában is csorbítatlan méltósággal áll előttünk.

De Berzsenyi ezen a magaslaton nem tud megmaradni. Pátosza elhalványodik és révedezésbe megy át egy felsorolásban, hogy miről nem énekel már a költő; az ifjúság boldog szárnyalását visszaidézni nem áll hatalmában; azt hiszem, az olvasó ezekben a sorokban valami mesterkéeltséget és erőltetettséget érez. De az ifjúkor emléke felidéz egy képet, amely alkalmas volt arra, hogy a költő egész mostani énjé köréje kristályosodjék: Pygmaliont, a görög szobrászt, aki szerelmes lett saját életre ébredt alkotásába. Berzsenyit épp így varázsolta el és ragadta magával a kép, amelyet hazájáról, a nemesi Magyarországról álmódott, de nem vállalja a szenvedélyes fájdalmat, amely a képpel összeforrt. Helyette szembeállítja ifjúságával mostani énjét, az öregedő embert, akinek már nincs ereje ahhoz, hogy életet leheljen álmaiba, és aki hűlt szívvel egyedül áll az emberek közt. Berzsenyi a szokásos önfegyelemről megfeledkezve a *külső* felépítés ürügyén nagyon közeli, bizalmas részletet enged tolla alá. Egy pillanatra elengedi magát és panaszkodni akar, vagy legalább a költészet bűvöletén kívül még máshogyan, a maga rozoga hús-vér lényével akar az emberekkel összeforni. Persze azért ez is bűvölet, csak nem ezé a költeményé. A bizalmas részletek annál megindítóbbak, mert Berzsenyi ebben a pillanatban azt hiszi, hogy ő *csak* fáradt és öregesen óvatos, félnék és gyámoltalan, szóval az, akit a tükörben lát, és nem gyanítja, hogy ő akaratlanul is óriás, akinek omlásában is vállán ragyog a bíborpalást.

*Most már telemnek bús szele fúj dogál,
S tőled nyert koszorúm bimbait elszedi;
Eltűnt világom omladékin
A hideg ész mutatá ki pályám.
Földhez gyalúdva szántogatok, vetek,
S kunyhóm szűk teremit télre takargatom,
Hogy a hülékeny kedvű dallost
Vad Boreas dere földve lelje.
Vagy néha hogyha gondaim engedik,
Mi szép, mi jó, azt fejtve tanulgatom;
Lekötve nyomván játszi Proteust:
Emberi színt mutat és jövendöl...*

(A vers első, Széchenyinek elküldött változata.) Ez a fáradt és gyöngé ember már nem alkalmas arra, hogy a hazáról méltóképpen énekeljen. Folytassa Majláth az ő életművét. Talál jelentékeny tárgyat, Pindaroszhoz méltó hősöket. A befejezés mámorba vesző felemelkedése a legvalóságosabb aktualitásból, a lóversenyből indul ki, ahol Széchenyi legyőzte a híres lovast, Sándor grófot. De az aktualitás elmarad, és a költő lángba borult tekintete előtt lovak és lovasok robognak fel, köztük a diadal fia, Széchenyi, aki a magyar nemzetnek új utat és célt mutatott. Az olvasó aligha érzi túlzásnak, hogy Széchenyi mitológiai hősként jelenik meg. A költőt már nemcsak az ihlet, hanem a közeli halál mámorja emeli a közvetlen valóság fölé és készíti a hazaszeretet olyan mély érzésére, amely az egyéni élet minden kis érdekén, izgalmán, félelmén túlrepült és olyan szavakra, amelyek ezt az érzést utolériék úgy, hogy szó voltukat levetkezve lélekké alakulnak át:

... *Engem a villitánc*

*Int már; de honnom új virultán
Vert dalodat porom érzi majdan.*

Az élet más ajándékot is tartogatott számára. Döbrentei 1830. november 17-én értesítette, hogy az Akadémia filozófiai osztálya első vidéki tagjának választotta 300 pengő forint évi fizetéssel. Az értesítésből azt olvashatta ki, hogy a külső világ üzent érte, és ő elhatározta, hogy enged. Úgy érezte, hogy élete most érkezett el tetőpontjára; majd Pestre költözik, részt vesz az Akadémia ülésein és vezére lesz a klasszikus szellemű magyar kultúra táborának, vagyis azoknak, akik a józan harmóniát, az egészséges érzés- és gondolkodásmódot, az emelkedett és nemes stílust, a kritikában a szelídebb hangot képviselik az „olasz” romantika szélsőséges és harmóniátlan lelkivilágával, nyakatekert és öncélú verstechnikájával és a művön túl embert nem kímélő kritikájával szemben.

Mindezek a gondolatok, várakozások és remények a Majláth-óda világával sajátságos ellentétben állnak. Amikor ott önmagába mélyedt, hogy igazi énjét kibetűzze, akkor arról győződött meg, hogy fáradt és kiábrándult. Melyik volt énje felületes hangja, és mikor olvasott mélyebben önmagában?

Az élet nem sokáig maradt adós a válasszal. Talán Széchenyi levele volt az első figyelmeztetés, hogy a remények és várakozások csak könnyű ábrándok voltak, melyeknek a szigorú, nem tréfáló élethez nem volt közük. Széchenyi a költeményt gazdasági és politikai céljai szempontjából értékelte, és néhány gondolattal és kifejezéssel elégedetlen volt. Félt, hogy Sándor grófot a költemény megbántja és arra készíti, hogy lóversenytől, közélettől visszavonuljon. Úgy érezte, hogy a „diadal fia” kifejezés sehogyan sem illeti meg külsejét és gúnyt keltene. Az sem tetszett neki, hogy Berzsenyi a lóversenyt Pindarossal és az Olümposszal hozta kapcsolatba. O inkább a földre szerette volna a magyarokat a nagy szavak és könnyelmű álmok világából visszavezetni. Berzsenyi elismerte a kifogások helyes voltát, de levele tanúsítja, hogy ezek lelke mélyéig fájtak neki. Költeményére és levelére kedves szavakat, megértést, talán hódolatot várt, nem pedig gáncsokat, amelyekből csak azt olvasta ki, hogy a gróf költészetétől távol áll, és hogy neki ebben a sanda és hazug életben nincs keresnivalója. Visszasompolygott agathon vacsorájához és megfogadta, hogy a nagyvilág színpadára többé nem lép. Milyen mélyen sérthette a gróf levele, ha megfelejtkezve majdnem vallásos tiszteletéről, keserűségének szinte gorombán adott kifejezést: „...Ne jöjjön Méltóságod Niklára! Nincs itt egyéb, mint görög szegénység, lyrai rendetlenség, pipafüst s egy durva demokrata...”

Berzsenyi átdolgozta a költeményt, de ezt már nem küldte el Széchenyinek. A kézirat sok javítása mutatja, milyen erőfeszítéseket tett, hogy Széchenyi kívánságait teljesítse, de ez csak kis mértékben sikerült. Egyedül az Olümposz istenei tűntek el Rákos mezejéről. A „diadal fia” kifejezés és Sándor, a hírhedt és legyőzött lovag, úgy látszik, annyira összeforrt víziójával, hogy nem volt képes kiiktatni őket. (A legtöbb kiadás Döbrentei szövegét hozza, aki átírta az utolsó előtti versszakot és teljesítette Széchenyi kívánságát Berzsenyi halála után.) Az első kidolgozással szemben az egyik döntő változás, hogy a személyes versszakok eltűntek. Előbb a költő engedett a panaszkodás csábításának. Most mintegy kívülről szemlélve költeményét, ébredt annak tudatára, hogy bevallotta az embereknek a maga költészetétől fel nem emelt, szárnyaszegett és gyámoltalan valóját, és szégyenében sietve elrejtőzött megint. A felépítés ezáltal egységesebb lett. A bevezetés hatalmas kettős hasonlata most kapta meg teljes szépségét azáltal, hogy Berzsenyi zseniális mesterségbeli fogással szigorúan lezárta és a folytatástól nagyon határozottan elválasztotta. Elhagyta azt a versszakot, amely keresett képekben mondta el, hogy a költő most már miről nem énekel, és a hasonlatot a tetőponton befejezte. „...Mailáth! poétád napja hűnyik, / S nem ragadoz dala árja többé.”

A látszólag egyszerű eszköz által a hasonlat mintegy az éjszakából emelkedik ki, és minthogy nincs semmi, ami elhatárolná vagy kapcsolatban állna vele és ezáltal természetessé tenné, ezért a titok és csoda hatását kelti. A rohanó Vág és a szelíd pásztorlány után páratlan erővel és méltósággal zendül meg a költő felkiáltása, amelyről az olvasó úgy érzi, hogy Majláthon túl az emberiséghez, az egész világhoz szól.

Az új kidolgozás felépítése zárt és egységes. A hasonlat, mint valami nyitány, hozza a költemény fő motívumait, a költő ifjú- és öregkorát; a továbbiak ezt a két fő motívumot bontják ki. A folytatás itt is az ifjúkorról szól, és egy versszak a két feldolgozásban azonos, mint ahogyan az alkotásába szerelmes Pygmalion alakja is megmaradhatott. De míg előbb Berzsenyi azt hangsúlyozta, hogy az öreg művész a hazáról álmodott ragyogó képet életre kelteni nem tudta, és ehhez kapcsolódott a gyöngé és fáradt költő alakja; most azt emelte ki, hogy amit ujjongva ünnepelet, az a valóságban nem létezik, csak álom volt. De a fájdalmas ébredés kifejezését most még kevésbé vállalta, és azzal folytatta, hogy költészete mégsem volt üres hang; a hon-szeretet daliás erénye Majláth lelkében megvalósult, és ezért volt értelme „férfias” énekének. Az olvasó, azt hiszem, úgy érzi, hogy a költő túl gyorsan szabadult meg a csalódás fájdalmától. Mintha a földhöz gyalulva szántogató, hülékény nedvű dalos vonakodott volna felidézni a meztelen fájdalmat amiatt, hogy nagy nemzetnek a valóságban nincs nyoma. Talán az öregedő költő félt nyugalmától megválni és magát vergődéseknek kiszolgáltatni. Talán a fájdalom, mely egy pillanatra megütötte, kíméletlenebb volt annál, hogysem megkísérelje rezzenéstelen formába önteni, olyan fájdalom volt, amely rekedtebb és nyersebb hangokat követelt volna. A befejezés lényeges változás nélkül megmaradhatott, csak Pindaros és Olympia neve és azok a gyönyörű szavak, amelyek velük összeforrtak, estek áldozatul Széchenyi kívánságának. Az utolsó sorokban még egy nagyon szerencsés javítást tett Berzsenyi. Az első kidolgozásban ez áll: „...Mely újra szülje a magyar izmait...” Ezt így javítja ki: „... Mely újra szülje a lerogyott magyart.”

Berzsenyinek csakhamar döntenie kellett, hogy belseje melyik parancsának engedelmessé válik. A külső viszonyok, mint legtöbbször, most is gondoskodtak arról, hogy a gyöngeség és meghátrálás mélyebb parancsát követhesse anélkül, hogy mások előtt megalázkodnék. Hivatkozhatott arra, hogy az állandó pesti tartózkodáshoz nincs elég pénze. Komoly jogcím volt, hogy 1830 és 1831 annyi izgalmat hozott, hogy alig jutott lélegzethez. 1830-ban kolerajárvány pusztított, amely Pesten és Budán különösen sok áldozatot szedett. 1831-ben kitört a koleralázadás, amelynek hullámai a Felvidékről a Dunántúlra értek el, és amely előtt Berzsenyi Halimbára futott, ahol a hegyek és a sok nemes közt nagyobb biztonságban érezte magát. Szomorúan írta Döbrenteinek: „El valék már készülve, hogy házamat végképpen elhagyom, s nemzetem díszei közt új életet kezdek ízlelni, s íme, most mélyen csüggedve érzem, hogy ismét csak álmodtam...” Valójában az utolsó pillanatban éreznie kellett, hogy ő maga nem hisz új életben, dicsőségben, vezérségben; mindezek elvesztették komolyságukat, amint a valósággal szembekerültek. Be kellett látnia, hogy a hülékény kedvű dalos, aki már igen hajlandó mindent megvetni elannyira, hogy alig lel ösztönt magának az írásra; nem alkalmas arra, hogy a városban a sürgőforgó és idegen könyvcímekkel dobálódzó fiatal írók közt vagy azok ellen a vezéri szerepet betöltse. Ha nem is állna előtte külső akadály, ő szárnyaszegett és öreg; az Akadémia írói és tudósai más világba tartoznak és nem értik meg őt. Mélységesen szomorú mondatai nem a mostoha viszonyokat panaszozzák, hanem arról tanúskodnak, hogy az élettel szemben vereséget szenvedett, és hogy vigasztalan gyöngeségén külső hatalom, siker, elismerés nem segíthet.

Láttuk, hogy Berzsenyi az Akadémia megalapítását nem helyezte fenntartás nélkül. De azért boldogan fogadta a kitüntetést, amely az Akadémia részéről érte, és alkalomnak használta fel arra, hogy művészetéről és életről való határozatlan felfogását megkísérelje az öntudat világosságába emelni, az érzelmeket és sejtelmeket a fogalmak nyelvére fordítani és belőlük egységes gondolatsort építeni. Így jött létre legnagyobb terjedelmű prózai alkotása, a *Poétái harmonistika*. Törekvése ez alkalommal kevésbé érte el célját, mint a Széchenyi-Wesselényi-levélben, és a gondolataalkotás gyöngeségeért csak kevéssé kárpótol a szomorú és furcsa líra, mely a szögletes mondatokból nehézkesen előbotorkál, és a megható erőlködés, amint a faragatlan autodidakta görcsös ujjaival próbálja összefűzni minduntalan kisikló gondolatait.

Berzsenyi alapvető meggyőződése, hogy szépség és élet összeforrt, hogy a szépség egyike a valóság alapvető jellemvonásainak. A szépség ugyanis harmónia, viszont a harmónia a valóság azonnal észrevehető tulajdonsága. A harmónia a szélsőségek és ellentétek kibékítésében áll, tehát jóságot és szeretetet tételez fel. A harmóniát teremtő művészet tehát a szeretet egy fajtája. Minthogy a művészet lényegéhez tartozik a harmónia, ezért az igazi művészet csak harmonikus, derűs és kiegyensúlyozott lehet, és az ilyen művészet van hivatva arra, hogy állam és társadalom ráépüljön.

Ezek az értekezés vezető gondolatai. Mögöttük a megtépázott ember sóvárog a derűre és boldog harmóniára, amely talán sohasem kopogtatott be hozzá. De mögöttük áll az ember is, aki a lélekben mindenáron fegyelmet és rendet teremt, hogy legyen ereje kibírni az életet fellázadás nélkül.

Kiindulásul megállapítja, hogy a létező valóság lényegét nem ragadhatjuk meg, hanem csak külső tulajdonságait tapasztalhatjuk. Ezek közül azonnal szembeötlik a harmónia; ez egyúttal Berzsenyi esztétikájának alapfogalma is, ahonnan az értekezés címét vette. A harmónia kizárja az alkotóelemek teljes egységét és azonosságát, feltételez egymással szembenálló, ellentétes mozzanatok, és ezek kibékítése által valósul meg. A határozatlan kifejezés leple alatt a „különbözők” ellentétekké, majd „szélsőségekké” alakulnak át, amelyek józan középszerre békülnek ki és olvadnak össze. A harmónia és szépség két véglet közt a józan középszer. Berzsenyi a bizonyítás helyett néhány közkeletű példán és naiv szómagyarázaton kívül boldogan használja fel az arisztotelészi etika alapfogalmát.

A harmónia formailag „középlét” és „középtető”, tartalmilag szeretet és szépség, amely utóbbi a harmónia által valósul meg. A harmónia kapcsolja össze az anyagi és a szellemi világot; anyag és szellem, test és lélek közt középen áll. Amint a harmónia a szeretet tükrözése és megjelenési formája, éppen így a meghatározott mozgás a harmónia tükrözése és megjelenési formája. A harmónia a meghatározott mozgást használja fel arra, hogy az érzéki valóságban testet öltjön. De hogy Berzsenyi a meghatározott mozgásra rábízhassa ezt a szerepet, ki kell tágítania körét: egyformán használja a szót testi vagy betű szerinti és szellemi, képletes értelemben. Ezek a sorok nagyon élesen mutatják az absztrakt fogalmakkal való hasztalan küzdelmet: „... Valamint a világ harmóniájának legközösebb érzéki jelenete és tökélye nem egyéb, mint a világ minden részeinek harmóniás mozgása, aszerint a legközönebb szép sem egyéb, mint harmóniás mozgású élet vagy lélek, a nem szép pedig moztatlan vagy harmóniátlan mozgású lélek és élet. A lélek és élet minden léterejének harmóniás mozgásában áll azoknak tökélye és szépsége; s minél elevenebb és harmóniásabb mozgásúak, annál szebbek, mert e szempont szerint a szép annyi, mint élettökély...” A meghatározott mozgásnak ez az értelmezése fogalmi alapja a zene, ének és tánc nagy szerepének; Berzsenyi ezek fontosságát görög mintára erősen hangsúlyozta. Minthogy a harmónia lényege az ellentétek és szélsőségek összebékítése, ezért minden igazi művészet jellemző tulajdonsága a derű. Széchenyihez és Wesselényihez írt leveléből

láthattuk, hogy ő a nemzeti kultúrát nem az elvont tudományra, hanem a művészetekre alapította volna. Ilyen művészet, tehát harmónián és szereteten alapuló és derűtől áthatott kultúra volt a görögöké, és minden igazi kultúra csak a görög kultúrát követheti. Az ilyen kultúra a legalkalmasabb arra, hogy az emberi lelket kifejezze és boldoggá tegye. A léleknek ugyanis három típusát, „formáját” különböztetjük meg: a poétait, a philosophusit és a harmóniátlant. „Poétái forma az, melyben minden lelki erők harmóniás emeltségben vágnak; philosophusi az, melyben az értelem emelt, de a többi erők kisebb-nagyobb mértékben munkátlanok; harmóniátlan forma az, melyben az alsóbb, azaz testibb érző és képzelő erők emeltségben vágnak ugyan, de harmóniátlan emeltségben, azaz majd egymással, majd a lelkibb erőkkel ellenkezetbe jönnek, s a harmóniátlanságnak különféle nemeit szülik.” A poétái forma a másik két típus közt középen áll. Ezt bizonyítja, hogy „mindenikkel összeér. A philosophusi formával összeér az értelem emeltsége által, mely a poétának éppen olyan fő karaktere, valamint a philosophusnak; összeér pedig a harmóniátlan osztállyal az alsóbb erők emeltsége által.” A közép itt is a tetőpontot jelenti; a költői forma a három közül a legértékesebb. Ezt Berzsenyi azzal bizonyítja, hogy „a poéta philosophussá tud lenni, de a philosophus poétává nem emelkedhetik. De lehet látni onnét is, hogy mind a philosophusi, mind a harmóniátlan osztály az emberiség vég- vagy végpontjai felé való hanyatlásnak kezdetei: mert a harmóniátlan osztály végpontja a bolondság és düh, a philosophusi osztály végpontja pedig a kretin- vagy plánta élet: s így mind a két osztály végletei általmenetek a nem emberi természetekbe.” Az emberek nagy többsége a „harmóniás vagy poétái osztályba” tartozik.

Berzsenyi a művészi teremtés fogalmát a versformákról szóló értekezésében már korábban kidolgozta és esztétikája alapfogalmával, a harmóniával és szeretettel összekapcsolta; itt csak korábbi eredményeit foglalja össze. Azt hiszem, itt találjuk legeredetibb és legmélyebb gondolatait. Az arisztotelészi definícióból indul ki: a művészet a természet szép követése. Az ember az érzéki valóságban, a természetben legfőbb szépnek önmagát tekinti, és ezért a legfőbb ideálokban, az istenekben sem láthat egyebet, csak emberi szépet. Az ember saját maga által szereti az istent és a természetet, és azért szebbíti meg mindkettőt, az embert és a természetet, hogy jobban szerethesse őket, s a szeretetben boldog legyen. Berzsenyi úgy gondolja, hogy a művészetben és a művészet által szabadul fel az emberben a szeretet, amely alkalomra vár, hogy felébredjen.

A művészi alkotó munka részleteit bizonyos józansággal ábrázolja. A képzeletet némi tartózkodással nézi. A passzív képzelettől megkülönbözteti a fictiót, amely nem másolja külvilág és képzelet képeit, hanem túlemelkedik rajtuk és szabadon alakítja őket. De a fictio is csak úgy lesz valódi költői erővé, ha ízlés és értelem uralkodik rajta.

Berzsenyi a szépséget és harmóniát használja fel arra, hogy egyrészt eljusson Isten fogalmához, másrészt igazolja erkölcsi felfogását és meghatározza azt a szerepet, amelyet a művészetek a valóságos, kenyérkereső, politikai életben betöltenek. A harmóniás mozgás harmóniás mozgatót tételez fel. A világ harmóniája olyan létezőt követel meg, aki a világ nagy, egyetemes harmóniáját létrehozta. Ez a létező az Isten.

Ami a második problémát illeti, Berzsenyi most összefoglalja azokat a gondolatait, amelyeket már előbbi írásaiban érintett. Magva ezeknek, hogy a józan harmónia követelését az ember reális, külső életére kiterjeszti. Az ember kötelességének tartja, hogy magatartása az étellel szemben tárgyilagos legyen, és hogy ezen a magatartáson öntudat és értelem uralkodjék. Megveti az olyan embert, aki lelki egyensúlyát képtelen megőrizni, és az olyan költészetet, amely értékesnek ábrázolja a szenvedélyeitől leigázott embert. Tihamérjának végletes fájdalmát éppen úgy nem hajlandó megérteni, mint Dajka elomló és lágy szomorúságát. A lázadástól visszariadó költő nagy gondal

gyűjti össze minden érvét és ölti magára minden rendelkezésre álló jelmezét, hogy igazolja önmaga előtt megfutamodását. A sztoikus gondolkodó segítségül hívja a jómódú földbirtokost és a magyar hazafit, hogy együtt nézzék le azt, aki anyagi viszonyokkal nem törődve, emberekkel és önmagával szemben való józan kötelességteljesítésről megfeledkezve fenntartás nélkül átengedi magát valami nagy érzésnek vagy szenvedélynek, és önmaga lángjában felemésztődik. Ilyesmit Berzsenyi csak akkor bocsát meg, ha valami szorosan vett erkölcsi erény túlsága hágja át a szigorú önfegyelmet. De máskülönben harmonikus, kiegyenlített, derűs művészetet és életet összekapcsol, és az előbbit az utóbbinak szigorúan alárendeli. Szívesen idézi a szókratészi mondást: „Vesszen az, aki a szépet a hasznostól elválasztja”. A művészet feladata, hogy segítsen olyan embert nevelni, aki önmagán minden körülmények közt uralkodva, testét és lelkét egyaránt kiművelve, derűs lemondással éli életét. Berzsenyi ilyen kemény gerincű emberekre bízna hazája sorsát. Arról álmodik, hogy az ilyen emberek a nemesi Magyarországot majd naggyá teszik.

A *Poétái harmonistika* kérdésfeltevése Berzsenyire, a művészre mélyen jellemző. O a valóság alapvető fogalmihoz a Szépségen keresztül jut el, a Szépség és Művészet által keres bölcselet, élet, erkölcs, haza problémáira megoldást. Ez nem készakart, fogalmakban és szavakban előre megfogalmazott cél, hanem természetes iránya a művész lelkiéletének, aki a Szépségen keresztül éli át a világot, és ezen nagyobb logikai iskolázottság sem változtatna.

Az értekezés által az öregedő Berzsenyi lelkiélete egyik alapvető vonásának, mélységes vágyának derű, harmonia, szeretet után, eleinte egyéni tetszésétől, önkényétől annyira független kifejezést tudott adni, hogy nem kellett bevallania magának: gondolatmenete minden igazi logikai alapot nélkülöz és csak vágyát szolgálja ki. De ez a vágy túl erős volt ahhoz, hogy mindvégig fogalmakká tudta volna változtatni. A becsületes küzdelem az alapfogalmak kifejtése után megszűnik, és az értekezés mindinkább ellaposodik. Az ellentétek harca és harmóniája helyére a végleteket kiegyenlítő józan középser lép, és esztétika, művészet felmerülő problémáit egyre inkább az arisztotelészi „semmit ne fölöttébb”-bel intézi el. Az izgalmas keresést az egyformaság nyugalma váltja fel, és a tépelődő autodidakta helyett a józan somogyi földesúr áll előttünk.

Az élet nem segítette Berzsenyit, hogy a gyűlölet kínjától és szégyenétől megszabaduljon, hogy lelkében úrrá tegye a szeretetek derűt és harmóniát és hogy megbékülten halhasson meg. Halála előtt a gyűlölet kétszer támadt rá; életét, úgy látszik, utolsó pillanatáig ellenségnek, a körülötte lévő világot pedig mélységesen idegennek érezte.

Az első próbatétel Kazinczy halála volt. A nehezen megfékezett gyűlöletet először ez engedte fel börtönéből. Az érintkezés Kazinczyval nem szakadt meg teljesen 1817 után sem, igaz, hogy elég kínos volt: nagyrészt terméketlen viták töltötték ki arról, vajon a nyugat-európai verselés a magyar költészetben haladást jelent-e vagy zsákutcát. Az igazi ellenfél Kölcsey volt, aki Berzsenyi gyöngé érveit sértő módon utasította vissza. Kazinczy csak egyes nyugat-európai versformában írt költemények dicséretére szorítkozott és ezzel kapcsolatban fejtegette a versformák kérdését, miközben Berzsenyi érzékenységét annál is inkább kímélte, mert őt mindvégig nagy költőnek tartotta és szívesen kiengesztelte volna. De Berzsenyi nem békült. Ami az ellenfelek költeményeit illette, leküzdve elfogultságát, Kazinczy és Kölcsey több költeményét magasztalóan említette; igaz, hogy ezek a költemények legnagyobb részt klasszikus versmértékekben szóltak. De amint a nyugati versformák, a gyűlölt „leoninusok” kerültek útjába, elvesztette nyugalma és ítélőképességét. Az új iskola, a városi agyafúrtak és finomkodók elleni gyűlölet, a maga félbenmaradottságának szégyene, a

tudat, hogy nehézkes gondolatszövése és fogalomalkotása nem veheti fel a versenyt a fiatal könyvmolyok fürge, iskolázott műveltségével, könnyű ötleteivel – mindez a sokféle gyűlölet gátlás nélkül árasztotta el a nyugat-európai versformákat. Ezt a gyűlöletet önvád nélkül engedhette szabadjára; hiszen meg volt róla győződve, hogy az újfajta költészet siettetni a nemzet hanyatlását. Kazinczy fejtegetéseit személyes sértésnek érezte, és nemcsak Vásárhelyi valóban zavaros és mesterkélt költeményét támadta meg, hogy rajta keresztül Kazinczyt sújtsa, hanem Dayka Gábort is méltatlan kritikával illette, amit nyugodtabb lelkiállapotban aligha cselekedett volna. Kazinczy azonban nem gondolt haragra, és 1829-ben felajánlotta Berzsenyinek, hogy kiadja költeményeit. Berzsenyit már az is sértette, hogy a sokkal elfogulatlanabb és józanabb Kazinczy prózai műveire nem tartott számot. Ebből kiolvashatta, hogy Kazinczy nem veszi túlságosan komolyan az ő kritikai és esztétikai írásait, és ezért Kazinczy ajánlatát visszautasította. A levél hangja egészen más, mint a fiatal leveleké volt. Nyoma sincs annak, mintha Berzsenyi egy nála külön emberrel beszélne. Inkább udvarias fölény és hideg tartózkodás hangján szól a régi mesterhez; valószínűleg hidegebben és tartózkodóbban, mint ahogyan szándékában állt. Először a szeretetet dicsőíti, amely Kazinczyt régi barátja felé vonta, a Szeretetet, „mely csak azért öltözik néha az önség alakjába, hogy halandó szemünk előtt magát kedvesebbé tegye...” Biztosítja Kazinczyt, hogy „véleményi háborújuk” szeretetüket nem oltotta el. „...íme tehát, bizonyossá teszek én is azeránt, hogy amennyire ily törtmárt ember, mint én, még szerethet, szeretlek, s szívemből örvendek, hogy véleményi háborúnk nem oltá el egészen erántam való régi hajlandóságodat, s szívemből óhajtom, hogy úgy költözzünk innét, mint jóakarók...” De, szinte anélkül, hogy észrevenné, egyre növekvő keserőséggel vitájukra tereli a szót, és nemcsak arra kéri Kazinczyt, hogy hagyja Cselkövinek a cselkövis fegyvereket (Cselkövi Kölcsey írói álneve volt), hanem értésére adja, hogy Kölcsey írói csoportjába, tehát lelke mélyén ellenségei közé számítja és az „új iskola” kritikus hangjáért őt is felelőssé teszi: „...amint lehet, lehelj barátaidba is szelídebb lelket, mert hidd el, azokról ítélt a világ reád is...” Ezután következik a határozott és hideg visszautasítás.

Kazinczy halála előtt, 1831-ben, még egy kísérletet tett, hogy Berzsenyivel találkozzék és kibékítse. Berzsenyi most sem fogadta el a feléje nyújtott jobbot. Udvarias és hideg levele elárulja, hogy a régi seb nem hegedt be.

Amikor Kazinczy haláláról értesült, teljes erővel tört rá a nagy nehezen féken tartott gyűlölet, a régi hajlongások és megalázkodások szégyenletes emléke és az új viták keserősége. Képtelen volt elfojtani a csúnya megkönnyebbülést, hogy annyi keserőség, szégyen és vereség okozója nincs többé az élők közt. Döbrenteinek a következőket írja: „...Kazinczy halálát nagyon ellenkező érzelmekkel vettem. Sajnáltam, mint régi barátomat és sok talentummal bíró embert, de másrésről azt gondolom, hogy olyan ember dült ki közülünk, ki tekintetével sok hitvány embert védelmezett, ki a maga hibáinak alacsony védelmezése mellett minden alacsonyságra kész vala vetemedni. Azonban nyugodjék...”

Valamivel később az Erdélyi Múzeum hasábjain megkísérelte, hogy tárgyilagosan, személyi ellenszenvektől függetlenül adjon számot Kazinczy egyéniségéről, hogy többé ne lepjék meg a gyűlölet görcsei, hogy pontot tehessen viszonyuk után, és hogy valóban elbúcsúzhasson tőle. A nyilvánosság tudata ugyan megakadályozta, hogy kíméletlen szavakat használjon, de azért a kísérlet nagyon tökéletesen sikerült. Mindenekelőtt barátságuk alakult át képzeletében sajtáságos módon. Azt elfelejtette, milyen dobogó szívű alázattal, milyen diákos izgatottsággal közeledett egykor Kazinczyhoz, hogy milyen boldog volt, amikor az szóba állt vele. Biztos, hogy viszonyuk későbbi szakában, amikor Kazinczy tekintélye hanyatlani kezdett és egyre jobban magára maradt, Kazinczy volt az, aki inkább kereste a másik fél barátságát és

minden tőle telhetőt elkövetett, hogy viszonyuk a régi maradjon. De hogy ő lett volna a fölényes Kazinczyval szemben, hogy Kazinczy hódolt és tömjénezett volna neki, míg ő jóindulatúan és unottan fogadta volna Kazinczy udvarlását, erről szó sem lehetett. „... Akkor ömlöttek rám dicséretei úgy, hogy azokat sokkallanom kellett...” Lehetséges, hogy Berzsenyi első leveleit, költeményeit, amelyekben Kazinczyt ünnepelte, amit, Berzsenyi állításával éppen ellenkezőleg, Kazinczy talált túl soknak (*Orczy árnyékához*), Kazinczy javításait és törléseit, melyekről Kazinczynak ezt írta: „...Te sokban igen sanyarú bíró vagy. Az *Igen* pedig semmiben nem jó...”, elfelejtette volna? Igaz, hogy barátságuk kezdete óta több mint húsz év telt el. De ha a leveleire már nem is emlékezett, költeményei bizonyára elevenen éltek benne és ott elégszer megpillanthatta Kazinczy nevét. Talán másokat akart megtéveszteni, mert szégyellte, hogy egykor hajlongott? Ennek a feltevésnek több alapja lenne, de ezt a magyarázatot sem fogadhatjuk el. Berzsenyi saját maga miatt hamisította meg az igazságot, hogy joga legyen megvetni azt, akit meggyűlölt, és hogy eltagadhassa maga előtt, hogy ennek az embernek mennyivel tartozik.

Kazinczy alakja egy emberöltő leforgása alatt háromféle formában jelent meg előtte. Első volt a nagy költő, az irodalmi élet korlátlan uralkodója, az ideális barát és a magasabb világba vezető széles látókörű tanító. A második a szép, de alapjában véve könnyelmű nagy gyerek, aki gondtalanul és mit sem sejtve lebeg a komoly és szomorú élet fölött. A harmadik egy kicsiny, jobbra-balra hajlongó intrikus, egy finomkodó esztéta volt. De azért a végső leszámolás és búcsú kísérlete nem volt egészen hiábavaló. Miközben a nekrológot írta, mindent elkövetett, hogy ha az első alakot száműzte is emlékezetéből, legalább a második megjelenjék előtte. Kazinczy egyéniségének báját átélte és emlékezetében megőrizte. Megértette, hogyan vágyódott az emberek szeretete után és magatartása sok apró finomságával, bájos és naiv fogásokkal hogyan édesgette őket magához.

„...Őbenne a lelki barátság és szépírás, mind lelki, mind technikai érteményben, valami győzhetetlen szenvedély volt. Őneki mindig kellett barátkozni és írni, még pedig mindig szépet és szépen írni, úgyhogy utolsó levele is, melyet nekem utolsó évében írt, csupa pictura volt...” Felismerte „igen szép, igen szeretetreméltó könnyelműségét”, amint egy nehéz irodalmi vita után sértődés és keserűség nélkül fordult ellenfeléhez, mintha nem történt volna köztük semmi sem. De kibékülésről, megbocsátásról, végső búcsúról nem lehetett szó. Sokszor átadhatta magát ezután is a csúf élvezetnek, hogy magában szidja és bántalmazza a halott mestert.

Az 1830-ban kitört koleralázadás volt talán az utolsó évek legfontosabb élménye. 1832-ben Berzsenyi megírta értekezését *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*, amely a *Poétái harmonisztika* mellett legnagyobb terjedelmű prózai alkotása. A cím Berzsenyi célját fejezte ki: a magyar mezőgazdaság fogyatékoságait akarta orvosolni, mert „nemzetünknek, valamint eddig, úgy ezután is csak a mezei szorgalom lévén legfőbb táplálója, örökre csak annyiban leend egész nemzeti boldogságunk alapítva és biztosítva, mennyiben mezei philosophiánkat fejteni, emelni és gyakorlatba hozni tudjuk...” De a bevallott cél nagy részben csak ürügy volt arra, hogy a mélyebb mondanivaló, szinte Berzsenyi akarata ellenére, előtörjön. Ez a mondanivaló a jobbágyok ellen érzett gyűlölet volt, amely itt szinte minden fékjét elszakítva, szépítgetés és szégyenkezés nélkül napvilágra merészkedik. Berzsenyiből a megriadt földesúr beszél, akinek vagyona, biztonsága, élete kétségessé vált a megvetett jobbágytömegek lázadása következtében. Ezért olyan sáncokról gondolkodott, amelyek úgy védjék birtokát és hatalmát, hogy többé ne kelljen rettegnie. Értekezése híven tanúskodik arról, hogyan gondolkodott és érzett az átlagos magyar nemes a

koleralázadás leverése után.

A jobbágyok nagy tömegei magyarok voltak. Ezekről Berzsenyi nem tagadhatott meg minden értékes tulajdonságot, ennél sokkal jobban szerette fajtáját. Büszkén állapítja meg, hogy a magyarok az országban lakó többi népnél sokkal különbek. „... A mi számtalan hornyák, szoták, oláh stb. népeink nyilván mutatják szánakodásra méltó külsejükkel egész belsőjek szomorú állapotját, elannyira, hogy azokon honunk testi-lelki javainak legkisebb árnyékai sem látszanak...” Egy másik helyen: „...Bámulva láttam, hogy a karpatusi tót még most is az embernek kezét-lábát csókolja, s minden csekély ember előtt a földet nyalja; mely alacsonyságra korántsem vetemedne, mihelyt magyarosodna; amit a magyarosabb tótokon nyilván láthatunk; valamint látjuk azt is, hogy ezek és a magyarok nem is engedik magokat annyira nyomni, mint amaz, mert természet szerint nem csekély nyomorúságnak oka az, mikor a szegény paraszt a maga uraival és bíráival még beszélni sem tud...” Legfeljebb a németeket tartja bizonyos fokig méltónak a magyarokhoz.

A jobbágyok ugyan hitványak, de Berzsenyinek sikerül meggyőznie magát, hogy hitványság a magyar faj értékes voltával nem áll ellentétben. „...A magyar nép igen ildomos, becsületérző, sok erővel és természetes okossággal bíró faj ugyan, de annak szép hajlományai gyakran nagyon rosszra vágynak fordítva; úgy hogy annál többnyire a csinoság és büszkeség betyársággá, az okosság ravaszsággá, az erő és hamis becsületérzés pedig zsványsággá fajul...” A földesúr, anélkül, hogy észrevenné, belemegy a jobbágyszidásba és nem képes abba hagyni. (Itt nem idézhetem az egész hosszú részt.) Annyira természetesnek és magától értetődőnek tartja a jobbágyok, mégpedig a magyar jobbágyok romlottságát, hogy bizonyítás és tények helyett rögtön azt magyarázza, mi okozza ezt a romlottságot. Legfőbb oknak talán a jobbágyi gyermeknevelést tartja. Berzsenyi szerint a parasztgyereket szülei semmiféle mesterségre nem tanítják, „úgy hogy ritkaság magyar jobbágyok közt még csak olyanokat is látni, kik holmi durvább faragáshoz értenének...” Ehelyett a magyar paraszt, a magyar mezei polgár, amint fia elbírja a szűrt, a tarisznyát és a baltát, ökrésznek adja. Az ilyen gyerek „apja vagy gazdája ökreit éjjel-nappal szanaszét legelteti, s mikor csak szerét teheti, azokkal lopat, azaz mások rétyében és gabonájában ökreit jóltartja...” Minél ügyesebb tolvaj, annál jobb pásztornak tartják, és jutalmul annál több szalonnát kap. Ha pedig rajtakapják és megpálcázzák, utána becézik és dédelgetik. Az ilyen gyerek a lopást és rablást nemcsak természetes keresetnek és mesterségnek, de egyszersmind derék dolognak is nézi és „...legfőlebb az aprólékos lopást érzi gyalázatnak, mert úgymond: jóra való ember lop ökröt, lovat, disznót, nem pedig aprólékot.” A jobbágygyerekek hozzászoknak, hogy egész éjjelen át lopott húst süssenek és főzzenek, a csöszökkel baltázzanak, az ökröket tőlük erőszakkal vagy ravaszsággal visszavegyék, és végül raboljanak és gyilkoljanak. Amikor Berzsenyi a magyar jobbágy erkölcsstelenségéről kezd beszélni, előbb csak „számtalan pásztorainkat” vádolja ezzel az életmóddal, és legfeljebb „sok romlott helyeken a földművelő nép nagy részénél” talál hasonló erkölcsöket. De néhány oldallal később már azt írja, hogy „majd minden parasztlegény, mint ökrész-lovász, életének nagy részében hever, pásztorkodik, s azonkívül még minden faluban mind az urak számos pásztorokat, a pásztorok még számosabb bojtárokat tartanak; s meggondolván, hogy ezen pásztorok egyrészt a magyar zsványságnak központját, másrészt pedig, mint legdelibb erdei gavallérok, a magyar legénységnek betyárpéldányait formálják, igen könnyű átaláttni, hogy ennyi rossznak összefolyása a nevelésben és egész népéletben önként szüli mindazon erkölcsi veszélyeket, melyeket hazánk legboldogabb tájékain s legjelesebb népén dúlni fájdalommal tapasztaljuk...” Tehát az egész magyar jobbágyság már gyermekévei következtében erkölcsstelenséggel van fertőzve.

De a földesúrnak nemcsak a jobbágyok henyélése, rablása és gyilkolása fáj.

Berzsenyi arra gondol, hogy a jobbágyok fogvatartása mennyi pénzbe kerül, amelyet nehéz teljes egészében rájuk hárítani. „...Mert ezek a mi jóra való embereink nemcsak ökröt, lovat szoktak lopni; de egyszersmind rabolnak és gyilkolnak is, elannyira, hogy csak egy vármegyében is esztendőnkint több száz ezer forintokra menő károkat tesznek s számtalan gazdákat örökre elszegényítenek, mely nagy károkhöz járul még az is, hogy egy megyében is több százankint dolog nélkül hevernek tömlőcökben, több mint ezrenként dolog nélkül élnek; a tömlőcök és pandúrok tartása miatt végtelen költségeket okoznak, s majd minden pénzesebb kereskedőket, a zsidókon kívül, az erdősebb tájaktól elrettentenek...” A börtönök nemcsak sokba kerülnek, de nem is biztosítanak megfelelő védelmet, „...tapasztaljuk, hogy a szilaj magyart a tömlőc és kínzás nemhogy jobbítaná, hanem inkább rosszabbítja. Mert a tömlőcben száz meg száz gonoszokkal jövén ösmeretségbe és barátságba, még inkább ott avattatik egészen az úgynevezett zshivány-céhbe és diplomaticus emberek közé. Mely szerint példa sincs arra, hogy az ily emberek megjobbulnának; azt ellenben csak Somogybán is több ízben láttuk, hogy a több esztendőig raboskodók kiszabadulván a tömlőcből, már a kaposvári határ körül elkezdtek lopni és rabolni. Hogy pedig a tömlőc és bot, holmi csekély különbséggel, mindeniknél csak ily fogantái, igen jól tudják, kik ezen embereket közelebbről ismerik”. Megfordul fejében a gondolat, hogy a bűnös jobbágyot emberség által becsületre lehetne nevelni. „...Az észamerikai statusok fenyítő rendszerét” kellene talán nálunk is bevezetni. „...Mert ki nem látja azt, hogy a gonosztévőket így magok munkája által tartatni, szorgalomra és rendes életre szoktatni s utóbbi élelmükre valót vélek szereztetni egészen emberibb és célravezőbb fenyítés, mint azokat összefogdosni, összekínózni s úgy elereszteni, hogy még az úton kénytelenek legyenek lopni...” Néhány józan, okos sor magyarázza, hogy ez a módszer az egész magyar gazdasági életre mennyire hasznos lenne. De Berzsenyi hamarosan belátja, hogy ezek a tervezetések csak ábrándok. A jobbágyok romlottsága (ez Berzsenyi szava) már „annyira elhatalmazott”, hogy ilyen jámbor eszközök nem sokat használnak. A földesúr találékony esze hathatósabb megoldásról tépelődik, hogy biztonsága teljes legyen, „...még oly rabgyarmatokra is volna szükségünk, melyekben a romlott emberek örökre deportáltadénak...” Szigorúbb törvényeket kellene hozni, amelyeknek szorításában a hitvány jobbágy, a későbbi bűdös paraszt, moccanni se merjen, hogy a földesúrnak még egyszer ne kelljen megrémülnie a gonosz csöcseléktől. Itt a főnévi igenevek borzasztó pattogásában szinte fizikai mivoltában jelenik meg a földesúr bosszúálmoktól eltorzult arca: „...Egyébiránt pedig szükség volna minden büntető törvényeinket és polgári rendtartásainkat jobban a nép characteréhez szabni, p. o. minden legkisebb lopást a legnagyobb keménységgel büntetni, a pásztorságtól eltiltani, minden tolvaj és egyéb gonosztevő bémondójának és megfogójának nagy jutalmat adni, a népet célirányos cultura által szelídíteni, a legényeket, mihelyt arra valók, megházasítani, az ifjúságot rontó asszonyokat és zsidókat városokba szorítani, s valamint a faluk elöljáróit, úgy egyéb tisztviselőket is minden rendtartási kötelelességeik elmulasztásáért nemcsak szokásunk szerint megpirongatni, hanem komolyan és szigorúan megbüntetni...” Szinte természetes: a nemesi földesúr több ízben kifejezésre juttatta, hogy a zsidókat ki nem állhatja.

Berzsenyi azt állítja, hogy ezek a gonosz és erkölcstelen jobbágyok jómódban élnek. A tízes évek jobbágyképéből az ínség eltűnt és csak a gonoszság maradt meg. Hibáztatja, hogy a jobbágygyereket túl keményen nevelik, „...míg a német a maga fiának naponként háromszor meleg ételt és éjjelre meleg párnát ad, addig a magyar fi többnyire csak kenyeret és szalonnát eszik, nyáron az ég alatt és földön, télen pedig az istállóban hál és csak akkor fekszik párnán, mikor megházasodik; amit pedig korántsem szegénységnek kell tulajdonítani, hanem csak valami régi szokásnak, mert tudjuk, hogy

a magyarnak élig ennivalója van, párnája pedig semmi nemzetnek annyi nincs, mint a magyarnak...” Mint régen, most is düh vei és felháborodással ír a parasztluxusról, és úgy tesz, mintha ez a luxus nem a gazdag parasztnak nagyon kis rétegére, hanem az egész jobbágyságra vonatkoznék. Fel van háborodva, hogy a nyomorult jobbágyok olyan ruhában mernek járni, mint a nemesek. „...A magyar köznép is annyira módiz sok tájakon, hogy a parasztság asszonyok és leányok ruháját csak a szabás választja meg az úriasszonyokétul; valamint a legények is már most nem elégednek meg az előbbi férfias öltözettel, hanem külföldi selyem nyakkravalókat, külföldi tarka és erőtlen szövetekből készült mellényeket st. kezdenek viselni...” Komolytalan állításnak tartja, hogy a jobbágy nemesnek és államnak túl sokat dolgozik. „...pedig nemcsak téli időben, hanem egyébkor is élig oly ideje van a parasztagzának, melyben ahelyett, hogy mást henyél vagy korhelykedik, holmi gazdasághoz szükséges mesterségeket űzhetne, ami által minden bizonnyal mind erkölcsi, mind gazdasági tekintetben magán igen nagyot segíthetne...” Az ember Berzsenyit olvasva azt gondolhatná, hogy a magyar jobbágy tavasszal és nyáron megerőltetés nélkül, sok szabad idővel dolgozik, télen henyél, és feleségét, lányait úgy megkíméli a komoly munkától, ahogyan azt a nemes sem teszi. Berzsenyi a magyar jobbágy lovagiasságát szembeállítja a német jobbágy munkafelfogásával és életmódjával. „...Szép nemzeti bélyegre mutat az ugyan, hogy a magyar a gyengébb nemnek csak a könnyebb munkákat, a férfinak pedig csak az erőket kívánó dolgokat adja, s megvallom, valami barbariest látok abban, midőn a német hölgyével és leányával csépettet, kaszáltak szántat st., noha másrésről meg kell azt is vallanom, hogy a német szorgalom nagy részét éppen az teszi, hogy mind a két nem minden munkában egyenlően részt vesz, s míg a magyar teletszaka csak dohányzik és furuglál, addig a német az asszonyokkal együtt fon, köt, varr, st., ami igenis egészen más, mint a furuglaszó...” A földesúr megnyugtatta amúgy sem nagyon háborgó lelkiismeretét: ha a magyar jobbágy szegény, nem terhei okozzák, hanem az, hogy keveset dolgozik, szeret cifrálni, mesterséghez nem ért, és nem gondol azzal, hogy gyerekei ilyesmit megtanuljanak.

De a legkülönösebb, hogy Berzsenyi ugyanakkor nagyon jól tudja: a jobbágytömegek nyomorognak, és amikor készakart álláspontjáról megfelelkeznek, nem is elejtett megjegyzésekben, hanem részletesen megírja ezt. Az értekezés utolsó fejezetében, a *Hiányos népszerűközet*-ben ezeket olvashatjuk: „... Ha pedig oly gyarló lábón áll még a legjobb gazda szerencséje is, mit várjunk azon nyomorult millióktól, kiken nincs is mit rontani? Ily nyomorék pedig a népnek sokkal nagyobb része, úgyhogy ha végigtekintünk egy falun, csak azt látjuk, hogy egyik háznál a gazda, másikon az asszony, harmadikon pedig mindenik hibás; a negyedikben van ökör, de nincs szántó; az ötödikben van szántó, de nincs ökör; a hatodikban van ugyan mind ökör, mind szántó, még sincs kenyér, mert más számtalanfélék hibáznak. Így majd minden háznak van valami bel- vagy külférge, mely azt teszi, hogy annyi millió földművelők között alig látunk olyakat, kik valami szerencsés körülmények által a szegénységből kivergődnek...” Berzsenyi tehát egy részről azt állítja, hogy „a magyarnak élig ennivalója van, párnája pedig semmi nemzetnek annyi nincs, mint a magyarnak”, más részről pedig, hogy a nép nyomorult millióin már nincs is mit rontani. Itt nem rejtett logikai ellentmondás áll előttünk, amely az író figyelmét elkerülte volna. Berzsenyi egészen leplezetlenül két, egymással ellenkező tartalmat állít. Azt hiszem, a jobbágynyomorrról volt lelke mélyén meggyőződve. Akármilyen volt erkölcsi, politikai, társadalmi álláspontja, az előtte állt és körülvette. Berzsenyi hazudott magának. De ezt ne úgy értsük, mintha öntudatosan szembeállítva egymással két állítást, mérlegelve magatartásának erkölcsi fonákságát, a hazugság mellett döntött volna, valahogy abban bízva, hogy az olvasó a hazugságot nem veszi észre. Berzsenyi nem vette tudomásul a hazugságot, mert *természetesnek tartotta, hogy hazudjék.*

Hogyan lehetséges ez? Egyáltalában hogyan lehetséges, hogy a nem rossz szívű és fajtáját rajongva szerető Berzsenyi gyűlölettel és elkeseredéssel írjon a magyar jobbágyról? Hogyan lehetséges a jobbágyok romlottsága és boldogtalansága, a luxus és a furuglázás? Azt hiszem, az olvasót útbaigazíthatja az a körülmény, hogy Berzsenyi a jobbágyterheket nem ismerte el súlyosnak és nem sorolta a jobbágynyomor okai közé, amelyet – amint láttuk – egyszer elismer, máskor tagad. Magatartása jellegzetes példája annak, hogyan vetköztet ki osztályérdek egy kiváló embert önmagából, hogyan készíti olyan magatartásra, amely egyéniségének mélyen alatta áll. Berzsenyi a koleralázadás után a jobbágyterhek bármilyen könnyítése elől még az eddiginél is szigorúbban elzárkózott. Hogy ezt valamennyire nyugodt lelkiismerettel megtehesse, azt *kell* állítania, hogy a jobbágy biztos anyagi viszonyok közt él. Egyébként az értekezés elszomorító jobbágyfelfogása akkor magától értetődő volt. Hiszen csak el kell olvasni, hogyan ír Deák Ferenc Vörösmarty Mihálynak a koleralázadásról, mennyire korlátoltan, némi szájalommal, de a legcsekélyebb büntudat nélkül. Valamivel különösebb, hogy irodalomtörténet-írásunk – Váczy Jánostól Merényi Oszkárig és tovább – ezt a hangot rendjén valónak találta.

Az eddigiekből nem annyira az egyes ember, mint inkább a társadalmi réteg, nem Berzsenyi, hanem a földbirtokos beszél, ahogyan a koleralázadás után érzett és gondolkodott. De néha Berzsenyi maga is megszólal, kibontakozva félelem, düh és bosszúszomj fantazmagóriáiból. Ráismerünk, amikor arra gondol, hogy a bűnöző jobbágyokat humánus bánásmóddal kellene megjavítani. Egyedül önmagára hallgat, amikor földbirtokos társait rábeszéli, hogy jobbágyaikkal bánjanak tisztességesen. Kifejti, hogy az embert értékes tettekre a becsületérzés hajtja, és ha ezt megfojtják benne, akkor a rosszban találja a célt és a mértéket. „...Lehet az embernek parancsolni, de nem azt megvetni és lealacsonyítani...” „...Mert ha meggondoljuk, hogy néhol a legcsekélyebb tisztviselők vagy uracskák is a népnek semmi becsületet nem adnak, hanem azokkal szabadon gorombálkodnak, még az előljárókat is tézik, lehuzatják st., éppen nem lehet csudálnunk, ha ily durva bánásmód mellett a népben a becsületérzést s azzal együtt a néperény legszebb nemeit elfojtva látjuk...” Ezekben a sorokban az a Berzsenyi szólal meg, aki messze földön híres volt arról, hogy jobbágyaival nagyon jól bánt. De mindig csak a földbirtokosok egyéni belátásához, emberségéhez fordul, és soha sem jut eszébe, hogy a jobbágyok számára emberibb életet törvény által kényszeresen földbirtokos társaira. Változatlanul kitartott amellett, hogy a jobbágy csak azokat a jogokat követelheti, amelyeket az ősi alkotmány biztosított számára. Különösen azt nem tudta elképzelni, hogy ő maga is adózzék. Berzsenyire és nem a kiváltságos osztályra jellemző az értekezés utolsó fejezete, a *Hiányos népszerűközet*. A fejezet igazi célja valószínűleg az volt, hogy feloldja a sötét gyűlöletet, amelyet a parasztlázadás idézett fel benne. Berzsenyi annyiban mindenestre a valósághoz alkalmazkodott, hogy a kormány és a gazdagabb nemesség akarata szerint a szegény nemeseket mindenütt a jobbágyokkal egy társadalmi rétegnek számította. A kormány ugyanis a birtoktalan nemeseket a jobbágyokkal együtt meg akarta adóztatni, a jómódúak pedig szívesen támogatták ezt a tervet, hogy szegény társaikat kiszolgáltatva ők maguk az adózás rémétől megszabaduljanak. Legreálisabb még az a javaslat volt, hogy az állam állítson fel nemzeti bankot és így kísérelje meg az uzsora letörését. Ezen kívül javasolta, hogy a jobbágyok és szegény nemesek alapítsanak közös gabonarakárt vagy pénztárt. A többi indítvány már a körülményekkel és feltételekkel nem törődve kergeti jóság és szeretet álmait. Arról ábrándozik, hogy a falu egész gazdaságát a Vének Tanácsa intézné, és a jövedelemből mindenki befizetett pénze vagy végzett munkája arányában venné ki részét. Legmerészebb álma, hogy az egész, közös erővel megmunkált gazdaság tartson közös konyhát, „s azáltal magából egy nagy háznépet formálna... így az öregek figyelme alatt folyó nyájas életből oly patriarchalis világ

fejlődne, melynél szebbet és jobbat képzelni sem lehet...”

Berzsenyi ezzel az értekezésével visszatért ifjúkori, Kazinczy előtti felfogásához a jómódban élő és úri luxusra vetemedő jobbágyokról és a nemesi Magyarországról, mint a magyarság egyedüli védőbástyájáról és egyetlen lehetséges életformájáról. De ezáltal csak polgári haladástól és felvilágosodástól szakadt el anélkül, hogy ifjúságához visszatalált volna. Hiába menekült vissza a régi gondolatokhoz; nem volt képes hinni bennük. Lépten-nyomon kiütközik, hogy nagyon jól ismeri a jobbágy valóságos helyzetét. A hiábavaló küzdelem, a gyűlölet elől való menekülés és önámítás jele az is, hogy valóság és álom egyáltalában nem olvad össze. Az álom nem teszi nagyobbá a valóság képét, nemes és jobbágy szomorú marakodását és a kínlódó országot, a valóság pedig nem ad húst és vért, belső igazságot az álomnak. Az álom oda van biggyesztve az értekezés legvégére, mint jámbor óhajtás, melynek a valósághoz semmi köze, és amely nem enyhíti fájdalom kínját és gyűlölet szégyenét. Mögötte feltűnik a fáradt, csüggedt, zsákutcába jutott ember, aki a jobbágyokra öklét rázva szeretetért és patriarchális életért könyörög anélkül, hogy hinni tudna abban, hogy ezek valaha osztályrészül jutnak. Túl nehezek voltak külső és belső valóság problémái, túl bonyolult és kusza volt a szövedék ahhoz, hogy kibogozza vagy szétszakítsa; az öregedő költő hasztalanul vergődött.

Berzsenyi nem gyanította, hogy szavaiból milyen félelmes kép bontakozik ki az állítólag jómódban élő jobbágyok végleges elkeseredéséről és a hiányos közbiztonságról. Ezeket írja: „...a /siványokat nem csak minden csárdán, tanyán és faluban terített asztal várja, de gyakran még az urak is kénytelenek azoknak adózni; s mivel ez attul van, hogy azokat senki bántani nem meri, tudván azt, hogy azok előbb-utóbb kiszabadulnak s akkor bosszút állanak...” A jobbágyok barátjuknak tekintik gyűlölt elnyomóik ellenségeit, titkos szövetséget tartanak fenn velük, a vármegye büntető apparátusa tehetetlen, és nem segít sem deres, sem börtön.

Az öregedő Berzsenyi talán *A kritikáról* szóló értekezésében közelítette meg legjobban célját: elfelejteni, legyőzni, megbocsátani sérelmet, fájdalmat, szenvedést, hogy az életből békülten távozhasson.

A tanulmány elárulja a kiváló embert. Külső alkalmat talán a fiatal írói iskola – Bajza és társai – kemény, harcias tanulmányai és bírálati szolgáltatottak. Az Aurora és Athenaeum táborának magyarázza Berzsenyi, hogyan képzei el ő a kritikát. A kritika filozófiáját akarja megalapozni, tehát azokat a legfőbb alapelveket keresi, melyeken minden helyes kritika nyugszik. De a tudományos probléma helyére azonnal egy gyakorlati lép. Nem tagadható, hogy az irodalmi élet megköveteli a kritikát. Erre Berzsenyi több nagyon józan érvet sorakoztat fel. Legmélyebb az az állítása, hogy az esztétika a Szép minden gyakorlati, a művészetek részleteiben megjelenő törvényét sohasem tudja előre megfogalmazni, „...hanem örökre csak a kritika nyomozhatja ki időről időre annak minden titkos vonalait, melyek minden költészettel újabb meg újabb változatokban mutatkoznak. Mert minden valódi költemény valami új jelenet a szépnek tartományában, s minden új jelenetben oly új színvegyületek és árnyalatok tűnnek fel, melyeknek valódi érdemét csak a leggyakorlottabb kritikus szemek tudják igazán megismerni és megismertetni...” De azt is kénytelen minden elfogulatlan író és olvasó elismerni, hogy a kritika veszedelmes fegyver is lehet, mely tudatlan és rosszindulatú emberek kezében nagy károkat okozhat. Ezért múlhatatlanul szükséges felelni arra a kérdésre, hogyan lehet kritikát írni úgy, hogy a költőt ne bántsa meg. Berzsenyi nagyon józanul figyelmezteti a kritikust, hogy a művet a művésztől válassza el. „...A megbírált író fájdalmát igen enyhítheti a bírálat illendő módja, mert azt mutatja neki, hogy nem ellenség, hanem jót akaró tanító fedi fel hibáit, mely szerint

mintegy azt érzi, hogy sebeit az igazság kezeiből veszi, s így azokat, mint közjóra szolgálókat és szükségeseket könnyen túri, és ez a szükség, jó cél, illedelem s igazság érzete által megenyhült fájdalom a tiszta kritikai hántás...” A gondolatok szabályos, tárgyilagos menetén túl ott a könnyes figyelmeztetés: vigyázzatok a költőre, ne érintsetek durva kézzel, mert fájdalomából soha sem épül fel, és olyan szerencsétlen és nyomorult lesz, mint amilyen én lettem. „...Kiváltképpen pedig szükséges, hogy a kritika a poétákkal vigyázva bánjon, nehogy a merészt félénkké, s a melegszívűt hideggé tegye, s azáltal szárnyaikat szegje. A prosaicus gyakran örvend, ha a kritika neki tárgyat ad a tollcsatára; de a poéta, ki többnyire mint egy álomjáró lebeg a tetőkön, hamar lehull onnét, hová tudta nélkül emelkedett, s vagy elnémul, vagy más utat választ, melyen korántsem tehet annyi jót, mint geniusa első intése szerint tehetett volna...” A külsőleg megfontolt és tárgyilagos, alapjában véve azonban nagyon lírai tanulmány alapvető érzése már nem a gyűlölet – mintha az befelé fordult volna és a költőt emésztené –, inkább a költő mélységes vágya olyan világ felé, ahol béke és szeretet uralkodik, és ahol ő maga is, megszabadulva haragtól, fájdalomtól, szégyentől, szeretheti az embereket és nyugalmat és békét találhat. „...Ugyanezért, akármely oldalról tekintem is a dolgot, mindig csak azt kell mondanom, hogy kritikánk ne büntető, hanem csak tanító, s írói democratiánk ne a szeretetlenség és zabolátlanság, hanem csak az okosság és emberszeretet democratiája legyen, mint Washingtoné, hol az emberképző börtönök helyén az emberszeretetnek oly templomai emelkednek, melyekben még a bűnöst sem fenyíti büntetés, hanem tanító, jobbító és boldogító szeretet öleli. Ez a culturának legszebb diadalma, s ennek útjait készítse az író, ha az emberiség tanítója akar lenni.”

Ahogy a gyűlölet a halál felé közeledő Berzsenyitől elmaradt, úgy ereszkedett le rá a másik fájdalom, amely gyerekkora óta nyomában volt: a külső világgal szembeni meghasonlottság érzése, a tudat, hogy ebben a világban nincs otthona; hogy az élettel nem tudott kibékülni és hogy az emberek közé nem tudott beolvadni; hogy visszavonhatatlanul vereséget szenvedett. Ezt fejezte ki utolsó költeményében, melyet már teljesen kidolgozni nem tudott, és melynek címet is utólag adott Döbrentei Gábor: *A poézis hajdan és most*. De távol áll attól, hogy veresége ellen fellázadjon. A végső számvetés a lemondás csöndjében megy végbe. A költő nem gondol arra, hogy egyéniségét hangsúlyozza. Nem mintha titkolódnék, vagy mintha jelképekben és hasonlatokban akarná kifejezni élete alapvető problémáit. Élmények és részletek egyszerűen elvesztették fontosságukat, mint ahogyan távol állt már tőle a maga egész húsból és vérből való egyénisége és a felszínen megjelenő változó és tűnő lelkiélete. Úgy látszik, azzal a szándékkal fogott költeménye írásához, hogy kifejezze korának a költészethez való viszonyát; meg volt róla győződve, hogy a költészetnek ebben a korban nincs értelme, hogy a költők hasztalanul énekelnek, nem hallgat rájuk senki. Az érzés erejét az adta meg, hogy saját költészetét érezte hiábavalónak és saját életét reménytelennek, de csüggedése egyelőre nem lépett öntudata elé és nem a maga távoli, halványuló életét, hanem kora általános problémáit használta fel arra, hogy megtestesüljön.

Berzsenyi először a költészet lényegéről és ezt a lényegét híven ábrázoló görög kultúráról beszél. Itt összefoglalja régebbi gondolatait. A világ az egyes formák és történések kimeríthetetlen sokasága, de mögöttük csak egy a nagy, igaz és jó, melynek mosolygó jelcíme lett a szép. Néhány nagyon homályos sor magyarázza azt a szerepet, melyet a Szépség az emberiség fejlődésében játszik: „...Hogy mint a szerelem, játszi gyönyör kezén / Folytassa titkon a teremtés / Műve örök folyamát gyönyörrel...” A költő annyira benne él gondolataiban, hogy nem veszi észre: ezek a szavak csak jelzik

és nem kifejezik gondolatait, úgy, hogy más alig értheti meg őket. (Régebben kifejtette, hogy a művész azért teremti szebbé az embert és a természetet, hogy jobban szerethesse őket, ebben a szeretetben boldog legyen és a többi embernek átadhassa a szeretet boldogságát.) A görög művészet maradéktalanul teljesítette ezt a feladatot; szívből szívbe gyönyört zengett és vidám erényt és a nyájas áldozok fölé olyan ég borult, amelyet a poézis rózsaszín ujjai az öröm gyenge virágaiból fontak. Az igazi művészet derűs és boldog. A következő verssorok az új világról szólnak, mely a költészettől elszakadt. Mit jelent az elszakadás? Berzsenyi felel ezekre a kérdésekre, de a felelet nagyon homályos. A magába mélyedé és a külső valósággal, közönséggel alig törődő költő gondolatait a nem egészen kifaragott mondatokból alig érthetjük meg.

*Most a halandó, mint ama büszke lány,
Villámfénybe vonult isten ölén enyész.
A szent poézis néma hattyú
S hallgat örökre hideg vizekben.*

Ezekhez a sorokhoz hozzávehetünk két utóbb következőt: „...Oh, a halandó lányka szíve / Emberi szép kebelén viruljon...” Talán annyit jelentenek ezek a sorok, elsősorban a Semele-mítoszra vonatkozó célzás, hogy az emberek megvetik a valóságot, a szép világot, és túlfinomult, nem földi álmokba és elragadtatásokba hajszolják magukat.

Ez lenne tehát Berzsenyi végleges ítélete a romantikáról, amely szerinte végleg legyőzte a klasszicizmust. Ez az ítélet sok tekintetben más, mint a régebbi. Most is a legélesebben szembehelyezkedik vele; a romantika diadala az igazi költészet pusztulását jelenti. De tisztelettel szól róla, és már nem a csodáztatás vágyából vezeti le. Megvetésnek, kicsinylésnek, gyűlölködésnek nyoma sincs. Szentimentalizmusról, üres virtuozitásról, kötéltáncolásról most nem beszél. A villámfénybe vonult isten és az emberi szép megtagadása inkább túl merész álmokat idéz, és sóvárgást valami után, amit semmiféle világi győzelem és beteljesülés nem csillapíthat. Az ember nem kicsisége és durvasága, hanem hamis útra tévedt nemessége miatt veszti el a költészetet és találja sivárnak és halottnak a világot; nem rossz, hanem szerencsétlen.

Eddig Berzsenyi nem beszélt saját magáról. De amikor elmondja, hogy az emberek a költészettől elpártoltak, és hogy ezért az élet vigasztalan és üres, akkor elborítja a tudat, hogy alapjában véve nem a századról és a költészetről általában, hanem a maga világáról, életéről, költészetéről, saját magáról beszélt; nem rajta kívül álló tények tették eddig is, lármás kitörések nélkül, mélyen szomorúvá a költeményt. Most ez általános gondolatokból kibontakozva hatalmas pátosszal és egyben panaszkodó, segélyt kérő, emberi fájdalommal kiált fel:

*Szűnj meg te is hát zárt fület és kebelt
A szép ifjú világ bájira inteni...*

Most már nem általában a költő, hanem az ő éneke hangzik el értetlenül. De a váratlanul rajtaütő személyes fájdalom csak pillanatig foglalja el; csak véletlenül volt kénytelen felfigyelni rá. A mondat végén már megint az emberiség jövőjéről tépelődik, melyet sötét boldogtalanság fenyeget:

*Halottas ének zúg felette
Mint mikor Afrika samielje*

A port az éggel összezavarva dúl,

Forró porvihara fojtja az életet.

A költő azonban nem akar a jövő vigasztalan képei közt meghalni; felidézi újra a görög világot, hogy az utolsó pillanatban élet és költészet nagy harmóniája vegye körül.

Telegdi Bernát kiadatlan munkái

Tanulmányok:

Vörösmarty Mihály
Arany János
Ady Endre
Flaubert
Thomas Mann: Doktor Faustus

Rövidebb írások:

A drámáról és a regényről
A műalkotás két alkotórésze
A művész boldogsága és boldogtalansága
A művész és anyaga
A szenvedés ábrázolásáról a művészetben
A tragédiáról
Juhász Gyula
Konkrét és absztrakt művészet
Műélvezet és szórakozás
Művészet és világtörténelem
Rozsnyai Ervin: Történelem és fonák tudat
Solness építőmester és a tragédia

ISBN 978-963-06-7882-7
ISSN 1216-1861

Felelős kiadó Dr. Telegdi László

Felelős szerkesztő Tabák András

2009 Vasas-Köz kft nyomda
Felelős vezető Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság

